

Філософська думка

6 1978

ДО УВАГИ ПРОПАГАНДИСТІВ І СЛУХАЧІВ ТЕОРЕТИЧНИХ СЕМІНАРІВ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОГО НАВЧАННЯ

На сторінках журналу «Філософська думка» продовжують друкуватися матеріали на допомогу пропагандистам і слухачам теоретичного семінару, що вивчають Конституцію СРСР. Зокрема, в цьому номері вміщуються статті: М. І. П о н о ч о в н и й — Роль робітничого класу в дальшому розвитку радянського села; І. Ф. С а в е н к о — Міжгосподарська кооперація і агропромислова інтеграція як фактор піднесення трудової активності колгоспного селянства; Б. І. Т а р е л ь н и к — Сучасна аграрна політика КПРС і розширення колгоспної демократії.

З М І С Т

Поночовний М. І.— Роль робітничого класу в дальшому розвитку радянського села	3
Савенко І. Ф. (Дніпропетровськ) — Міжгосподарська кооперація і агропромислова інтеграція як фактор піднесення трудової активності колгоспного селянства	14
Тарельник Б. І. (Суми) — Сучасна аграрна політика КПРС і розширення колгоспної демократії	23

Методологічні проблеми спеціальних наук

Бойченко І. В.— Структура марксистсько-ленінської соціологічної науки як об'єкт дослідження	32
Ткаченко О. М.— Психологічний зміст категорії «образ»	45

Фурсін І. І. (Севастополь) — Творчість як родова сутність людини	54
Кримський С. Б.— Філософські та конкретно-наукові аспекти універсальних категорій	64
Дейнеко М. І. (Одеса) — Суб'єктивний момент відображення об'єктивного в людському знанні	76
Нічик В. М.— Філософія в Києво-Могилянській Академії	80
Рогович М. Д., Кирик Д. П.— Філософія Аристотеля на Україні (XIV — перша половина XVIII ст.)	91
Ющенко М. Д., Лукашенко А. А.— Організація самостійної роботи студентів по вивченню наукового комунізму	103

Наукове життя

Парнюк М. О., Табачников В. І. (Запоріжжя), Ротницький В. І. (Алма-ата) — Всесоюзний симпозиум з матеріалістичної діалектики	110
Смирнов Н. В., Чурилов М. М.— Звітно-виборні збори Українського відділення Радянської соціологічної асоціації	114

Критика і бібліографія

Горак Г. І., Дученко М. В.— Філософія і науковий прогрес	118
Мокляк М. М.— Діалектика розвитку соціальної структури радянського суспільства	121
Буцько М. О.— Про соціально-класові відносини на селі	124
Міжвідомчі наукові збірники, 1977 рік	127
Покажчик статей, вміщених у журналі «Філософська думка» 1978 року	132

Наші автори	136
-----------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Поночевный М. И.—Роль рабочего класса в дальнейшем развитии советского села. *Савенко И. Ф.* (Днепропетровск) — Межхозяйственная кооперация и агропромышленная интеграция как фактор повышения трудовой активности колхозного крестьянства. *Тарельник Б. И.*—Современная аграрная политика КПСС и расширение колхозной демократии. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СПЕЦИАЛЬНЫХ НАУК. *Бойченко И. В.*—Структура марксистско-ленинской социологической науки как объект исследования. *Ткаченко А. Н.*—Психологическое содержание категории «образ». ♦ *Фурсин И. И.* (Севастополь)—Творчество как родовая сущность человека. *Крымский С. Б.*—Философские и конкретно-научные аспекты универсальных категорий. *Дейнеко Н. И.* (Одесса) — Субъективный момент отображения объективного в человеческом знании. *Ничик В. М.*—Философия в Киево-Могилянской Академии. *Рогович М. Д., Кирик Д. П.*—Философия Аристотеля на Украине (XIV — первая половина XVIII ст.). *Ющенко М. Д., Лукашенко А. А.*—Организация самостоятельной работы студентов по изучению научного коммунизма. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Парнюк М. А., Табачников В. И.* (Запорожье), *Ротницкий В. И.* (Алма-Ата) — Всесоюзный симпозиум по материалистической диалектике. *Смирнова Н. В., Чурилов Н. Н.*—Отчетно-выборное собрание Украинского отделения Советской социологической ассоциации. КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ. *Горак А. И., Дученко Н. В.*—Философия и научный прогресс. *Мокляк Н. Н.*—Диалектика развития социальной структуры советского общества. *Буцько Н. А.*—О социально-классовых отношениях в селе. Междуведомственные сборники, 1977 год. Указатель статей, помещенных в журнале «Філософська думка» в 1978 году. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

Ponochevny M. I.—Role of the Working Class in Further Development of the Soviet Country-side. *Savenko I. F.* (Dnepropetrovsk)—Intereconomic Cooperation and Agrarian-Industrial Integration as a Factor of Increasing Labour Activity of Kolkhoz Peasantry. *Tarel'nik V. I.*—Modern Agrarian Policy of the CPSU and Extension of Kolkhoz Democracy. METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SPECIAL SCIENCES. *Bojchenko I. V.*—Structure of Marxist-Leninist Sociological Science as an Object of Study. *Tkachenko A. N.*—Psychological Content of the Category «Image». ♦ *Fursin I. I.* (Sevastopol') — Creation as a Generic Essence of Man. *Krymskij S. B.*—Philosophical and Concrete Scientific Aspects of Universal Categories. *Dejneko N. I.* (Odessa) — A Subjective Moment in Reflecting the Objective in Human Knowledge. *Nichik V. M.*—Philosophy in Kiev-Mogiljanian Academy. *Rogovich M. D., Kirik D. P.*—Philosophy of Aristotle in the Ukraine (the 14th—early 18th cent.). *Jushchenko M. D., Lukashenko A. A.*—Organization of Independent Work of Students in Studying Scientific Communism. SCIENTIFIC LIFE. *Parnjuk M. A., Tabachnikov V. I.* (Zaporozhie), *Rotnitskij V. I.* (Alma-Ata) — All-Union Symposium on Materialist Dialectics. *Smirnova N. V., Churilov N. N.*—Election Meeting of the Ukrainian Branch of the Soviet Sociological Association. CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY. *Gorak A. I., Duchenko N. V.*—Philosophy and Scientific Progress. *Mokljak N. N.*—Dialectics of Development of the Soviet Society Social Structure. *Buts'ko N. A.*—On Socio-Class Relations in Country-side. Interdepartmental Scientific Collections, 1977. Index of Articles Published in the Journal «Philosophska dumka» for 1978. OUR AUTHORS.

РОЛЬ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ В ДАЛЬШОМУ РОЗВИТКУ РАДЯНСЬКОГО СЕЛА

Серед вузлових проблем сучасного економічного й соціального прогресу Радянської країни XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу особливо виділив питання, пов'язані з дальшим всебічним розвитком радянського села, його послідовним зближенням з містом на основі дальшого зміцнення ленінського союзу робітників і селян. Свій закономірний розвиток накреслення з'їзду дістали у широкій програмі піднесення сільськогосподарського виробництва, розробленій і висунутій липневим (1978 р.) Пленумом ЦК КПРС. «Головне завдання, яке ми ставимо перед сільським господарством, — заявив у доповіді на цьому Пленумі Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, — добитися всебічного, динамічного розвитку всіх його галузей, надійного постачання країни продовольства і сільськогосподарської сировини з таким розрахунком, щоб зростання їх виробництва забезпечувало дальше значне підвищення рівня життя народу. Одночасно ми повинні примножувати зусилля в розв'язанні завдань зближення матеріальних та культурно-побутових умов життя міста і села»¹.

Комуністична партія надає величезного значення дальшому прискореному розвитку аграрного сектора економіки СРСР, в якому нині формується три чверті фонду народного споживання. Більше половини обсягу сільськогосподарської продукції — це сировина для промисловості, продукція якої використовується в усіх галузях народного господарства. Безпосередньо у сільському господарстві зайнято понад чверть працюючого населення країни, тут створюється майже 30 процентів національного доходу СРСР.

Великі досягнення у галузі аграрного виробництва — результат послідовного проведення КПРС політичного курсу на дальше піднесення сільського господарства СРСР, втілення в життя ленінського вчення в аграрному питанні, ідей і принципів розробленого В. І. Леніним кооперативного плану, які є вірним, надійним компасом у розробці і здійсненні планів економічного й соціального розвитку радянського села.

Програму дальшого розвитку сільського господарства Радянського Союзу висунув липневий (1978 р.) Пленум ЦК КПРС. Заслухавши і обговоривши доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева «Про дальший розвиток сільського господарства СРСР», де міститься всебічний, глибоко науковий аналіз політики й практичної діяльності партії для забезпечення інтенсивного зростання аграрного виробництва, Пленум визначив основні напрями й конкретні заходи розвитку сільського господарства.

Рішення, прийняті липневим (1978 р.) Пленумом ЦК КПРС, — закономірне продовження в нових умовах політичного курсу, початок

¹ Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року. — «Радянська Україна», 1978, 4 липня.

якому був покладений березневим (1965 р.) Пленумом ЦК КПРС. Твердо дотримуючись цього курсу, партія зуміла розв'язати велике коло аграрних проблем. Як підкреслюється у постанові липневого (1978 р.) Пленуму ЦК КПРС, нині в СРСР значно зміцнена матеріально-технічна база сільського господарства, багато зроблено у розвитку промисловості, яка постачає селу техніку, інші види продукції. По суті, заново організовані такі великі спеціалізовані галузі, як водне господарство й меліорація, машинобудування для тваринництва, виробництва кормів, сільське будівництво, комбікормова й мікробіологічна промисловість. Разом з тракторним і сільськогосподарським машинобудуванням, виробництвом мінеральних добрив і переробною промисловістю вони утворюють дедалі зростаючий індустріальний комплекс, націлений на забезпечення неухильного піднесення сільськогосподарського виробництва. Набагато зросла технічна оснащеність колгоспів і радгоспів, майже повністю оновлений машинно-тракторний парк господарств, зріс його якісний рівень. Удвічі збільшилися енергетичні потужності сільськогосподарських підприємств, у 2,5 раза зросла енергоозброєність праці одного сільського трудівника². Інтенсивна хімізація і меліорація земель, дальше зростання спеціалізації й концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації й агропромислової інтеграції — усе це свідчить про вагомі досягнення у справі переведення радянського сільського господарства на індустріальні рейки, перетворення його на високопродуктивну галузь суспільного виробництва. Середньорічний обсяг валової продукції зріс тут в 1,4 раза порівняно з періодом, що передував березневному (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС.

У наш час у сільському господарстві відбувається дальше усуспільнення праці, все більшого поширення набувають агропромислові комплекси — провісники майбутнього аграрного виробництва, вищої форми економічного співробітництва промисловості й сільського господарства, що її В. І. Ленін назвав «з'єднанням промисловості з землеробством на ґрунті свідомого прикладання науки і комбінації колективної праці...»³. Характерною рисою інтенсифікації сільського господарства нашої країни стало швидке зростання продуктивності праці, особливо важливе за умов, коли кількість працюючих у аграрному виробництві зменшується. Так, у 1977 році в розрахунку на одного працівника продуктивність праці становила 169 процентів відносно рівня 1965 року, що рівноцінно щорічній економії праці 16 мільйонів чоловік (в УРСР відповідно 175 процентів і 4 мільйони). Набагато зміцніла фінансова база економічного й соціального розвитку радянського села: з 320 мільярдів карбованців, вкладених Радянською державою в сільське господарство до 1975 року включно, 213 мільярдів, або 66,5 процента, припадає на дві останні п'ятирічки. За 1966—1975 роки по республіці капіталовкладення у сільське господарство досягли 27 мільярдів карбованців, тоді як тільки протягом нинішньої п'ятирічки вони становитимуть близько 25 мільярдів карбованців. Таке потужне фінансування аграрного виробництва закладає міцний фундамент для його дальшого інтенсивного розвитку, зростання його продуктивності, більш повного задоволення зростаючих потреб країни в сільськогосподарській продукції.

Спираючись на набутий досвід, на новітні здобутки науки в галузі організації сільськогосподарського виробництва, Комуністична партія

² Див.: Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Постанова Пленуму ЦК КПРС. — «Радянська Україна», 1978, 5 липня.

³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 26, с. 66.

накреслила грандіозну комплексну програму його дальшого піднесення, дала приклад глибокого, науково обгрунтованого, продуманого й ефективного наукового передбачення, планування й управління. Слід зазначити, що такий підхід до визначення на багато років уперед шляхів розвитку великої галузі суспільного виробництва є новим кроком у справі вдосконалення управління зрілим соціалістичним суспільством. Так, невдовзі після липневого (1978 р.) Пленуму ЦК КПРС на основі його постанови були прийняті 12 взаємно скоординованих цільових програм загальносоюзного масштабу, які конкретно визначають перспективи, напрямки й темпи розвитку усіх основних галузей сільськогосподарського виробництва, шляхи й способи розв'язання найбільш актуальних економічних і соціальних завдань і стосуються не тільки власне сільськогосподарського, а й пов'язаного з ним промислового виробництва, будівництва й транспорту, розвитку науки й культури тощо ⁴.

Такий високоефективний спосіб організації аграрного виробництва й управління ним відповідає новим зрослим потребам і можливостям розвинутого соціалістичного суспільства, масштабам його суспільного виробництва. Він є запорукою успішного виконання грандіозних планів, накреслених партією.

Дальше піднесення сільського господарства, як підкреслив товариш Л. І. Брежнев,— «це те, що нам життєво потрібно для успішного будівництва комунізму» ⁵.

Сільське господарство посідає велике місце в практичному здійсненні генеральної лінії партії на підвищення добробуту народу. Завдання його дальшого розвитку — одне з найважливіших питань економічної політики партії, Радянської держави, яке безпосередньо зачіпає інтереси усіх трудящих нашої країни, представників усіх класів і прошарків зрілого соціалістичного суспільства, є загальною турботою всіх радянських людей, всенародною справою.

Широке, ділове обговорення матеріалів, прийнятих липневим (1978 р.) Пленумом ЦК КПРС, яке відбулося у колективах промислових підприємств, наукових закладів, установ і організацій, в колгоспах і радгоспах, на партійно-господарських активах, виявило глибоке розуміння трудящими важливості накреслених партією завдань і правильності шляхів і засобів їх розв'язання. Воно є реальним виявом величезної соціальної ролі союзу робітників і селян у суспільстві зрілого соціалізму, всенародної уваги, повсякденного піклування трудящих про сучасне й майбутнє радянського села. Як підкреслив на липневому (1978 р.) Пленумі ЦК Компартії України член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, КПРС закликає комуністів, усіх трудящих зробити вагомий внесок у загальну справу дальшого розвитку сільського господарства СРСР, всіляко посилити різнобічну допомогу трудівникам села. «Слід по кожній області, місту і району, підприємству і організації ще раз вивчити наявні можливості, уточнити намічені плани в бік збільшення допомоги селу і організувати їх здійснення, виходячи з того, що це наше спільне завдання» ⁶.

⁴ Див.: В Центральном Комитете КПСС и Совете Министров СССР.— «Правда», 1978, 11 июля.

⁵ Брежнев в Л. І. Ленінським курсом. Т. 1. К., 1971, с. 67.

⁶ Про підсумки липневого (1978 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання партійних організацій республіки, що випливають з постанови Пленуму ЦК КПРС і доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева «Про дальший розвиток сільського господарства СРСР». Доповідь товариша В. В. Щербицького на Пленумі ЦК Компартії України 20 липня 1978 року.— «Радянська Україна», 1978, 21 липня.

Успішне розв'язання цього завдання потребує напружених зусиль трудящих міста і села, дальшого розвитку відносин дружби і товариської взаємодопомоги між ними, зміцнення непорушного ленінського союзу робітників і селян, який має вирішальне політичне й соціально-економічне значення для будівництва комунізму в СРСР.

Союз робітничого класу й колгоспного селянства—це непорушна основа соціалістичного суспільного устрою, закріплена Конституцією Радянської держави. Його зміцнення, вдосконалення зв'язків між містом і селом — закономірний процес у суспільстві зрілого соціалізму, спричинений як індустріалізацією аграрного виробництва, все глибшим усуспільненням праці у ньому⁷, так і дальшим розвитком колгоспно-кооперативної власності, зближенням з власністю державною, органічним поєднанням інтересів робітничого класу й колгоспного селянства, послідовним розширенням колгоспної демократії, зростанням громадсько-політичної активності трудівників села, створенням сприятливих умов для всебічного розвитку особи радянського селянина. У суспільстві зрілого соціалізму між робітниками й селянами зміцнюються і розвиваються відносини нового типу. При провідній ролі робітничого класу — основної продуктивної сили нашого суспільства, під впливом його революційності, дисциплінованості, організованості й колективізму, під керівництвом Комуністичної партії, яка за своєю природою була і лишається партією робітничого класу, докорінно змінилося обличчя селянства. Радянське селянство, як зазначалося на третьому Всесоюзному з'їзді колгоспників, «це нове селянство, яке народилось і виросло в результаті здійснення ленінського кооперативного плану. Це вірний союзник робітничого класу, який разом з усім народом вирішує завдання комуністичного будівництва»⁸.

Дальше зміцнення союзу робітників і селян, зростання провідної ролі робітничого класу у розвитку сільського господарства СРСР розглядається Комуністичною партією як одна з визначальних передумов для успішного втілення в життя накреслених липневого (1978) Пленуму ЦК КПРС. КПРС підкреслює, що фундамент для дальшого піднесення сільського господарства закладається передусім завдяки зусиллям робітничого класу у важкій промисловості, в машинобудуванні, будівництві, на транспорті. Саме там створюються чудеса техніки, які, як підкреслював В. І. Ленін, сприяють перетворенню сільського господарства у виробництво, засноване на науці і завоюваннях техніки. Промисловість, робітничий клас, згідно з липневим (1978 р.) Пленумом ЦК КПРС, повинні поставити трудівникам села в XI п'ятиріччі 1870 тисяч тракторів, 1450 тисяч автомобілів, 600 тисяч зернозбиральних комбайнів, довести щорічні поставки міндобриг до 135—140 мільйонів тон. Значним буде тут і внесок робітничого класу УРСР, де нині виготовляється 27 процентів сільськогосподарської техніки, а протягом перших двох років X п'ятирічки було поставлено селу тисячі тракторів, сівалок, сотні комбайнів, на 16 мільйонів карбованців машин і устаткування для тваринництва й кормовиробництва»⁹⁻¹⁰.

Важлива роль робітничого класу, трудящих міста у дальшому піднесенні сільського господарства нашої країни виявляється і у їхній до-

⁷ Так, за підрахунками білоруських вчених, у продукції сільського господарства СРСР уречевлено близько 50 процентів праці промислових робітників (див: Социальные изменения рабочего класса Белоруссии в процессе строительства коммунизма. Минск, 1975, с. 7).

⁸ Торжество ленинского кооперативного плана. Материалы Третьего Всесоюзного съезда колхозников (ноябрь, 1969 г.). М., 1969, с. 45.

⁹⁻¹⁰ Див.: «Сільські вісті». 1977, 29 листопада; «Радянська Україна», 1978, 21 липня.

помозі в справі поліпшення організації трудового процесу на селі, перенесенні багатого передового досвіду роботи промислових підприємств в аграрне виробництво, підвищенні дієвості соціалістичного змагання, зростанні кваліфікації кадрів, культури й побуту сільських працівників.

Виробляючи техніку, мінеральні добрива, постачаючи їх селу, колективи підприємств і організацій республіки, як і всієї країни, за доброю традицією здійснюють і вдосконалюють шефство над колгоспами і радгоспами. Шефство — специфічна форма зв'язків між містом і селом, яка можлива тільки за умов соціалістичного ладу. Воно є класовим обов'язком робітничого класу, одним із засобів втілення в життя аграрної політики КПРС.

Питання про шефство міста над селом, робітників над селянами, було вперше порушене і теоретично обгрунтоване В. І. Леніним. Аналізуючи народний почин, взаємодопомогу трудящих міста й села, вивчаючи характер нових суспільних відносин, що формувалися, він відзначав: шефство — «... це наш обов'язок, це одне з основних завдань робітничого класу, який стоїть при владі»¹¹, його «гігантське всесвітньо-історичне культурне завдання»¹². В. І. Ленін вбачав у ньому підйому швидкого соціального розвитку селянства, перетворення його на соціалістичний суспільний клас.

Шефство міста над селом стало однією з традицій робітничого класу, що не тільки дбайливо зберігається, а й розвивається далі, збагачується новими формами. Важлива роль шефства в розвитку сільського господарства, піднесенні культури і побуту сільських трудівників в соціалістичному перетворенні села, зміцненні союзу робітників і селян була відзначена на липневому (1978 р.) Пленумі ЦК КПРС. «Добре відомо, — підкреслив товариш Л. І. Брежнев, — яку велику роль відіграє шефська допомога селу з боку міст і промислових центрів ...Багато робиться в цьому напрямі партійними організаціями Москви і Московської області, Ленінграда, Свердловська, Києва, Волгограда, Мінська, Ташкента. Ініціатива і досвід роботи цих партійних організацій заслуговують всемірної підтримки партійними комітетами інших міст і промислових центрів»¹³.

Шефство виявляє себе як особлива форма суспільних відносин, що виникає й інтенсивно розвивається за соціалізму, охоплює численні галузі суспільного життя, виробництво й розподіл, економіку і культуру, як масова ініціатива, свого роду широкий управлінський почин трудящих мас, що народився з прагнення прискорити економічний, соціально-політичний і культурний розвиток у тій чи тій галузі суспільного життя. Саме тому, як наголосив у доповіді на липневому (1978 р.) Пленумі ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, вдосконалення шефської роботи розглядається Комуністичною партією як завдання величезної ваги, величезного соціального і політичного значення¹⁴.

Шефська робота, розгорнута нині в країні, є масовою, систематичною, добре спланованою, а тому — ефективною. Так, лише за перші два

¹¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 45, с. 350.

¹² Там же.

¹³ Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року. — «Радянська Україна», 1978, 4 липня.

¹⁴ Див.: Про підсумки липневого (1978 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання партійних організацій республіки, що випливають з постанови Пленуму ЦК КПРС і доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева «Про дальший розвиток сільського господарства СРСР». Доповідь товариша В. В. Щербицького на Пленумі ЦК Компартії України 20 липня 1978 р. — «Радянська Україна», 1978, 21 липня.

роки десятої п'ятирічки трудящі Києва надали селу шефську допомогу, грошовий еквівалент якої становить 32 мільйони карбованців. У Дніпропетровській області, як і в багатьох інших, немає жодного підприємства, яке б не брало участі в цій державно значущій справі, тільки за першу половину цього року колгоспи і радгоспи Дніпропетровщини одержали понад план 135 тракторів, 13,5 тисяч автопокришок, 18 бурякозбиральних комбайнів. За два останні роки шефи разом з сільськими трудівниками області побудували 71 критий і 46 механізованих токів, 121 механічну майстерню, 136 тваринницьких приміщень, виготовили запчастини, деталі і вузлів на 4,2 мільйона карбованців¹⁵. Загалом же по республіці протягом двох останніх років колективи промислових та інших підприємств і організацій міст України в порядку шефської допомоги виконали для колгоспів і радгоспів будівельних, ремонтних та інших робіт на 176 мільйонів карбованців¹⁶.

Шефство є важливим соціальним явищем, у якому особливим чином відбиваються характерні риси соціалістичного суспільного устрою, способу життя радянських людей. Воно спричинює на селі важливі позитивні зрушення — зокрема поширення передових методів організації праці, нового, комуністичного ставлення до неї, піднесення соціально-політичної активності колгоспників, розвиток їхніх матеріальних і духовних потреб і інтересів, пошкваллення ідейного й культурного життя. Шефство формує безліч каналів живого спілкування трудящих міста й села, їх духовного взаємозбагачення, обміну досвідом тощо. Посилюється діяння тих суб'єктивних факторів, що істотно впливають на сучасний розвиток аграрного сектора народного господарства у нашій країні.

До цих факторів належить розвиток професійно-кваліфікаційної структури продуктивних сил у сільськогосподарському виробництві, неухильне піднесення культурно-освітнього рівня сільських трудівників. Нині на селі з'явилися й узвичаїлися спеціальності, які були характерні тільки для промисловості, — наладчика, оператора, диспетчера, спеціалістів сфери побутового обслуговування тощо. Співвідношення розумової і фізичної праці в них істотно відрізняється від того, що властиве традиційно сільським професіям, а це, зрозуміло, стимулює прогресивні зміни у характері трудової діяльності селянства.

Поглиблюється професіоналізація праці: якщо в 1959 році в сільському господарстві були зайняті представники 49—56 професій, а наприкінці 60-х років — 130, то нині — 160-ти. Поряд із «суто сільськими» спеціальностями тракториста, комбайнера, шофера з'явилися і стали масовими професії майстра машинного доїння й відкорму, меліоратора, токаря, слюсаря, електрика. Так, у 1975 році в колгоспах республіки працювало близько 200 тисяч електриків, слюсарів, токарів, газоелектрозварювальників, будівельників. Нині в кожному колгоспі у нашій країні працює в середньому понад 70 механізаторів (135 механізаторів на тисячу працюючих колгоспників)¹⁷. Праця цих людей за своїм характером мало чим відрізняється від праці промислових робітників.

Комплексна механізація і автоматизація сільськогосподарського виробництва, впровадження в рільництво й тваринництво нових і вдосконалення наявних технологій, послідовний синтез промисловості й аграрного виробництва — словом, усе те, що слугує матеріальною базою і основною рушійною силою сучасного розвитку радянського села, перетворення сільськогосподарської праці на різновид індустріальної, спри-

¹⁵ Див.: «Радянська Україна», 1978, 20 липня.

¹⁶ Див.: «Радянська Україна», 1978, 21 липня.

¹⁷ Див.: «Агітатор», 1978, № 15, с. 13; «Научный коммунизм», 1976, № 3, с. 17.

чинює й зростання ролі (як виробничої, так і соціальної) висококваліфікованих освічених кадрів, яких нині на селі понад 1 мільйон 600 тисяч чоловік. Це — ядро сучасних продуктивних сил в аграрній галузі нашого суспільного виробництва. І саме воно на ділі визначає хід і темпи вдосконалення організації трудового процесу, інтелектуалізації праці, стирання істотних відмінностей між фізичною і розумовою працею на селі. Дальше зростання чисельності висококваліфікованих освічених кадрів, як відзначено на липневому (1978 р.) Пленумі ЦК КПРС, є одним з визначальних чинників інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, піднесення його продуктивності, прискореного переведення його на індустріальні рейки.

Величезні матеріальні ресурси й капіталовкладення, які Радянська держава спрямовує в сільське господарство, повинні давати належну віддачу. Як підкреслив у доповіді на Пленумі товариш Л. І. Брежнев, «треба ще більше підвищити вимоги в усьому, що стосується вмілого, ефективного використання сировинної бази. Сьогодні — це одне з найбільш першорядних завдань сільських партійних організацій, усіх працівників сільського господарства»¹⁸. Щоб успішно його розв'язати, потрібно, як записано у постанові липневого (1978 р.) Пленуму ЦК КПРС, значно поліпшити організаційну й ідейно-політичну роботу партійних сил на селі, планомірно вдосконалювати управління аграрним виробництвом, зміцнювати трудову дисципліну, краще налагодити всі форми партійного, державного і громадського контролю, підняти відповідальність керівників усіх ланок сільського господарства.

Дійовий засіб дальшого неухильного соціального й культурного розвитку села — соціалістичне змагання, форма організації трудової й політичної активності трудящих, створена й удосконалювана робітничим класом, трудящими під керівництвом Комуністичної партії. Пленум поставив перед комуністами, всіма трудівниками села завдання: на основі вивчення набутого робітничим класом, передовими виробничниками міста й села величезного досвіду організації соціалістичного змагання значно підвищити його ефективність, добитися повного використання закладених у ньому господарських і виховних можливостей. «Ми повинні, — підкреслив у доповіді на Пленумі товариш Л. І. Брежнев, — всемірно підтримувати ініціативу трудівників села, такі починання, як рух хліборобів і тваринників за досягнення найвищих врожаїв і найвищої продуктивності тваринництва, зниження собівартості продукції; механізаторів — за максимальне використання технічних можливостей машин, колективів колгоспів і радгоспів — за підвищення продуктивності праці, дострокове виконання завдань п'ятирічки»¹⁹. Очолити трудове змагання покликані сільські комуністи. Вони озброюють мільйони людей розумінням завдань, накреслених партією, надихають їх на втілення в життя програми розвитку сільського господарства. Кожен комуніст має показувати приклад самовідданої праці, принциповості й вимогливості у справі організації виробництва, поширення передового досвіду, — на це орієнтує партійні сили на селі постанова липневого (1978 р.) Пленуму ЦК КПРС.

Грандіозна програма розвитку сільського господарства СРСР, розроблена партією, визначає як ключове завдання поліпшення роботи з кадрами. Ця проблема об'єктивно постала у зв'язку з практикою індустріалізації сільськогосподарської праці. Довірена сільським трудівни-

¹⁸ Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева на пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року. — «Радянська Україна», 1978, 4 липня.

¹⁹ Там же.

кам потужна техніка, сучасне обладнання, величезні капіталовкладення в сільське господарство, впровадження в аграрне виробництво новітніх досягнень науки, які значно інтенсифікують його, — усе це вимагає від сільських спеціалістів високої відповідальності, обізнаності, вміння працювати по-новому.

Нині на селі склалися сприятливі умови для професійного, ідейно-політичного й культурного зростання кадрів. Скажімо, армія механізаторів, яких нині налічується вже 4 мільйони 225 тисяч чоловік (п'ята частина всіх працюючих в сільському господарстві), істотно відрізняється від механізаторських кадрів 30-х років, причому не лише в кількісному а й у якісному розумінні. Високопродуктивна техніка, величезні масштаби сільськогосподарських робіт створили попит на механізатора-універсала, спричинили у середовищі механізаторів масове прагнення здобути додаткові знання з агрономії, агрохімії, біології тощо. Важливим заходом стало створення механізованих ланок і загонів, які здійснюють увесь цикл сільськогосподарських робіт і звітують про свою роботу готовою продукцією. Крім високої економічної ефективності, така організація праці дала й помітний соціальний ефект — стала кроком у формуванні нового типу сільськогосподарського працівника. Заміна доцільного свого часу поділу праці, скажімо, у рільництві, де працював і механізатор з МТС, і селянин з колгоспу, на більш досконалий, сучасний нам поділ спричинила становлення нового типу радянського хлібороба — людини, яка має глибокі землеробські знання і водночас досконало володіє технікою, обізнана з її виготовленням, використанням і доглядом. Цей факт, з нашого погляду, має неабияке соціальне значення, бо відкриває один із шляхів до планомірного розв'язання історичного завдання — стирання істотних відмінностей між містом і селом, поєднання у виробничій діяльності сільського трудівника елементів розумової і фізичної праці.

У цьому зв'язку слід наголосити на принциповій важливості висунутого у доповіді товариша Л. І. Брежнєва на липневому (1978 р.) Пленумі ЦК КПРС програмного завдання: в наступній п'ятирічці «завершити комплексну механізацію вирощування всіх найважливіших сільськогосподарських культур і значно вище підняти рівень механізації тваринництва»²⁰. Адже повна комплексна механізація рільництва і значна — тваринництва приведе, з одного боку, до швидкого становлення однорідності селянства за характером його трудової діяльності. Водночас вона спричинить широку індустріалізацію сільськогосподарської праці, впровадження таких досконалих форм організації останньої, які вже апробовані у найпередовіших галузях промисловості, і в кінцевому підсумку, до становлення не тільки внутрішньокласової, а й міжкласової соціальної однорідності трудящих у нашій країні.

Розвиток продуктивних сил аграрного сектора радянського народного господарства тісно пов'язаний з розв'язанням соціальних питань сільського життя, передусім з піднесенням добробуту, культури й побуту сільського населення. «Завдання партії, — зазначив у доповіді на липневому (1978 г.) Пленумі ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв, — не ослабляти увагу, постійно дбати про те, щоб і далі зростав життєвий рівень трудівників сільського господарства, щоб ставали все більш упорядкованими наші села»²¹. У цій галузі нині досягнуті значні успіхи. Так, сукупний доход сім'ї колгоспника виріс за 1965—1977 роки у 1,8

²⁰ Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року. — «Радянська Україна», 1978, 4 липня.

²¹ Там же.

рази, а продаж товарів у сільській місцевості на душу населення за ці роки — з 222 до 492 крб. на рік, тобто більш ніж удвічі. За цей же час оплата праці колгоспників і робітників радгоспів зросла у 2 рази. Протягом тільки 1977 року з централізованого союзного фонду колгоспникам виплачено пенсій і допомоги на суму понад 4 млрд. крб. — учетверо більше, ніж у 1965 році, а на наступну п'ятирічку передбачається довести розмір пенсій колгоспників до розміру пенсій робітників і службовців.

Ці дані, наведені у доповіді товариша Л. І. Брежнєва на липневому (1978 р.) Пленумі ЦК КПРС, свідчать про повсякденне піклування Комуністичної партії, Радянської держави про зростання добробуту селянства. Про це ж говорить і підсумкова цифра: протягом останніх 12 років капіталовкладення держави й колгоспів в об'єкти невиробничого призначення, тобто здебільшого у соціальну сферу, перевищили 40 мільярдів карбованців, що становить три чверті всіх вкладень у згадану сферу за всю історію Радянської держави.

Така значна фінансова підтримка дозволила розгорнути в широких масштабах житлово-побутове й культурне будівництво на селі. У сільській місцевості за 1965—1977 роки споруджено житлові будинки загальною площею 450 мільйонів квадратних метрів, дошкільні заклади майже для 2 мільйонів дітей, загальноосвітні школи для 11 мільйонів учнів, клуби і палаци культури на 8 мільйонів, багато медичних закладів, підприємств комунального обслуговування, спортивних споруд тощо. У селах республіки, зокрема, збудовано понад 1 мільйон житлових будинків загальною площею 77 мільйонів квадратних метрів, загальноосвітніх шкіл на 1 мільйон 728 тисяч учнів, дитячих садків на 369 тисяч місць. Нині в селах Української РСР, як і інших республік, став звичним адміністративно-культурний центр, дитячий комбінат, торговий комплекс, Будинок побуту, асфальтові шляхи.

Широке культурне будівництво на селі є однією з необхідних передумов його дальшого розвитку. Керуючись ленінською настановою про те, що розвиток економіки сільського господарства і піднесення культури села — це складний двоєдиний процес, що вимагає терплячої, вдумливої роботи, партія націлює комуністів, трудящих міста і села на дальше піднесення культури на селі, посилення її позитивного впливу на життя й діяльність сільських трудівників. «Одне з найважливіших завдань сьогодні, — наголосив товариш Л. І. Брежнєв у доповіді на липневому (1978 р.) Пленумі ЦК КПРС, — полягає в поєднанні сільськогосподарського виробництва з культурою, яка розуміється в найширшому значенні слова, як культура праці, побуту, людських відносин... Сьогодні питання може стояти тільки так: про задоволення житлових і побутових потреб, зрослих культурних запитів сільських трудівників керівники господарств, партійні комітети, радянські і профспілкові органи повинні виявляти не меншу турботу, ніж про розвиток виробництва»²².

Велика роль у розв'язанні цих проблем належить робітничому класові, трудящим міста. В. І. Ленін підкреслював, що вони мають поставити собі за мету систематично допомагати селу в його культурному розвитку. «Допомогти селянинові піднятися до міського рівня, — підкреслював В. І. Ленін, — це завдання повинен поставити собі кожний робітник»²³. Завдяки шефській допомозі робітничого класу, що здійсню-

²² Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року. — «Радянська Україна», 1978, 4 липня.

²³ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 38, с. 250.

ється під керівництвом Комуністичної партії культура радянського села досягла високого рівня. Так, нині кожний другий сільський трудівник має вищу або середню (повну чи неповну) освіту; торік на тисячу колгоспників припадало 562 чоловіка, що мають вищу та середню (повну чи неповну) освіту. Для порівняння нагадаємо, що в дореволюційній Росії на кожну тисячу чоловік населення в сільській місцевості тільки троє мали освіту вищу початкової. Закономірною для радянського суспільства є і тенденція до вирівнювання культурного, зокрема освітнього рівня робітничого класу, колгоспного селянства й інтелігенції. Про це переконливо свідчать такі дані: за період з 1939 по 1976 рік кількість осіб з вищою і середньою освітою серед спеціалістів та службовців зросла в 1,7 раза, а серед робітників — у вісім, серед колгоспників — у тридцять разів²⁴. Такі високі темпи зростання освіченості сільськогосподарських працівників дають підставу ставити на порядок денний завдання вирівнювання рівня освіти трудящих села й міста, зайнятих як фізичною, так і розумовою працею.

Комуністична партія надає великого значення постійному вдосконаленню ідейно-виховної роботи на селі, підвищенню її дієвості, посиленню її впливу на трудову й громадсько-політичну активність трудящих.

Ніколи ще за всю свою історію село не мало такого дійового арсеналу засобів ідейно-політичного й художнього виховання, як сьогодні. Нині від 90 до 99 процентів сільських трудівників користуються радіо, від 49 до 94 — телевізорами, практично всі регулярно читають газети, журнали, книги. Якщо на XIII з'їзді партії в 1924 році ставилося завдання забезпечити село двома мільйонами примірників газет — не менше одного на 10 дворів, то нині кожна сім'я на селі передплачує в середньому чотири періодичні видання. Трудівники села мають у своєму розпорядженні 115 тисяч клубів і будинків культури, де працюють 388 тисяч гуртків художньої самодіяльності і проводять своє дозвілля майже 5 мільйонів аматорів театрального, музичного, танцювального і образотворчого мистецтва. В СРСР понад 350 тисяч бібліотек (у тому числі багато — на селі) обслуговують 200 мільйонів постійних читачів, з яких понад 43 мільйони — сільські жителі. Велика роль в підвищенні ідейно-політичного й культурно-технічного рівня сільських трудівників належить народним університетам, які створюються на селі за допомогою робітничого класу, з урахуванням досвіду, набутого на промислових підприємствах у містах. Якщо в 1964 р. тут працювало 2896 народних університетів, з 318 тисячами слухачів, то в 1976 році — вже 16135, а кількість слухачів зросла більш ніж у 10 разів (майже 3,8 мільйонів чоловік)²⁵.

Соціалізм створив новий історичний тип селянина — сумлінного й самовідданого працівника, носія соціалістичних виробничих відносин, політично активного громадянина, відданого комуністичним ідеалам, освіченого й культурного трудівника землі, законом життя й діяльності якого є колективна праця на благо суспільства, людину з новою психологією і мораллю. Соціалістичне буття селянства як класу, мудра й далекоглядна політика ленінської партії комуністів, Радянської держави, активне сприяння, допомога й підтримка з боку робітничого класу, усіх трудящих нашої країни зробили реальністю наших днів особу нового селянина, якому під силу розв'язання складних сучасних завдань, що стоять нині перед радянським суспільством.

²⁴ Див.: «Філософська думка», 1978, № 3, с. 35.

²⁵ Див.: «Агитатор», 1978, № 15, с. 15.

Роль робітничого класу, трудящих міста у дальшому розвитку радянського села виявляється у багатоплановій комплексній допомозі, що охоплює економічну, соціальну, ідейно-політичну й культурно-побутову сфери його життя. Це свідома класова підтримка дружнього соціалістичного класу, вияв дальшого зміцнення класового союзу робітників і селян — міцної, непорушної основи зрілого соціалістичного суспільства, зростання морально-політичної єдності радянських людей, їх згуртованості навколо лєнінської Комуністичної партії. Як образно сказав товариш Л. І. Брежнев, «наш хліб — це результат об'єднаної праці селянина, робітника, інтелігента»²⁶. Дальше піднесення сільського господарства СРСР — це невід'ємна частина всебічного економічного й соціального прогресу нашої країни, це загальна всенародна справа, успіх якої може бути забезпечений завдяки дружній, самовідданий, героїчній праці усіх радянських людей.

* * *

Грандиозная комплексная программа дальнейшего подъема сельского хозяйства нашей страны, выдвинутая шюльским (1978 г.) Пленумом ЦК КПСС, определяет стратегию и тактику аграрной политики КПСС в области сельского хозяйства в условиях развитого социализма. Она намечает темпы всестороннего, динамического развития всех отраслей сельского хозяйства для надежного снабжения страны продовольствием и сырьем для промышленности, обеспечения неуклонного повышения уровня жизни советского народа, указывает пути и методы решения задачи сближения материальных и культурно-бытовых условий жизни города и деревни. Развивая в новых условиях ленинский кооперативный план, КПСС рассматривает дальнейшее укрепление союза рабочих и крестьян, ведущей роли рабочего класса в нем в качестве одного из решающих условий для реализации намеченных планов и программ развития аграрного производства, колхозной деревни.

Советский рабочий класс оказывает существенное влияние на укрепление материально-технической базы и совершенствование организации трудового процесса в сельском хозяйстве, распространение в нем передового опыта, накопленного в промышленности, на дальнейшее развертывание на селе социалистического соревнования, рост благосостояния и культуры сельских труженников, на повышение их общественно-политической активности, образованности и профессиональной квалификации кадров, на улучшение сельского быта. Важнейшая роль здесь принадлежит шефству рабочего класса, трудящихся города над сельским хозяйством, той широкой поддержке и помощи, которую они оказывают крестьянству в решении его производственных и социальных задач. Массовая, систематическая, разносторонняя шефская помощь рабочих крестьянам представляет собой особую форму организации общественных отношений, рожденную социализмом и интенсивно развивающуюся в зрелом социалистическом обществе. Она является действенным средством социально-экономического развития современной советской деревни, одним из факторов, непосредственно определяющих темпы, способы и формы сближения города и деревни, становления социальной однородности в обществе развитого социализма, дальнейшего укрепления идейно-политического единства советских людей, их сплоченности вокруг Коммунистической партии.

²⁶ Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року. — «Радянська Україна», 1978, 4 липня.

МІЖГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ І АГРОПРОМИСЛОВА ІНТЕГРАЦІЯ ЯК ФАКТОР ПІДНЕСЕННЯ ТРУДОВОЇ АКТИВНОСТІ КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА

За умов розвинутого соціалізму дедалі більшого значення набуває піднесення трудової активності працівників нашого народного господарства. Економічний розвиток країни, відзначає товариш Л. І. Брежнев, залежить «у кінцевому підсумку від трудової активності багатомільйонних мас, від того, як працюють всі комуністи, вся партія»¹.

Піднесення трудової активності колгоспного селянства є однією з неодмінних передумов успішного розв'язання тих завдань, які поставив перед нашим народом XXV з'їзд партії в галузі підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, формування сільського працівника нового типу, виховання у сільських трудівників комуністичного ставлення до праці.

Як підкреслив на липневому (1978 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, «завдання нового піднесення сільського господарства, говорячи ленінськими словами, «не може бути розв'язане героїзмом окремого пориву, а вимагає найтривалішого, найупертішого, найтруднішого героїзму масової і буденної роботи».

І цей героїзм масової і буденної роботи мільйонів і мільйонів знаходить свій яскравий прояв у конкретних практичних ділах, у трудовій і громадсько-політичній активності мас...»².

Найважливішими чинниками піднесення активності трудящих за умов розвинутого соціалізму є основні характеристики соціалістичної соціально-політичної системи: суспільна власність на засоби виробництва, ідеологічна та морально-політична єдність, система духовних цінностей народу, що будує комуністичне суспільство. Поряд з цими загальними чинниками можна виділити й такі, що специфічно впливають на піднесення трудової активності робітничого класу або ж колгоспного селянства, певних соціальних груп та виробничих колективів.

Виробничо-технічні та соціально-економічні особливості трудової активності колгоспного селянства зумовлені специфікою сільськогосподарського виробництва, наявністю двох форм суспільної власності на основні засоби виробництва в аграрному секторі народного господарства.

Особливістю праці в сільському господарстві є її сезонний характер, а також дещо нижча, ніж у промисловості, технічна оснащеність та енергозброєність, яка зумовлює відповідні відмінності у співвідношенні фізичної та розумової праці, некваліфікованої праці і праці низької, середньої і високої кваліфікації та ін. Ці відмінності зумовлюють специфіку дії тих чинників, що впливають на піднесення трудової активності сільських трудівників.

¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Т. 6, К., 1978, с. 96.

² Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року.— «Радянська Україна», 1978, 4 липня.

Такими чинниками є: соціально-економічні (характер праці, рівень усупільнення виробництва, бюджет робочого часу та ін.); соціально-політичні (керівна і організаторська діяльність партійних організацій, дальший розвиток колгоспної демократії, дедалі ширше залучення трудящих до управління сільськогосподарським виробництвом); матеріально-технічні (рівень та якість механізації, електрифікації і автоматизації сільськогосподарського виробництва, що визначають зміст праці і міру використання досягнень науки); організаційно-господарські (форми організації виробництва та управління ним, спеціалізація і концентрація сільськогосподарського виробництва, горизонтальна і вертикальна інтеграція, що детермінує нові прогресивні форми організації праці).

Важливу роль у піднесенні трудової активності колгоспного селянства відіграють також організація відпочинку і побутового обслуговування трудівників, їх соціальне і професійне становище, рівень освіти і кваліфікації, міжособові відносини у колективі та ін.

Науково-технічний прогрес, удосконалення форм організації сільськогосподарського виробництва і впровадження комплексної механізації виробничих процесів сприяють тому, що праця набуває творчого характеру, перетворюється на одну з найнеобхідніших потреб трудящих. Партія здійснює велику роботу, спрямовану на комплексну механізацію сільського господарства, підготовку висококваліфікованих кадрів, особливо спеціалістів та механізаторів. За минуле десятиріччя матеріально-технічна база сільського господарства піднеслася на якісно новий ступінь. Протягом останніх двох п'ятирічок сільське господарство одержало 213 мільярдів карбованців капітальних вкладень, колгоспи і радгоспи за цей час отримали більш як 3 мільйони тракторів і 900 тисяч зернозбиральних комбайнів, 1 мільйон 800 тисяч вантажних і спеціалізованих автомобілів, подвоїлась енергоозброєність праці в сільському господарстві³. Нині серед голів колгоспів — 93,5 процента, а серед директорів радгоспів — 98,3 процента спеціалістів з вищою і середньою освітою. Загалом у сільському господарстві нашої країни тепер працює більш як 1 мільйон 600 тисяч спеціалістів. Значно зросла і чисельність механізаторів — до 4 мільйонів 225 тисяч чоловік. Тепер кожен п'ятий працівник сільського господарства став механізатором⁴. Усе це позитивно впливає на ставлення трудівників радянського села до праці, активізує їх трудову діяльність. Дослідження, здійснені молдавськими соціологами, досить переконливо показують зміну у ставленні до праці залежно від її технічної оснащеності. У більшості колгоспів, у яких проводились дослідження, умовами праці та її змістом задоволені 46,3—52,7 процента колгоспників, а в бригадах комплексної механізації цей процент зростає до 90,6—93,5 процента⁵.

Водночас значимі: створені у суспільному господарстві виробничі можливості переважають економічну забезпеченість, досягнуту у цій галузі⁶. Виникла певна невідповідність між уже досягнутим рівнем продуктивних сил і умовами їх функціонування. Аналізуючи це явище, товариш Л. І. Брежнев підкреслював, що «якісне зрушення у продук-

³ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 55.

⁴ Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року. — «Радянська Україна», 1978, 4 липня.

⁵ Див.: Т н м у ш А. Социальные процессы на селе. Кяшнинев, 1975, с. 21.

⁶ Див.: Б о д ю л И. И. Социально-экономические отношения в деревне на стадии развитого социализма. М., 1974, с. 73.

тивних силах вимагає, в свою чергу, вдосконалення виробничих відносин, посилення процесів усупільнення, поділу праці»⁷.

Одним із важливих засобів дальшого вдосконалення виробничих відносин, піднесення трудової активності має є ефективне використання і поліпшення форм організації сільськогосподарського виробництва. Вирішального значення набуває при цьому спеціалізація сільськогосподарського виробництва, гармонічне поєднання сільськогосподарського виробництва із промисловою переробкою сировини. У постанові ЦК КПРС «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції» відзначалося: «Центральний Комітет КПРС вважає, що спеціалізація і концентрація сільськогосподарського виробництва на базі широкого кооперування, переведення його на сучасну індустріальну основу — це магістральний напрям дальшого розвитку соціалістичного сільського господарства, новий етап практичного здійснення ідей ленінського кооперативного плану в умовах розвинутого соціалізму»⁸. Поглиблення спеціалізації і концентрації на базі міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції створює об'єктивні умови для послідовного переходу до високоінтенсивного спеціалізованого сільськогосподарського виробництва, забезпечення високих темпів розширеного відтворення, піднесення трудової активності колгоспного селянства.

На сучасному етапі визначились три основні різновиди сільськогосподарської спеціалізації: галузева, предметна та постадійна. Практика показує, що в сучасних умовах раціональна спеціалізація підприємств, особливо у колгоспному секторі найефективніше здійснюється на міжгосподарській основі. Міжгосподарська кооперація як форма співробітництва сільськогосподарських підприємств, спрямованого на створення суміжних спеціалізованих об'єднань та виробничих комплексів, зумовлена або фінансово-економічними або ж організаційно-технологічними причинами. Особливо інтенсивного розвитку міжгосподарське кооперування набуває у виробництві комбінованих кормів, м'ясному та молочному тваринництві. Міжгосподарські комплекси — це переважно великі спеціалізовані підприємства, переведені на промислову основу. Вони становлять сукупність основних та допоміжних засобів виробництва, що пов'язані єдиним технологічним процесом і забезпечують інтенсивне індустріальне виробництво максимальної кількості продукції при мінімальних затратах. Ці комплекси наочно підтверджують ленінську думку про те, що спеціалізація є важливим засобом підвищення продуктивності праці⁹.

Розвиток горизонтальної міжгосподарської кооперації сільськогосподарських підприємств створює сприятливі умови для ефективного здійснення вертикальної інтеграції, тобто для поєднання сільськогосподарського і промислового виробництва у єдиний агропромисловий комплекс. Агропромислова інтеграція — це складне соціально-економічне явище. За останнє десятиріччя процеси горизонтальної та вертикальної інтеграції набули значного прискорення. На сучасному етапі в країні налічується понад 8 тисяч міжгосподарських та агропромислових підприємств¹⁰. У нашій республіці нині функціонує понад 7 тисяч спеці-

⁷ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Т. 4. К., 1974, с. 427.

⁸ «Радянська Україна», 1976, 2 червня.

⁹ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 1, с. 89.

¹⁰ Див.: Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року. — «Радянська Україна», 1978, 4 липня.

алізованих господарств, 4 тисячі міжгосподарських підприємств і об'єднань^{10а}.

Липневий Пленум ЦК КПРС, який прийняв комплексну програму дальшого розвитку сільськогосподарського виробництва, відзначив величезне економічне і соціальне значення спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції. Виступаючи на Пленумі, Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев підкреслив, що «Центральний Комітет партії після ретельного вивчення роботи підприємств і об'єднань, створених у сільському господарстві на кооперативній основі, а також практики братніх соціалістичних країн, надав цьому великому соціальному явищу загальнопартійного, загальнодержавного значення, планомірного характеру»¹¹. Узагальнюючи нагромаджений досвід, Пленум відзначив і ті недоліки, які ще спостерігаються у здійсненні спеціалізації та концентрації сільськогосподарського виробництва, визначив заходи для їх подолання.

Міжгосподарська кооперація і агропромислова інтеграція — це не тільки господарський механізм, здатний виконувати складні виробничі функції, а й один із важливих засобів розв'язання корінних соціальних завдань суспільства зрілого соціалізму. Тому вивченню цього явища партія надає першорядного значення.

Велика увага, яка приділяється нині всебічному і ретельному вивченню питань міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції, дістає вияв і у зростанні кількості наукових досліджень, присвячених аналізу ролі міжгосподарських та агропромислових об'єднань у подоланні істотних відмінностей між містом та селом, фізичною і розумовою працею, у перетворенні сільськогосподарської праці на різновид індустріальної¹². Водночас зауважимо, що питання про вплив міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції на піднесення трудової активності працівників колгоспного села ще недостатньо вивчене. А міжгосподарська кооперація та агропромислова інтеграція органічно пов'язані із зміною характеру та змісту праці трудівників села. Вони є важливим засобом інтенсифікації сільськогосподарського виробництва і, відповідно, піднесення трудової активності колгоспного селянства. «Міжгосподарська кооперація та інтенсифікація колгоспного і радгоспного виробництва, — підкреслив товариш Л. І. Брежнев, — це єдиний, найбільш ефективний шлях збільшення виробництва сільськогосподарських продуктів»¹³.

Міжгосподарська кооперація і агропромислова інтеграція виступають як високоєфективна організаційна форма дальшого усупільнення сільськогосподарського виробництва, його спеціалізації та індустріалізації. Відкриваючи великі можливості для прискорення науково-технічного прогресу, вони не тільки відіграють роль дійової форми розвит-

^{10а} Про підсумки липневого (1978 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання партійних організацій республіки, що впливають з постанови Пленуму ЦК і доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева «Про дальший розвиток сільського господарства СРСР». Доповідь товариша В. В. Шербицького на Пленумі ЦК Компартії України. — «Радянська Україна», 1978, 21 липня.

¹¹ «Радянська Україна», 1978, 4 липня.

¹² Див.: Игнатовский П. А. Укрепление экономических отношений города и деревни. — В кн.: Социально-экономические проблемы истории развитого социализма в СССР. М., 1976; Староверов В. И. Интенсификация социальных процессов в деревне. М., 1975; Сдобнов С. И. Советская деревня на пути социального прогресса. М., 1974 и др.

¹³ Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року. — «Радянська Україна», 1978, 4 липня.

ку продуктивних сил, а водночас є ефективним засобом вдосконалення виробничих відносин на селі, створюють об'єктивні умови для піднесення трудової активності працівників села. Міжгосподарська кооперація та агропромислова інтеграція сприяють дальшому перетворенню сільськогосподарської праці та соціально-професійної структури сільських працівників, усуненню класових відмінностей між робітничим класом та колгоспним селянством. В умовах інтегрованого виробництва вирівнюються можливості господарств щодо використання досягнень науки і техніки. Внаслідок об'єднання зусиль кількох господарств створюються виробничі комплекси, оптимальні за розміром, найсучасніші за технологією. На такій основі успішно розв'язується одне з найважливіших завдань соціалістичного виробництва — забезпечується висока продуктивність праці та ефективність виробництва. Так, виробничі фонди міжколгоспних об'єднань Молдавії становлять 25 процентів їх загального обсягу у колгоспно-кооперативному секторі. У цих об'єднаннях працює 12 процентів загальної кількості працездатних колгоспників. Завдяки високому рівню індустріалізації праці вони забезпечують виробництво 35 процентів валової продукції колгоспно-кооперативного сектора господарства. Окупність фондів, створених кооперацією господарств, у галузі тваринництва забезпечується за 1,5—2,5 року, в тютюнонництві — за рік, у садівництві — за 5—6 років; продуктивність праці на міжколгоспних підприємствах у 5—6 разів вища, ніж в колгоспах¹⁴.

Важливе значення має також та обставина, що міжгосподарські підприємства та агропромислові комплекси розміщуються на території села або ж неподалік від нього, а характерне для них виробництво відповідає традиціям населення і забезпечується в основному наявними трудовими ресурсами. Це спричинює істотні соціальні перетворення на селі: дозволяє пом'якшити сезонність праці жителів села, підносить їх добробут, залучає колгоспників до промислової організації праці і високої виробничої дисципліни. Високоєфективна економіка інтегрованого виробництва дає можливість для створення необхідної матеріальної бази культурно-побутових закладів, сприяє поступовому перетворенню сіл у селища міського типу. Так, коли став до ладу молочний комплекс на 2400 корів в молдавському селі Варатик Новоанненського району, яке раніше нічим не відрізнялося від інших сіл, життя в ньому значно змінилось. Тут виріс цілий житловий масив з багатопверховими будинками. Тільки протягом 1976 року тут було здано в експлуатацію стоквартирний триповерховий будинок, гуртожиток на сімдесят місць, книжковий магазин. Великі перспективи відкриваються перед селом в десятій п'ятирічці. Буде споруджено Будинок культури на сімсот місць, школа на шістьсот місць, торговий центр, Будинок побуту, лікарня¹⁵.

Внаслідок удосконалення форм організації сільськогосподарського виробництва змінюються умови сільськогосподарського виробництва, ціннісні орієнтації і життєві плани трудівників села, їх кваліфікаційний, професійний та культурно-освітній рівень.

Отже, міжгосподарська кооперація і аграрно-промислова інтеграція здійснюють істотний прогресивний вплив на всі сторони життєдіяльності сільських трудівників.

Ставлення до праці значною мірою детермінується умовами трудової діяльності, характером та змістом праці. Спеціалізація і концентрація сільського господарства створює об'єктивну основу для якісного

¹⁴ Див.: Бодюл И. И. Аграрная политика КПСС и ее роль в социально-экономическом развитии современного села.— «Научный коммунизм», 1976, № 2, с. 27.

¹⁵ Див.: Социальное развитие села в период строительства коммунизма. Кишинев, 1976, с. 70.

удосконалення всіх основних умов праці. Найважливішими із них є матеріально-технічні, організаційно-економічні, санітарно-гігієнічні, естетичні, моральні. Великі міжгосподарські і агропромислові підприємства докорінно відрізняються від ферм і підсобних цехів радгоспів та колгоспів за всіма згаданими умовами праці. Все це робить працю на таких великих підприємствах значно привабливішою, наповнює її елементами творчості, сприяє переростанню соціалістичної праці у комуністичну, перетворенню її у першу життєву потребу.

Важливе місце у цьому процесі посідає зміна характеру і функціонального змісту праці сільських трудівників. Характер праці можна визначити як соціальну організацію праці в масштабах всього народного господарства та його окремих галузей, соціально-економічну і соціально-політичну форму здійснення трудової діяльності людини, що визначається насамперед формою власності на знаряддя та засоби виробництва, характером суспільного поділу праці, ступенем спеціалізації та концентрації виробництва.

В зв'язку з наявністю двох форм соціалістичної власності і дещо нижчим рівнем організації сільськогосподарського виробництва, характер праці у колгоспно-кооперативному секторі певною мірою відрізняється від характеру промислової праці.

Зміст праці можна визначити як процес взаємодії речових та особистісних чинників трудової діяльності, що зумовлені рівнем механізації і автоматизації виробництва, трудовими функціями працівників, їх культурно-технічним та професійним рівнем. Зміст праці та її характер зумовлені мірою технічної оснащеності виробництва, рівнем розвитку продуктивних сил, дещо нижчим у сільському господарстві. Звідси — ще досить значні відмінності у змісті праці сільськогосподарських та промислових робітників. Неоднорідність праці і істотні відмінності, які існують у характері та змісті сільськогосподарської і промислової праці поступово усуваються в процесі реалізації великих можливостей суспільства зрілого, розвиненого соціалізму. Неоднорідність культурно-освітніх, професійно-технічних та матеріально-побутових характеристик трудящих зумовлює специфіку діяльності різних соціально-професійних груп трудящих, а це в кінцевому підсумку дістає вияв у відмінностях рівнів соціальної активності різних прошарків та груп соціалістичного суспільства.

Отже, подолання істотних відмінностей у характері та змісті сільськогосподарської і промислової праці має величезне економічне значення. Цей процес має своїм наслідком і серйозні соціально-політичні зміни у житті нашого суспільства.

Розв'язання проблеми подолання істотних відмінностей між сільськогосподарською та промисловою працею полягає насамперед у дальшій індустріалізації сільського господарства, тобто в кількісному та якісному розвитку матеріально-технічної бази всього народногосподарського агрокомплексу, вдосконаленні економічних зв'язків у рамках цього комплексу, дальшій спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва, піднесенні рівня усупільнення колгоспно-кооперативної власності, її поступовому зближенні і злитті з державною власністю.

Найважливішими каналами, з допомогою яких здійснюється вплив інтеграції сільськогосподарського виробництва на розвиток сільськогосподарської праці, є, на нашу думку, такі.

По-перше, горизонтальна і вертикальна інтеграції, які детерміновані науково-технічним прогресом і є однією з організаційних форм його функціонування, відкривають широкий простір для впровадження до-

сягнень науки і техніки у сільськогосподарське виробництво, що становить невідмінну умову індустріалізації сільськогосподарської праці. Адже ефективне впровадження досягнень науки і техніки у сільськогосподарське виробництво знаходить своє вираження насамперед у піднесенні рівня механізації виробничих процесів.

Далі, гармонійне поєднання сільськогосподарського виробництва з промисловим у єдиному технологічному процесі зумовлює застосування передової технології в самому сільськогосподарському виробництві, запровадження промислових форм його організації з чітко налагодженим ритмом роботи. Застосування сучасних машин і нової технології зумовлює інтелектуалізацію праці, насичення її творчими елементами. Наприклад, аналіз функцій налагоджувача-оператора тваринницького комплексу показує, що у нього 59,7 процента робочого часу йде на активне спостереження і регулювання режиму з пульта керування, 16,3 процента — на наладку і підналадку, зміну інструменту, контроль продукції, 5,3 процента — на машинно-ручне керування і лише 18,7 процента — на власне ручну працю, вимірювання та ін.¹⁶

Крім того, створення агропромислових підприємств значною мірою сприяє подоланню сезонності використання робочої сили у сільській місцевості. Кінець-кінцем міжгосподарська кооперація та аграрно-промислова інтеграція виступають як один з найважливіших засобів дальшого усунування виробництва в сільському господарстві, що сприяє дальшому вдосконаленню характеру сільськогосподарської праці і відповідно, піднесенню трудової активності колгоспного селянства.

Отже, агропромислова інтеграція відіграє виняткову роль у прогресивній зміні характеру і змісту праці сільських трудівників, а отже — і їхнього ставлення до праці, активізує їх трудову діяльність.

Характеризуючи цей процес і його наслідки, товариш Л. І. Брежнев зазначав: «... поступове перетворення сільськогосподарської праці у різновидність праці індустріальної, піднесення культури села і перебудова сільського побуту — все це веде до зміни соціального обличчя і психології селянина. У нього з'являється дедалі більше спільних рис з робітником, зростає число колгоспників, чия праця безпосередньо зв'язана з машинами і механізмами, підвищується освіченість колгоспного селянства»¹⁷.

На селі формується нова проміжна соціально-професійна група — працівники інтегрованих підприємств. Вони зв'язані з виробництвом, поставленим на промислово основу, в якому використовуються сучасні досягнення науково-технічного прогресу, що зумовлює необхідність піднесення культурно-технічного рівня працівників таких підприємств. Щодо цього працівники інтегрованих підприємств наближаються до промислових робітників. На цій підставі деякі радянські дослідники визначають дану частину сільськогосподарських працівників як колгоспників-робітників. «За своїм соціальним положенням, за відношенням до власності і праці, за формами організації і розмірами оплати праці, — пише, наприклад, П. І. Симуш, — працівники міжколгоспних підприємств менше відрізняються від робітників. Це дає підставу розглядати нову категорію працівників як своєрідну «пограничну групу», як колгоспників-робітників»¹⁸.

Кількісні і якісні зміни професійної структури колгоспного селянства характеризуються насамперед скороченням частки некваліфікованої

¹⁶ Див.: Староверов В. И. Советская деревня на этапе развитого социализма. М., 1976, с. 58.

¹⁷ Брежнев Л. И. Ленинским курсом. Т. 3. К., 1972, с. 265.

¹⁸ Симуш П. И. Социальный портрет советского крестьянства. М., 1976, с. 63.

праці, появою на селі нових професій, позитивною зміною характеру і змісту праці у традиційних сферах діяльності. За даними соціологічних досліджень, у колгоспах некваліфікованою працею охоплено 58,6 процента трудівників, а в міжколгоспних об'єднаннях — 39,8 процента. У аграрно-промисловому об'єднанні «Романешті», що спеціалізується на виробництві винограду та виноматеріалів, працівники фізичної праці середньої та високої кваліфікації становлять 48 процентів, розумової праці — 17 процентів, некваліфікованої — 35 процентів. Тут працівників низької кваліфікації у два рази менше, ніж у колгоспах¹⁹.

Звідси — висока задоволеність працею трудівників таких підприємств; їхні ціннісні орієнтації спрямовані на досягнення високих показників у праці. Все це дістає вияв у піднесенні трудової та суспільно-політичної активності працівників таких підприємств. Раціоналізаторів та винахідників серед кваліфікованих робітників тут приблизно в 1,3 раза більше, ніж в інших сільських виробничих колективах.

Збагачення праці творчими елементами, зростання кваліфікації працівників спеціалізованих підприємств та агропромислових об'єднань, вимагає піднесення не тільки їх професійного, а й загальноосвітнього рівня. Водночас вищий рівень освіти сільського населення формує в нього потребу у високозмістовній праці. Якщо ж дана потреба не задовольняється, то це призводить до зниження трудової активності і є однією з важливих причин міграції сільської молоді у місто.

Саме індустріалізація сільськогосподарської праці, будівництво міжгосподарських і агропромислових підприємств, у яких використовуються системи машин і засоби автоматики, створюють умови для реалізації установки на творчу працю, яка вимагає застосування широких знань, інтелектуальних зусиль.

Важливим суб'єктивним чинником плідотворної трудової діяльності, формування у людини почуття задоволеності власною працею є здоровий соціально-психологічний клімат у колективі. Становлення трудового колективу, у якому були б сприятливі умови для активізації громадської роботи, успішного навчання, розвитку раціоналізаторства та винахідництва, для успішного розв'язання не лише виробничих, а й соціальних завдань, залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних умов, матеріальних та духовних чинників. Важливими є техніко-економічний та організаційний чинники, зокрема поточна технологія, строгий ритм, однорідність праці індустріального виробництва, що характерні для спеціалізованих міжгосподарських і агропромислових комплексів. Усе це виступає організаційно-технічною та матеріальною основою формування трудового колективу, що за рівнем виробничої і соціальної організації наближається до колективів промислових підприємств. Колективи міжгосподарських і агропромислових комплексів є виявом вищого ступеня організації працівників села, такого способу їх життя, який характеризується єдиною формою участі у суспільному виробництві, високою трудовою активністю членів колективу. У колективах міжгосподарських та агропромислових об'єднань знаходять свій дальший розвиток товариська взаємодопомога, почуття довіри, відповідальності і вимогливості, взаємний контроль. Одним із найважливіших чинників дальшого піднесення соціалістичного сільськогосподарського виробництва, трудової активності працівників села є правильно організована система матеріальних і моральних стимулів. Характеризуючи головні напрями аграрної політики нашої партії на сучасному етапі, товариш Л. І. Брежнев відзначав, що одним із таких напрямів є «створення і вдосконален-

¹⁹ Див.: Тим у ш А. Социальные процессы на селе, с. 123.

ня такої системи економічних відносин, таких умов, які б забезпечували матеріальну зацікавленість працівників сільського господарства у підвищенні виробництва»²⁰.

В умовах міжгосподарської і агропромислової інтеграції, коли різко підвищується ефективність та рентабельність виробництва, зростає економічна зацікавленість працівників у збільшенні кількості та якості продукції, можливості використання матеріального і морального стимулювання їх трудової активності значно зростають.

Отже, міжгосподарська кооперація і агропромислова інтеграція, детермінуючи розвиток цілого комплексу об'єктивних та суб'єктивних чинників піднесення трудової активності працівників радянського села, є важливим чинником активізації їх трудової діяльності. Водночас успішне здійснення дальшої спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції значною мірою залежить від свідомої ініціативної участі трудівників села у розв'язанні тих важливих соціальних завдань, що стоять перед сільським господарством нашої країни, від дальшого розвитку їх трудової активності.

* * *

Одним из необходимых условий успешного решения задач по повышению эффективности сельскохозяйственного производства, формированию сельского работника нового типа и воспитанию у тружеников села коммунистического отношения к труду, поставленных перед нашим народом XXV съездом партии и конкретизированных на июльском (1978 г.) Пленуме ЦК КПСС, является повышение трудовой активности колхозного крестьянства.

Среди факторов, которые создают возможности для повышения трудовой активности работников сельскохозяйственного производства, все большее значение приобретают межхозяйственная кооперация и агропромышленная интеграция. Они играют важную роль в преодолении существенных различий между сельскохозяйственным и промышленным трудом, изменяют содержание и характер труда работников сельскохозяйственного производства, оказывают прогрессивное влияние на все стороны жизнедеятельности тружеников села, на улучшение их производственных и культурно-бытовых условий и создают тем самым объективные предпосылки для повышения трудовой активности колхозного крестьянства. Межхозяйственная кооперация и агропромышленная интеграция открывают широкий простор для внедрения в сельскохозяйственное производство достижений современного научно-технического прогресса, для применения передовой технологии и введения промышленных форм организации сельскохозяйственного производства, способствуют интеллектуализации сельскохозяйственного труда и насыщению его творческими элементами. Благодаря этому межхозяйственная кооперация и агропромышленная интеграция выступают как один из важных факторов повышения трудовой активности колхозного крестьянства.

²⁰ Брежнев Л. И. Ленинским курсом. Т. 4, К., 1974, с. 421.

СУЧАСНА АГРАРНА ПОЛІТИКА КПРС І РОЗШИРЕННЯ КОЛГОСПНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Сучасна аграрна політика КПРС як «ленінська стратегія і тактика партії в галузі сільського господарства в умовах розвинутого соціалізму»¹ спрямована на подальше вдосконалення соціально-економічних механізмів сільського господарства, забезпечення країни продуктами харчування і сільськогосподарською сировиною, зближення матеріальних і культурно-побутових умов життя міста і села. Розв'язання цих завдань, відзначає товариш Л. І. Брежнев, має «принципове економічне і політичне значення... вони визначають зміст партійних настанов, які являють собою творчий розвиток ленінської аграрної політики. Ці настанови повністю відповідають корінним інтересам колгоспного селянства і робітничого класу, пройшли перевірку часом, дістали всенародне схвалення. Це значить — вони правильні. Це значить — партія і надалі керуватиметься ними»².

Липневий (1978 р.) Пленум ЦК КПРС розробив конкретну програму розвитку сільського господарства на кінець десятої і одинадцяту п'ятирічки. Реалізація цієї довгострокової програми передбачає подальше зростання трудової і політичної активності трудящих міста і села. Велике значення для сучасної аграрної політики має ленінська вказівка про загальнодержавну, загальнонародну допомогу сільському господарству. «Ми не були б комуністами і прихильниками запровадження соціалістичного господарства, — зазначав В. І. Ленін, — якби не здійснювали державної допомоги всякого роду колективним землеробським підприємствам»³.

КПРС, керуючись цими ленінськими вказівками, розглядає завдання піднесення сільського господарства як загальнодержавну, загальнонародну справу. Загальнодержавна допомога сільському господарству здійснюється через розгалужену систему державного управління радгоспами і колгоспами, зокрема через систему колгоспних управлінських інститутів. Колгоспи і собі координують плани свого розвитку з державними і громадськими організаціями, удосконалюють систему управління внутрішньоколгоспними справами. При цьому дедалі яскравіше позначаються тенденції посилення виробничої, соціальної і виховної функцій колгоспної демократії, розширюються соціально-політичні права і зростають обов'язки колгоспників, відбувається подальше вдосконалення форм управління, яке, з одного боку, передбачає розвиток внутрішньоколгоспної демократії, а з другого — сприяє розвитку міжколгоспних відносин⁴. В умовах зрілого соціалізму і будівництва комунізму закономірності розвитку колгоспної демократії розкриваються найповніше. Значною мірою дана обставина зумовлена великими соціально-еко-

¹ Про подальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року. — «Радянська Україна», 1978, 4 липня.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 55.

³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 352.

⁴ Докладно див.: Тарельник Б. І. Колхозная демократия развитого социалистического общества. Львов, 1976, с. 35—86.

номічними зрушеннями в колгоспному селі, які привели до розширення функцій колгоспної демократії.

Найефективнішими формами допомоги колгоспам з боку держави є: зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів, збільшення капіталовкладень у колгоспне виробництво і сфери, що його обслуговують; зміцнення державно-колгоспної і колгоспно-кооперативної міжгосподарської співдружності; об'єднання матеріальних засобів колгоспів, Рад народних депутатів і громадських організацій з метою культурно-побутового будівництва і соціального забезпечення трудівників колгоспного села; шефська допомога.

За час, що минув після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, значно зміцнилася матеріально-технічна база колгоспів. Основні і обігові фонди колгоспів (без риболовецьких) з 1965 по 1976 рік збільшилися з 42,3 млн. до 98 млн. карбованців⁵, тобто більше ніж у два рази; за цей же період відбулося якісне і кількісне оновлення машинно-тракторного парку колгоспів: кількість тракторів збільшилася на 341 тисячу, зернозбиральних комбайнів — на 83 тисячі, вантажних автомобілів на 104 тисячі. Сільськогосподарська машинна техніка все більше універсалізується. Дальше зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства є однією з головних цілей аграрної політики партії на сучасному етапі. «Ми ставимо своїм завданням у наступній п'ятирічці, — підкреслював товариш Л. І. Брежнев, — на липневому (1978 р.) Пленумі ЦК КПРС, — завершити комплексну механізацію вирощування всіх найважливіших сільськогосподарських культур і значно вище підняти рівень механізації тваринництва. З цією метою слід і надалі всемірно збільшувати поставки сільському господарству тракторів, вантажних автомобілів, комбайнів і всіх інших сільськогосподарських машин»⁷.

Важливим джерелом у зміцненні матеріально-технічної бази колгоспів є їх валовий прибуток. З 1965 по 1976 роки він збільшився з 16 млрд. до 23,6 млрд карбованців⁸. Це дозволило колгоспам постійно нарощувати свої капіталовкладення у виробничі і невиробничі сфери. Збільшення капіталовкладень у розвиток сільськогосподарського машинобудування, виробництва мінеральних добрив і засобів захисту рослин, переробної промисловості, агропромислових комплексів є генеральною лінією партії в переведенні сільського господарства на індустріальну основу. «Ми повинні, — відзначав товариш Л. І. Брежнев, — твердо додержуватися принципової лінії партії на систематичне збільшення капітальних вкладень у сільське господарство. Отже, їх питома вага в загальному обсязі коштів, що виділяються на розвиток народного господарства країни, в одинадцятій п'ятирічці повинна бути не нижчою від досягнутого рівня»⁹.

На основі рішень липневого (1978 р.) Пленуму ЦК КПРС Центральний Комітет КПРС і Рада Міністрів СРСР розробили відповідні заходи у справі дальшого розвитку комплексної механізації сільськогосподарського виробництва і оснащення сільського господарства високопродуктивною технікою, збільшення виробництва і підвищення якості кормів,

⁵ Див.: СССР в цифрах в 1976 году. М., 1977, с. 138.

⁶ Див.: там же, с. 140.

⁷ Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року. — «Радянська Україна», 1978, 4 липня.

⁸ СССР в цифрах в 1976 году, с. 139.

⁹ Про дальший розвиток сільського господарства. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року. — «Радянська Україна», 1978, 4 липня.

комплексної механізації робіт на тваринницьких фермах і птахівництві, поліпшення економічного і фінансового стану колгоспів і радгоспів¹⁰. Реалізація цих засобів потребує дальшого розширення виробничої функції колгоспної демократії, удосконалення управлінської діяльності колгоспних органів, підвищення активності й ініціативи колгоспних мас в управлінні процесами інтенсифікації сільського господарства.

Нова аграрна політика партії істотно змінила організацію сільськогосподарського виробництва, сприяючи значному зростанню продуктивних сил колгоспів і радгоспів. Нині в усі галузі сільського господарства дедалі більш масштабно запроваджуються індустріальні методи його ведення. Розширюється мережа спеціалізованих міжколгоспних і державно-колгоспних підприємств, зростає кількість агропромислових комплексів. За період з 1965 по 1976 роки кількість таких об'єднань збільшилася з 3355 до 6984, а кількість господарств-пайовиків за згаданий період часу — з 48501 до 104085¹¹, тобто і за першим і за другим показниками відзначається зростання більше ніж у два рази. Спеціалізація і концентрація сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції дістала широкий розвиток у низці областей РРФСР, на Україні і в Молдавії. Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, виступаючи на липневому (1978 р.) Пленумі ЦК Компартії України, відзначав: «Тепер у республіці налічується понад 7 тисяч спеціалізованих господарств, 4 тисячі міжгосподарських підприємств і об'єднань. На спеціалізовані підприємства вже припадає 46 процентів виробництва молока 69 процентів овочів, половина фруктів, майже три чверті винограду. Тільки за минулий рік їх питома вага у виробництві яловичини збільшилася з 21 до 27 процентів, свинини — з 37 до 47, яєць — з 72 до 80 процентів, що дало змогу вивільнити приблизно 200 тисяч працівників і підвищити ефективність тваринництва»¹². Запровадження спеціалізованої організації виробництва зумовлює розширення міжгалузевих зв'язків колгоспів з радгоспами, іншими державними і кооперативними організаціями.

Дане розширення набуває все більшого розмаху зі створенням таких спеціалізованих самостійних великих галузей, як водне господарство і меліорація, машинобудування для тваринництва і кормовиробництва, сільське будівництво, комбікормова і мікробіологічна промисловість. Нині колгоспи співробітничать з державними організаціями і підприємствами не тільки у плані зміцнення матеріально-технічної бази, запровадження індустріальних методів господарювання в колгоспне виробництво, але також із питань технології сільськогосподарського виробництва, ведення його на науковій основі. Важливу роль в розвитку цього напрямку покликані відіграти прийняті після липневого (1978 р.) Пленуму ЦК КПРС заходи Центрального Комітету КПРС і Ради Міністрів СРСР по збільшенню виробництва комбікормів і підвищенню технічного рівня підприємств комбікормової промисловості. Міністерства заготівель СРСР в 1978—1985 роках, дальший розвиток виробництва кормових добавок, засобів захисту рослин, удосконалення племінної справи і вете-

¹⁰ Див.: «Радянська Україна», 1978, 11 липня.

¹¹ Див.: СССР в цифрах в 1976 году, с. 143.

¹² Про підсумки липневого (1978 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання партійних організацій республіки, що випливають з постанови Пленуму ЦК КПРС і доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва «Про дальший розвиток сільського господарства СРСР». Доповідь товариша В. В. Щербицького на Пленумі ЦК Компартії України.— «Радянська Україна», 1978, 21 липня.

ринарного обслуговування у тваринництві, поліпшення селекції і насінництва кукурудзи¹³.

Усе це сприяє посиленню виробничої функції колгоспної демократії, є істотним мотивом дальшого удосконалення форм управління справами колгоспного виробництва. При цьому в управлінні колгоспами мають враховуватися положення липневого (1978 р.) Пленуму ЦК КПРС про розвиток сільського господарства, зокрема положення про міжгосподарську кооперацію: «Міжгосподарська кооперація — великий і складний об'єктивний процес, — відзначалося на пленумі, — його не можна стримувати, як не можна і квапити. Робота повинна проводитись планомірно, обдумано, в комплексі з іншими заходами по інтенсифікації сільськогосподарського виробництва»¹⁴.

Особлива роль в розвитку колгоспного виробництва і підвищення рівня соціально-культурного життя колгоспників відводиться шефській допомозі. Липневий (1978 р.) Пленум ЦК КПРС, виходячи з ленінської вказівки про удосконалення цієї форми товарищескості, про необхідність введення «планомірності, доцільності, систематичності»¹⁵ в організацію шефствування, накреслив конкретні заходи у поданні допомоги колгоспам і радгоспам з боку промислових підприємств, будівельних організацій, навчальних і наукових закладів. Згідно з цими заходами на місцях визначаються конкретні завдання шефства над сільським господарством. На Україні першочерговими з них є реконструкція і будівництво тваринницьких приміщень, кормоцехів, дальша механізація ферм, допомога у виготовленні й монтажі устаткування, створення в усіх господарствах механізованих токів, будівництво сховищ для кормів, теплиць, малого зрошення, навчання кадрів. В соціально-культурному плані шефська допомога має підняти на новий рівень виховне і господарське значення таборів праці і відпочинку молоді, що навчається¹⁶.

Неухильне зростання трудового і політичного ентузіазму робітничого класу і всіх трудящих у справі піднесення сільськогосподарського виробництва, постановки його на промислову основу, піднесення рівня культурно-побутових умов, поліпшення форм впливу політико-виховної роботи на всі сторони життя колгоспного села — все це пов'язане з необхідністю посилення взаємодії органів управління промислових організацій і будов, установ з суспільними органами управління колгоспів. Практика розвитку промисловості і сільськогосподарського виробництва дає приклади численних форм їх співробітництва. Серед них важливим є соціалістичний договір між державними і колгоспними підприємствами.

Цінний досвід використання соціалістичного договору нагромаджений багатьма промисловими підприємствами, будівельними організаціями, науковими установами і колгоспами. При цьому, безперечно, доцільним є включення колективами колгоспів у соціалістичний договір зобов'язань щодо комплексних заходів для піднесення сільськогосподарського виробництва. Водночас соціалістичний договір передбачає

¹³ Див.: «Радянська Україна», 1978, 11 липня.

¹⁴ Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року. — «Радянська Україна», 1978, 4 липня.

¹⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 45, с. 364.

¹⁶ Див.: Про підсумки липневого (1978 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання партійних організацій республіки, що впливають з постанови Пленуму ЦК і доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва «Про дальший розвиток сільського господарства СРСР». Доповідь товариша В. В. Щербицького на Пленумі ЦК Компартії України. — «Радянська Україна», 1978, 21 липня.

здійснення культурно-побутових і політико-виховних заходів, що забезпечують виконання виробничих завдань.

У колгоспах і радгоспах Сумської області шефська допомога планується централізовано з боку відповідних партійних і радянських органів. Так, наприклад, у колгоспі «Ленінський шлях» Білопільського району будівельні й технічні роботи виконуються такою великою будівельною організацією, як Облміжколгоспбуд. Цією ж організацією частково здійснюються в колгоспах і соціально-культурні заходи. Колектив педагогічного інституту імені А. С. Макаренка також виявляє допомогу колгоспів в культурно-виховній роботі та у виконанні господарських робіт під час збирання врожаю.

Прийняттю соціалістичного договору передують обговорення його на розширених засіданнях партійних організацій і на засіданнях правлінь колгоспів і профспілково-комсомольських активів державних підприємств й установ. Обговорення, як звичайно, відбувається з участю представників колективів. Договір приймається зборами робітників і службовців, з одного боку, і загальними зборами колгоспників (або зборами уповноважених), з другого — і тому відображає їх спільні зобов'язання. Колективи робітників і службовців приймають зобов'язання у виявленні колгоспам економічної і технічної допомоги з метою підвищення продуктивності праці й економії коштів. Завдяки поліпшенню організації виробництва, раціональнішої розстановки кадрів на робочих місцях підприємство вивільняє частину робітників, щоб провадити у підшефних колгоспах будівельно-монтажні, проектно-конструкторські і сільськогосподарські роботи. Колективи колгоспників у свою чергу беруть на себе зобов'язання щодо збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, реалізації спільних з підприємствами, які шефствують, планів модернізації та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, створення ними необхідних умов для проведення будівельних робіт, введення в експлуатацію виробничого устаткування, технічних засобів та ін. Колективи обох сторін беруть участь у політико-виховній і культурно-масовій роботі, організують зустрічі з видатними людьми району, керівниками і спеціалістами, партійними і радянськими працівниками, читання лекцій про поточний і перспективний розвиток промислових підприємств, радгоспів, колгоспів, виступи колективів художньої самодіяльності та ін.

Шефство, як форма співробітництва трудових колективів, не зводиться до односторонньої допомоги колгоспам з боку промислових підприємств, будівельних організацій і наукових установ. У відповідь на шефську допомогу трудящих міста колективи колгоспів і радгоспів беруть на себе підвищені зобов'язання щодо постачання країні продуктів харчування, розв'язання соціально-економічних і культурно-побутових проблем села, участі у громадсько-політичній і культурній діяльності підприємств.

Потреба спільних зусиль трудящих міста і села у дальшому розвитку сільського господарства з великою силою підкреслюється липневим (1978 р.) Пленумом ЦК КПРС. «На нашому державному гербі, — говорить товариш Л. І. Брежнев, — золоте колосся пшениці. І це не випадково. Наш хліб — це результат об'єднаної праці селянина, робітника і інтелігента... А там, де йдеться про мільйони людей, про умови їх життя, праці і побуту, починається для комуністів найсерйозніша політика, проходить головна лінія їх організаторської та ідейно-політичної роботи»¹⁷.

¹⁷ Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року. — «Радянська Україна», 1978, 4 липня.

Комуністична партія і Радянський уряд, всебічно зміцнюючи організаційно-господарські основи соціально-політичної активності трудящих мас в управлінні справами колгоспів, прийняли за останні роки низку постанов щодо дальшого розвитку сільського господарства. Розроблена в них система заходів по інтенсифікації сільськогосподарського виробництва знайшла своє відображення в статутах колгоспів. Згідно з ними колгоспи значно розширили свою самостійність у розв'язанні важливих питань господарської діяльності, у використанні землі, колгоспного майна, основних і оборотних фондів; у плануванні виробництва і заготівлі сільськогосподарської продукції; у визначенні форм організації виробництва — виробничих ділянок, бригад, ферм, ланок та інших підрозділів; у розробці норм і розцінок на сільськогосподарські та інші роботи; в організації госпрозрахункової діяльності і в запровадженні у виробництво ліпших зразків організації праці; у використанні в практиці колгоспного життя найефективніших форм матеріальної заінтересованості і морального заохочення; у застосуванні до порушників трудової дисципліни необхідних заходів стягнення; у розробці та прийнятті внутрішнього розпорядку.

Посилення виробничої функції колгоспної демократії сприяло появі у колгоспах нових управлінських органів, які зміцнюють діяльність колгоспів у розв'язанні складних питань колгоспного виробництва. До них належать економічні ради, бюро економічного аналізу, технічні ради, бюро-раціоналізаторів і винахідників та ін.

Чимало проблем соціально-побутової сфери колгоспного села за час, який минув з березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, дістали своє позитивне розв'язання. Був здійснений перехід до гарантованої оплати праці колгоспників (вона збільшилася у два рази), проведені великі заходи у сфері пенсійного забезпечення і соціального страхування членів колгоспів (в 1977 року пенсій і допомоги колгоспам із центрального союзного фонду виплачено в чотири з лишком рази більше, ніж 1965 року)¹⁸. Згідно з Примірним Статутом колгоспу, прийнятим Третім Всесоюзним з'їздом колгоспників, колгоспам дано право створювати за рахунок свого чистого доходу культурно-побутовий фонд і фонд соціального забезпечення та матеріальної допомоги трудящим. Колгосп за рішенням загальних зборів може здійснювати доплати за всіма різновидами пенсій, установлених для колгоспів, і встановлювати персональні пенсії ветеранам колгоспного будівництва та особам, які мають значні заслуги у розвитку суспільного господарства колгоспів. Ці та інші форми поліпшення соціально-культурного життя колгоспників знайшли законодавче закріплення в новій Конституції СРСР у статті 22, де записано: «В СРСР послідовно втілюється в життя програма перетворення сільськогосподарської праці в різновид індустріальної; розширення в сільській місцевості мережі закладів народної освіти, культури, охорони здоров'я, торгівлі і громадського харчування, побутового обслуговування і комунального господарства; перетворення сіл у благоустроені селища»¹⁹.

У питаннях соціально-побутового розвитку колгоспам надається постійна і всебічна допомога з боку всього соціалістичного суспільства. Одну з форм загальнодержавної, загальнонародної допомоги колгоспам становить спільне використання матеріальних засобів колгоспів. Обласні, районні, сільські й селищні Ради народних депутатів, громадські ор-

¹⁸ Див.: Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року. — «Радянська Україна», 1978, 4 липня.

¹⁹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 12.

ганізації беруть активну участь в культурно-побутовому будівництві на селі й обслуговуванні колгоспників. Практика культурного будівництва, що склалася протягом останніх років, закріплена Примірним Статутом колгоспу. «Колгосп,— відзначається в ньому,— за рішенням загальних зборів колгоспників може об'єднувати частину своїх коштів з коштами місцевих Рад депутатів трудящих, радгоспів і інших державних і кооперативних підприємств і організацій для будівництва на пайових засадах об'єктів культурно-побутового призначення, упорядкування і проведення інших заходів, спрямованих на розвиток колгоспного виробництва і поліпшення культурно-побутового обслуговування колгоспників»²⁰.

Колгоспи здійснюють широку програму соціально-культурних перетворень на селі. Як приклад можна згадати село Миколаїв, розташоване на території колгоспу «Росія» Радехівського району, Львівської області. Із наявних в ньому 330 будинків нині більше двохсот реконструйовано і вбудовано заново. При цьому будівлі мають різноманітне архітектурне оформлення, сучасне планування. У селі є чимало громадських, житлових і побутових будинків, споруджені палац культури і палац урочистих зустрічей, школа має систему кабінетів, актовий і спортивний зали²¹.

Соціально-культурні зміни в колгоспному селі сприяють зростанню активності сільської громадськості і трудящих міста у створенні селищ міського типу, поліпшенню умов праці, побуту і відпочинку трудівників сільського господарства. В цьому напрямі в кожній республіці нашої країни провадяться відповідні заходи. Так, липневий (1978 р.) Пленум ЦК Компартії України поставив конкретне завдання: «Необхідно у кожному районі і області чітко визначити на найближчу перспективу програму будівництва житла, розширення мережі дитячих закладів, підприємств торгівлі, громадського харчування, медичних, культурно-освітніх закладів, забезпечення сільських населених пунктів водопроводом, газифікацією, розвитку всього комплексу послуг»²².

Важливу роль в розвитку соціально-культурного будівництва на селі відіграє зміцнення власних підсобних господарств членів колгоспу. Підсобні господарства як одне із джерел поповнення продовольчих ресурсів країни сприяють зростанню ініціативи колгоспного селянства, розширенню його прав, закріпленню кадрів на селі. На успішне розв'язання останнього завдання спрямована і постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток спорудження індивідуальних житлових будинків і закріплення кадрів на селі». У цій постанові передбачений ряд «заходів по розвитку будівництва індивідуальних впорядкованих житлових будинків садибного типу з надвірними будівлями для худоби і птиці, здійснюваного силами підрядних будівельних організацій за рахунок кредитів Держбанку СРСР, які видаються колгоспам і радгоспам. Функції замовника по проектуванню та будівництву індивідуальних житлових будинків для працівників сільського господарства покладені на колгоспи і радгоспи, а архітектурно-будівельний нагляд — на місцеві Ради народних депутатів»²³. Ця постанова створює сприятливі

²⁰ Див.: Торжество ленинского кооперативного плана. Материалы Третьего Всесоюзного съезда колхозников. Ноябрь, 1969., М., 1969, с. 94.

²¹ Див.: Гермаковский И. Творческий подход.— «Сельская жизнь», 1975, 29 октября.

²² Про підсумки липневого (1978 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання партійних організацій республіки, що впливають з постанови Пленуму ЦК і доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва. «Про дальший розвиток сільського господарства СРСР» Доповідь товариша В. В. Щербинського на Пленумі ЦК Компартії України.— «Радянська Україна», 1978, 21 липня.

²³ «Радянська Україна», 1978, 11 липня.

умови для посилення соціальної функції колгоспної демократії, розширення зв'язків колгоспів з державними організаціями і Радами народних депутатів, удосконалення структури управління колгоспів. У вдосконаленні цієї структури особлива роль відводиться спеціальним громадським органам соціального планування, радам ветеранів праці, жібрадам та ін.

Сучасна аграрна політика КПРС піднесла на новий рівень духовне життя колгоспного села, заклала соціально-економічні основи комуністичного виховання радянського селянства. Школою комуністичного виховання радянського селянства є колгоспи, діяльність яких будується згідно з принципами колгоспної демократії як специфічної форми радянської соціалістичної демократії. Колгоспній демократії поряд з виробничою і соціальними функціями притаманна виховна функція. В умовах зрілого соціалізму виховна функція колгоспної демократії набуває особливого значення у зв'язку з завданнями формування нової людини. Розширення виховної функції колгоспної демократії має своєю основою, по-перше, зміцнення соціально-економічних і юридичних прав колгоспних органів (загальних і бригадних зборів колгоспників, зборів колгоспників, зборів уповноважених, правлінь колгоспів і рад бригад, ревізійних комісій) у комуністичному вихованні трудящих. По-друге, закріплену Третім Всесоюзним з'їздом колгоспників систему допоміжно-радчих колгоспних органів, які здійснюють політико-виховну діяльність (комісії у справі перевірки соціалістичного змагання, ради ударників і колективів комуністичної праці, ради колгоспних бібліотек та ін.). По-третє, співробітництво колгоспів з державними і суспільними організаціями у розв'язанні політико-виховних проблем. Партійними організаціями, Радами народних депутатів і різними громадськими організаціями колгоспів створюються комісії народного контролю, депутатські групи, народні дружини, товариські суди, які розглядають питання комуністичного виховання колгоспників. По-четверте, підвищення загальноосвітньої і професійної підготовки людей, зайнятих у громадському управлінні колгоспами.

Особлива роль відводиться при цьому кадрам вищої і середньої спеціальної кваліфікації масових сільськогосподарських професій та культурної сфери. Загалом їх кількість дедалі більше зростає. Кількість осіб, що має вищу і середню (повну і неповну) освіту, на 1000 чоловік, які працюють у сільському господарстві, зросла з 1939 по 1977 роки з 63 до 673, або в 10,7 раза. Армія механізаторських кадрів колгоспів збільшилася за період з 1940 по 1977 роки з 1,3 до 2,2 мільйона²⁴.

У комплексі комуністичного виховання колгоспників важливе місце посідає створення на селі більш сприятливих умов праці і побуту. Створення таких умов передбачає, зокрема, будівництво в колгоспах поряд із загальноосвітніми школами музичних шкіл, організацію на громадських засадах спортивних секцій, художніх студій і музеїв, масовий розвиток художньої самодіяльності, підтягування рівня діяльності колгоспних клубів і бібліотек до рівня сільських, а останніх — до рівня районних.

Важливе значення для розвитку сільських районів країни має вирішення кадрового питання на селі. Загострюючи увагу партійних організацій села на кадровій політиці колгоспів, Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев у своїй доповіді на липневому (1978 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслив необхідність розвитку середньої ланки сільськогосподарського виробництва у справі піднесення сільськогосподарства загалом: «Нас особливо непокоїть питання про керів-

²⁴ Див.: Кадри сільського господарства.— «Агитатор», 1978, № 3, с. 34.

ників середньої ланки — керуючих відділками, бригадирів, завідуючих фермами... Партиїні організації зобов'язані виявляти більше турботи про добір, розстановку і виховання цієї категорії працівників»²⁵.

Ідейно-політичний і соціально-економічний ефект виховної функції колгоспної демократії тим вищий, чим ширше і повніше здійснюються колгоспними органами соціальні плани розвитку колгоспного виробництва, його економіки. У свою чергу від рівня комуністичної свідомості колгоспних мас багато в чому залежить фактичне розв'язання в колгоспах господарських завдань, соціально-культурних проблем. Даний взаємозв'язок з особливою силою підкреслений липневим (1978 р.) Пленумом ЦК КПРС. «Не тільки виробництво, — відзначав товариш Л. І. Брежнев, — але й відносини між людьми, їх побут, культура, психологія, свідомість є предметом постійної уваги партії. Одне з найважливіших завдань сьогодні полягає в поєднанні сільськогосподарського виробництва з культурою, яка розуміється в найширшому значенні слова як культура праці, побуту, людських відносин... Сьогодні питання може стояти тільки так: про задоволення житлових і побутових потреб, зростаючих культурних запитів сільських трудівників керівники господарств, партійні комітети, радянські і профспілкові органи повинні виявляти не меншу турботу, ніж про розвиток виробництва»²⁶.

Задоволення культурно-побутових і духовних запитів селянства сприяє посиленню виробничої, соціальної і виховної функції колгоспної демократії, посиленню соціальної і трудової активності трудящих села. Зростання соціально-політичної активності сільських трудівників нерозривно пов'язане із зміцненням економічної, соціальної і культурної основи радянського способу життя. Значна роль у цих процесах належить сільським комуністам, які провадять велику організаторську, політичну і ідеологічну роботу в колгоспах і радгоспах, постійно підтримують творчий пошук й ініціативу трудящих, розвивають соціалістичне змагання, повсякденно турбуються про поліпшення матеріальних і культурно-побутових умов життя колгоспників.

* * *

Современная аграрная политика КПСС предусматривает планомерное обеспечение страны продуктами питания и сельскохозяйственным сырьем, сближение материальных и культурно-бытовых условий жизни трудящихся города и деревни. Важное значение для реализации этих задач имеет июльский (1978 г.) Пленум ЦК КПСС, наметивший ряд конкретных мер по дальнейшему развитию сельского хозяйства.

Претворение в жизнь решений июльского Пленума предполагает дальнейшее развитие социально-политической и трудовой активности труженников села. Большая роль в этом принадлежит колхозной демократии, которая в условиях зрелого социализма все более расширяет свои функции в управлении производственной, социально-политической и культурной сферами жизни колхозов.

²⁵ Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року. — «Радянська Україна», 1978, 4 липня.

²⁶ Там же.

І. В. БОЙЧЕНКО

СТРУКТУРА МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ НАУКИ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ *

У наш час особливо інтенсивно розвивається марксистсько-ленінська соціологічна наука, неухильно зростає роль соціологічного знання, широко розгортаються соціологічні дослідження. В матеріалах з'їздів нашої партії, постановах ЦК КПРС, в інших партійних документах неодноразово підкреслювалося велике теоретичне та практичне значення фундаментальних і прикладних соціальних, зокрема соціологічних, досліджень. Так, на XXIII з'їзді КПРС зазначалося: «Соціологічні дослідження, що ґрунтуються на матеріалістичному розумінні історії і узагальнюють конкретні факти життя соціалістичного суспільства, з кожним днем відіграють все більшу роль у розв'язанні практичних питань — політичних, виробничих, виховних»¹.

У рішеннях XXV з'їзду КПРС йдеться, зокрема, про важливість теоретичного аналізу процесів сучасного суспільного розвитку і водночас про необхідність найтіснішого зв'язку суспільних наук з практикою партійної та державної роботи, з розв'язанням конкретних завдань комуністичного будівництва. «Схоластичне теоретизування, — наголосив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії, — може лише гальмувати наш рух уперед. Тільки зв'язок з практикою може підняти ефективність науки, а це сьогодні — одна з центральних проблем»².

Соціологічні дослідження є одним із важливих засобів тісного зв'язку марксистсько-ленінської суспільної науки з практикою комуністичного будівництва. Вони дають можливість глибше проникнути в сутність соціальних процесів суспільства розвинутого соціалізму, краще зрозуміти їх специфіку, далі конкретизувати знання законів структури, функціонування й розвитку суспільства як цілісного соціального організму. Ці дослідження збагачують марксистсько-ленінську соціологію новим емпіричним та теоретичним матеріалом, сприяють дальшому розвитку її складових частин, приводять до ускладнення її структури.

Саме в зв'язку з інтенсивним розгортанням соціологічних досліджень особливого значення набуває аналіз структури марксистсько-ленінської соціологічної науки. Ця проблема є предметом широкої і досить жвавої наукової дискусії. Потреба у її марксистсько-ленінському дослідженні зумовлюється і необхідністю викриття спотвореного тлумачення питання про структуру соціологічної науки в буржуазному суспільствознавстві.

Науковий соціологічний аналіз сучасного капіталістичного суспільства незаперечно доводить, що це суспільство вражене глибокою кризою, яка обіймає всі основні сторони його життя, і позбавлене історич-

* Стаття друкується в порядку обговорення.

¹ Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966, с. 154.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 82.

них перспектив. Цим і спричинене вороже ставлення сучасних буржуазних соціологів, як ідеологів і апологетів капіталістичного суспільства, до справді наукової соціологічної теорії — історичного матеріалізму. Їх намагання видати свою методологію, зокрема позитивізм, емпіризм, за єдино правильний перспективний напрям розвитку соціології.

Неспроможність, обмеженість емпіризму стають останнім часом дедалі очевиднішими навіть для самих буржуазних соціологів. Проте всі спроби буржуазних соціологів здійснити науково-теоретичне узагальнення результатів емпіричних досліджень, намагання включити до структури буржуазної соціології «теорії середнього рангу» (ця ідея була висунута, як відомо, Р. Мертоном) та загальносоціологічну теорію (одна із перших спроб створення такої теорії належить Т. Парсонсу) виявилися марними.

І це цілком закономірно. Адже ці спроби робляться на основі ідеалістичного розуміння тенденцій суспільного розвитку. Крім того, буржуазні соціологи вважають, що «теорії середнього рангу» та загальносоціологічна теорія нині ще не існують і повинні бути створені в майбутньому. На думку буржуазних дослідників, ці теорії можуть бути створені внаслідок простого кількісного нагромадження емпіричних даних з допомогою індукції як основного методу для «пізнавального руху». Однак цей метод, як і неопозитивістський редуccionізм, з позицій якого буржуазні соціологи намагаються розв'язати проблему емпіричної інтерпретації теоретичних понять, виявляється цілком неспроможним.

Нарешті слід зазначити, що безплідність зусиль буржуазних соціологів у розв'язанні питання про структуру соціології опосередковано зумовлюється також і тим свідомим, ідеологічним спотворенням, якого соціологічна інформація, отримана в процесі емпіричних досліджень, зазнає при її теоретичному узагальненні.

Справді наукове дослідження і розв'язання питання про структуру соціології можливе лише з позиції марксистсько-ленінської науки, що ґрунтується на матеріалістичному розумінні суспільного розвитку.

Марксистське розуміння структури соціологічної науки виходить з того, що формування і розвиток системи соціологічного теоретичного знання відбувається на основі матеріалістичного розуміння історії, яке є органічною складовою частиною діалектико-матеріалістичної філософії, марксистсько-ленінського світогляду загалом. Взаємодія основних складових частин системи наукового соціологічного знання — відносно самостійних підсистем теоретичного знання, кожна з яких має специфічний предмет вивчення і категоріальний апарат — здійснюється в структурі розгалуженого комплексу соціологічних досліджень, що мають теоретичну чи прикладну орієнтацію.

Діалектика індуктивного й дедуктивного у процесі сучасного наукового соціологічного пізнання полягає, зокрема, в тому, що і загальносоціологічна теорія, і спеціальні соціологічні теорії виступають як невідмінні складові частини марксистсько-ленінської соціології, що гармонійно й швидко розвиваються.

Спроби окремих наших дослідників розглядати марксистсько-ленінську соціологію як якусь «нову» щодо історичного матеріалізму науку, що формується лише в наш час за допомогою суто індуктивного нагромадження знань, відокремлено від усієї системи наявних в марксистсько-ленінському суспільствознавстві соціальних теорій, були піддані, як відомо, ґрунтовній критиці³. І це цілком зрозуміло, оскільки такі спроби можуть призвести до певного недооцінювання основних принципів

³ Див.: О структуре марксистской социологической теории. М., 1970.

марксистсько-ленінської соціології, створюють канали для проникнення в неї буржуазних поглядів.

Ми гадаємо, що помиляються також і прихильники іншого, втім, досить близького до вищезгаданого погляду, які вважають, що соціологія в жодному своєму аспекті не має характеру філософської дисципліни. Виходячи з того, що історичний матеріалізм — наука філософська, вони намагаються відокремити історичний матеріалізм від соціології, довести, що це різні науки, які відрізняються за своїми предметами дослідження, методами та категоріальним апаратом. Серед радянських дослідників такого погляду свого часу дотримувались, наприклад, Р. В. Ривкіна та Н. Ф. Наумова⁴, поділяє його загалом польський учений А. Малевський. Але найбільш послідовного вираження ця точка зору дістає нині в працях болгарських учених Т. Остапова, С. Михайлова, Ж. Ошавкова та ін. Так, С. Михайлов у праці «Емпіричне соціологічне дослідження» твердить, що «марксистсько-ленінська соціологія є насамперед нефілософською наукою», а «марксистсько-ленінська філософія, точніше історичний матеріалізм, — найістотношою частиною методологічної основи соціології»⁵. Така позиція теж не дістала підтримки у більшості радянських філософів та соціологів, оскільки вона приводить до спроби створення загальної соціології, яка існує поза історичним матеріалізмом, поза матеріалістичним розумінням історії.

Щоправда, переконливо показуючи хиби такого підходу, окремі марксистські дослідники припускають, на нашу думку, надмірний ухил у протилежний бік, вважаючи, що наукова соціологія нібито цілком вичерпується історичним матеріалізмом. Найпослідовніше цей підхід був свого часу викладений у працях В. С. Немчинова і Д. І. Чеснокова. Нині схожого погляду дотримується відомий болгарський філософ П. Гіндев⁶. Прихильники цієї точки зору, гадаємо, не зовсім точно інтерпретують висловлювання В. І. Леніна, в яких історичний матеріалізм характеризується як соціологія марксизму. В. І. Ленін справді розглядав історичний матеріалізм як марксистську соціологію. Проте, слухом зазначає О. М. Ковалев, він ніде не твердив, що історичний матеріалізм вичерпує марксистську соціологію⁷.

Отже, дослідження марксистських, зокрема радянських, філософів та соціологів, здійснені протягом останніх років, показують, що і спроби «винести» історичний матеріалізм за рамки соціологічної науки, і намагання звести марксистсько-ленінську соціологію лише до історичного матеріалізму не є перспективними напрямками для дослідження.

Більш плідним є той погляд на структуру марксистсько-ленінської соціології, якого дотримуються вчені, які намагаються уникнути однобічності й ухилів, згадуваних вище. В дослідженнях цих учених переконливо обґрунтовується думка про те, що структура марксистсько-ленінської соціологічної науки має на сучасному етапі складний характер. Чимало радянських дослідників нині погоджуються з тим, що

⁴ Див.: Рывкина Р. В. О предмете социологии и ее месте в системе наук.— В кн.: Социальные исследования. Вопросы методологии и методики. Новосибирск, 1966; Наумова Н. Ф. Некоторые уроки развития западной социологии.— «Вопросы философии», 1968, № 1.

⁵ Михайлов С. Эмпирическое социологическое исследование. М., 1976, с. 33—34.

⁶ Див.: Немчинов В. С. Избранные произведения. Т. 1. М., 1967, с. 373—374; Чесноков Д. И. Исторический материализм как социология марксизма-ленинизма. М., 1973, с. 308; Гиндев Панайот. Философия и социальное познание. М., 1977, с. 45—50.

⁷ Див.: Ковалев А. М. Еще раз о социологии марксизма и научном коммунизме.— «Философские науки», 1967, № 1, с. 115.

історичний матеріалізм відіграє роль загальної соціології і є одним із найважливіших елементів марксистсько-ленінської соціологічної науки. Водночас вони одностайні і в тому, що крім історичного матеріалізму, до складу марксистсько-ленінської соціології входять також спеціальні соціологічні теорії. Так, Г. Глезерман, В. Келле і М. Пилипенко зазначають, що до структури соціологічного знання доцільно включати «поряд з історичним матеріалізмом як загальносоціологічною теорією спеціально-соціологічні теорії, покликані пояснити конкретні суспільні процеси. Ці теорії пов'язані з аналізом та поясненням певних соціальних об'єктів (наприклад, сім'ї, праці та ін.). З другого боку, вони безпосередньо пов'язані з емпіричним матеріалом і є, так би мовити, опосередковуючою ланкою між загальною теорією та конкретними дослідженнями в різних галузях соціального життя»⁸.

Складнішим є питання про включення конкретних соціологічних досліджень до структури марксистсько-ленінської соціології. Деякі автори включають ці дослідження до структури соціології, інші ж вважають, що соціологічні дослідження правильніше не розглядати як один з структурних елементів марксистсько-ленінської соціології.

Якщо йдеться про структуру марксистсько-ленінської соціологічної науки як певної цілісності, то вона характеризується не тільки притаманною їй системою знання, а й специфікою професійної дослідницької діяльності людей, що працюють у сфері цієї науки. В такому аспекті включення конкретних соціологічних досліджень^{8а} до структури марксистсько-ленінської соціологічної науки є, на наш погляд, необхідним.

В реальному процесі пізнання суспільних явищ соціологічні дослідження виступають як органічна складова частина і історичного матеріалізму, і прикладної соціології. Тому виділення соціологічних досліджень у відносно самостійний структурний компонент марксистсько-ленінської соціології (поряд із загальносоціологічною теорією та сукупністю спеціальних соціологічних теорій) є правомірним лише у тому аспекті, за якого історичний матеріалізм та прикладна соціологія розглядаються як системи знання. Історичний матеріалізм виступає як загальна соціологічна теорія, а прикладна соціологія — як сукупність спеціальних соціологічних теорій.

Отже, основними структурними компонентами механізму соціологічного пізнання є система соціологічного знання і соціологічні дослідження. Соціологічні дослідження відіграють роль основного засобу створення і розвитку наукової системи соціологічних знань. Система ж соціологічного знання виступає як мета соціологічних досліджень і їх результат. Наукова система соціологічного знання, створена внаслідок проведених досліджень, у процесі дальшого розвитку соціологічної науки стає важливою і неодмінною передумовою, основою дальшого, більш поглибленого вивчення суспільних процесів і явищ.

Кожен з основних складових компонентів механізму розвитку соціологічної науки — і система соціологічного знання, і соціологічні дослідження — має складну структуру. Зазначимо, що поділ системи соціоло-

⁸ Глезерман Г., Келле В., Пилипенко Н. Исторический материализм — теория и метод научного познания и преобразования. — «Коммунист», 1971, № 4, с. 67.

^{8а} Дослідження ми розглядаємо як процес здобування нових знань. Цим терміном інколи послуговуються і в іншому розумінні, коли дослідження визначають як результат пізнавального процесу. Скажімо, характеризуючи певну опубліковану працю, часто вживають терміни: цікаве дослідження, фундаментальне дослідження, оригінальне дослідження тощо. Проте таке значення терміна «дослідження» є, на наш погляд, похідним від першого значення даного терміна, оскільки відображає той граничний випадок, коли процес здобування нових знань виступає у завершеному вигляді, прибираючи форму результату зазначеного процесу.

гічного знання на структурні елементи має іншу підставу, ніж диференціація соціологічних досліджень. Система соціологічного знання поділяється за рівнями узагальнення на підсистеми. Основними серед цих підсистем знання є дві — загальносоціологічна теорія та сукупність спеціальних соціологічних теорій. Соціологічні дослідження доцільніше, на наш погляд, поділяти не за рівнями узагальнення, а за орієнтацією. В цьому випадку соціологічні дослідження поділяються на фундаментальні (теоретичні), що спрямовані на розвиток системи теоретичного знання, і на так звані конкретні (теоретико-прикладні та прикладні), спрямовані на розв'язання певних практичних проблем. Загальносоціологічна теорія безпосередніше пов'язана із фундаментальними соціологічними дослідженнями, а зв'язок «конкретних» соціологічних досліджень і загальносоціологічної теорії складніший, оскільки може опосередковуватися спеціальними соціологічними теоріями. Таке визначення структури марксистсько-ленінської соціологічної науки є вихідним пунктом дальшого, більш конкретного аналізу даної проблеми, зокрема з'ясування зв'язку історичного матеріалізму із спеціальними соціологічними теоріями. Передумовою правильної відповіді на це питання є передусім чітка диференціація самих спеціальних соціологічних теорій і з'ясування особливостей кожного з різновидів цих теорій. Аналіз праць, присвячених названій проблемі, дає підстави для виділення кількох різновидів соціологічних теорій.

Відомо, що соціальна теорія може розглядатися як сукупність підсистем знання, які утворюють єдине ціле за допомогою спільних для цих підсистем принципів та способу (способів) здобування нового знання. Проте кожна з цих підсистем має також певну специфіку і становить відносно самостійне утворення. У зв'язку з цим можна, очевидно, твердити, що та чи та гуманітарна теорія в такому розумінні виступає системою знання, складовими частинами якої є певні підсистеми, кожна з яких, у свою чергу, може розглядатися як відносно самостійна система знання (теорія).

Якщо під цим кутом зору розглянути історичний матеріалізм, то слід визнати, що система загальносоціологічного знання, яка його характеризує, теж може поділятися на підсистеми знання (теорії), що безпосередньо входять до складу історичного матеріалізму. «Ми гадаємо,— пише, наприклад, Г. Г. Караваєв,— що історичний матеріалізм складається щонайменше з п'яти теорій: 1) теорії суспільних відносин та людини; 2) теорії суспільного буття, матеріальних відносин та економічного базису; 3) теорії суспільної свідомості, духовно-ідеологічних відносин і надбудови; 4) теорії соціальних законів і рушійних сил; 5) теорії суспільно-економічної формації та соціального прогресу»⁹. Саме цю особливість системи загальносоціологічного знання і намагаються використати деякі автори, пропонуючи своє розв'язання проблеми співвідношення історичного матеріалізму та спеціальних соціологічних теорій. Скажімо, В. Я. Ельмеев визнає, що історичний матеріалізм є загальносоціологічною теорією марксизму-ленінізму. Але водночас він зазначає, що історичний матеріалізм «містить у собі достатню кількість спеціальних теорій, наприклад теорію суспільного буття, вчення про базис, теорію особи, соціальних груп, політичних та інших соціальних інститутів, теорію суспільної свідомості та ін.»¹⁰

⁹ Караваєв Г. Г. Исторический материализм — метод познания общественных явлений. М., 1973, с. 11.

¹⁰ Ельмеев В. Я. О соотношении теоретического и эмпирического в социальном исследовании. — В кн.: Методологические вопросы общественных наук, вып. 3. Л., 1972, с. 25.

За такого підходу взаємозв'язок історичного матеріалізму і спеціальних соціологічних теорій постає як співвідношення цілого та його частин. Така характеристика становить основу дальшого з'ясування зв'язку історичного матеріалізму з соціологічними теоріями, що входять до його складу.

Але цей підхід допомагає виявити специфіку зв'язку історичного матеріалізму лише з одним із різновидів соціологічних теорій. Ми гадаємо, що не можна погодитися з В. Я. Єльмеевим, на думку якого спеціальні соціологічні теорії входять до складу історичного матеріалізму. Визнання наявності соціологічних теорій в історичному матеріалізмі ще не дає відповіді на питання про специфіку спеціальних соціологічних теорій як проміжної ланки зв'язку загальносоціологічної теорії з теоретико-прикладними і прикладними соціологічними дослідженнями. Адже для соціологічних теорій, що безпосередньо входять до складу історичного матеріалізму, властивий той самий рівень філософсько-соціологічного узагальнення, який характерний і для загальносоціологічної теорії загалом. Якщо ж ідеться про спеціальні соціологічні теорії, які є проміжною ланкою зв'язку загальносоціологічної теорії і теоретико-прикладних та прикладних досліджень, то вони відзначаються нижчим рівнем узагальнень і не завжди мають філософський характер. Однією з передумов глибокого соціологічного аналізу за допомогою категорій історичного матеріалізму суспільства як складної системи соціальних об'єктів є здійснення теоретико-прикладних та прикладних соціологічних досліджень. Але результати цих досліджень не завжди можуть безпосередньо виступати матеріалом для філософсько-соціологічних узагальнень на рівні історичного матеріалізму. Тому і виникає потреба у таких проміжних ланках теоретичного узагальнення результатів досліджень, які не входять безпосередньо до складу історичного матеріалізму.

Отже, виникає потреба у субординації самих спеціальних соціологічних теорій, і у виділенні, поряд із соціологічними теоріями, що безпосередньо входять до складу історичного матеріалізму, іншого їх різновиду, який можна визначити як спеціальні соціологічні теорії у власному значенні цього терміна.

У марксистсько-ленінській соціології ідею про потребу таких теорій, що їх називають інакше теоріями середнього рівня, висунули Г. М. Андреева та Є. П. Нікітін¹¹. Вони спробували розглянути перехід знань від історичного матеріалізму до прикладних соціологічних досліджень і навпаки — як складний процес, що здійснюється за допомогою низки субординованих теорій середнього рівня. Загалом такий підхід до розгляду цього процесу є плідним, хоча певні аспекти процесу не бралися до уваги згаданими дослідниками. Зокрема, залишилося без відповіді питання про значення, якого набуває соціологія комуністичної формації у структурі марксистсько-ленінської соціології. Тому ці дослідники, правильно вказавши основний напрям розв'язання проблеми, ще не в змозі були розкрити конкретний механізм зв'язку структурних компонентів соціологічної науки, зокрема характер зв'язку історичного матеріалізму та соціологічних теорій середнього рівня. І хоч висунута Г. М. Андреевою та Є. П. Нікітіним ідея про необхідність субординації спеціальних соціологічних теорій була пізніше підтримана іншими

¹¹ Див.: Андреева Г. М., Нікітін Е. П. Метод об'яснення в соціології.— В кн.: Соціологія в СССР. Т. 1. М., 1965, с. 140.

нашими вченими¹², але конкретного розв'язання цього питання вони теж не запропонували.

Справді, питання про зв'язок між історичним матеріалізмом та спеціальними теоріями досить складне. Адже ці теорії, на відміну від історичного матеріалізму, можуть бути нефілософськими. Крім того, предметом кожної з них виступає та чи інша підсистема сучасного суспільства, тоді як історичний матеріалізм вивчає закони структури, функціонування і розвитку суспільства загалом, протягом історії існування останнього.

Ми поділяємо думку тих дослідників, які намагаються розв'язати це завдання, включаючи до структури марксистсько-ленінської соціологічної науки формаційну соціологію як опосередковуючу ланку між загальносоціологічною теорією та спеціальними соціологічними теоріями у вузькому значенні цього терміна. Щоправда, інколи прихильники даного погляду, гадаємо, надто вузько інтерпретують зміст категорії «формаційна соціологія», розглядаючи як тотожні поняття «формаційна соціологія», «науковий комунізм» та «соціологія комуністичної формації». До складу формаційної соціології входить соціологія не тільки комуністичної, а й докомуністичних формацій, зокрема соціології рабовласницької формації, феодалізму, капіталізму. Кожна з цих теорій має певні особливості, свій специфічний предмет дослідження тощо, тому ототожнення всіх цих теорій із соціологією комуністичної формації навряд чи доцільне.

Втім, слід зазначити, що соціологія комуністичної формації дійсно посідає центральне місце в структурі формаційної соціології. Об'єктом соціології комуністичної формації є суспільство на вищій стадії його розвитку, а розкриття законів розвитку цього, найбільш зрілого, суспільства є важливою передумовою правильного розуміння особливостей усіх попередніх суспільно-економічних формацій. Крім того, треба також врахувати, що з усіх соціологічних теорій, які входять до складу формаційної соціології, саме соціологія комуністичної формації відіграє роль опосередковуючої ланки між загальносоціологічною теорією і тими спеціальними соціологічними теоріями, предметом яких є відповідні соціальні підсистеми нашого соціалістичного суспільства. Адже, відображуючи процес становлення комуністичного суспільства, соціологія комуністичної формації розглядає водночас це суспільство і як цілісну соціальну систему, що має складну структуру.

З'ясування ролі соціології комуністичної формації у зв'язку історичного матеріалізму із спеціальними соціологічними теоріями, які вивчають основні сфери і процеси соціалістичного суспільства, ускладнюється і неоднозначним тлумаченням співвідношення наукового комунізму і соціології комуністичної формації. Дехто з радянських дослідників (О. М. Ковальов, І. М. Слепенков, Ю. М. Федоров)¹³ характеризують науковий комунізм як соціологію комуністичної формації і вважають його одним з основних структурних компонентів марксистсько-ленінської соціологічної науки. Проте таке абстрактне ототожнення наукового комунізму з соціологією комуністичної формації призво-

¹² Див., наприклад: Ядов В. А. Социологическое исследование. М., 1972; Кириченко М. Г. Про структуру соціологічного знання.— «Філософська думка», 1972, № 2.

¹³ Див.: Ковалев А. М. О соотношении исторического материализма, научного коммунизма и конкретных исследований.— «Вестник Московского университета», 1969, № 2, с. 33—34; Слепенков И. М. Методологические принципы и методика конкретно-социологического исследования. М., 1974, с. 12; Федоров Ю. М. Научный коммунизм и марксистская социология.— «Вестник Московского университета», 1972, № 2, с. 83—86.

дить до того, що зміст теорії наукового комунізму інтерпретується занадто вузько. Науковий комунізм є, поряд з марксистською філософією і політекономією, однією з трьох складових частин марксизму-ленінізму. Тому розглядати його лише як один із компонентів марксистсько-ленінської соціології, що перебуває у відношенні субординації стосовно історичного матеріалізму, мабуть, не зовсім коректно.

Щоб уникнути цього, деякі радянські вчені, погоджуючись, що наявний у науковому комунізмі соціологічний аспект справді відіграє важливу роль, все ж не вважають правомірним зведення наукового комунізму до соціології комуністичної формації і безпосереднє включення його до структури марксистсько-ленінської соціології.

На наш погляд, у загальнотеоретичному плані для відповіді на питання про специфіку соціології комуністичної формації стосовно теорії наукового комунізму поки ще не вистачає об'єктивних даних. Якщо ж розглядати соціологію комуністичної формації не в загальному плані, а у вужчому аспекті, характерному саме для формаційної соціології, то стає можливою дещо конкретніша постановка питання про співвідношення теорії наукового комунізму і соціології комуністичної формації.

Відомо, що матеріалістичне розуміння історії визначають, зокрема, як вчення про природноісторичний процес зміни суспільно-економічних формацій, тобто як вчення про суспільно-економічні формації. Проте історичний матеріалізм і вчення про суспільно-економічні формації можуть визначатися як тотожні лише у тому разі, якщо вчення про суспільно-економічні формації розглядається в найзагальнішому значенні цього терміна. Водночас поняття «вчення про суспільно-економічні формації» вживається і у більш конкретному розумінні, а саме — як одна з підсистем знання, що входить до складу історичного матеріалізму. У такому визначенні вчення про суспільно-економічні формації може, на наш погляд, розглядатися як підсистема загальносоціологічного знання, яка входить і до складу формаційної соціології.

На сучасному етапі формаційна соціологія — це така галузь соціологічної науки, для якої характерна досить складна структура. Складовими компонентами формаційної соціології є і спеціальні соціології формацій, зокрема соціологія рабовласницького суспільства, соціологія феодалізму, соціологія капіталізму і, нарешті, соціологія комуністичної формації, що посідає чільне місце у структурі формаційної соціології. За такого аспекту вивчення соціологія комуністичної формації становить специфічну складову частину формаційної соціології, для якої характерні дослідження не тільки теоретичної, а й прикладної орієнтації. Науковий комунізм і соціологія комуністичної формації вивчають один і той самий об'єкт, проте у дещо відмінних аспектах, відповідно до особливостей цих галузей марксистсько-ленінської суспільної науки.

Певний соціологічний аспект характерний також і для кожної з конкретних суспільних наук. Однак безпосередньо включати їх на згаданий підставі до структури соціологічного знання, мабуть, недоцільно. Адже для цих наук специфічним є не «об'ємне», як для соціології, а «одномірне» бачення свого об'єкта, задане тим його «зрізом», що є специфічним для даної суспільної науки.

Складною структурою відзначається і сфера спеціальних соціологічних теорій. Загалом ці теорії можна поділити на два основні різновиди: «діахронічні» (спеціальні соціологічні теорії суспільно-економічних формацій) та «синхронічні» (спеціальні соціологічні теорії, що вивчають окремі сфери життя соціалістичного суспільства).

Однією з передумов докладнішої класифікації зазначених спеціальних соціологічних теорій є відмінність між ними за рівнями узагальнен-

ня. Проте є одна обставина, яка все ж ускладнює здійснення такої конкретизації. Якщо йдеться про субординацію спеціальних соціологічних теорій, то в цьому випадку, за цілком слушним зауваженням М. Я. Ковальсона та М. І. Макешина, «однієї ознаки рівня узагальнення як підстави для групування спеціальних теорій явно недосить»¹⁴. Щодо цього пліднішою є класифікація спеціальних соціологічних теорій за їх предметами. На цій основі можна, зокрема, виділити: спеціальні соціологічні теорії, що досліджують соціальні інститути (соціологія політики, соціологія права, соціологія науки, соціологія мистецтва); спеціальні соціологічні теорії, об'єктом яких є певні соціальні та територіальні спільності (соціологія класів, соціологія малих груп, соціологія міста, соціологія села); спеціальні соціологічні теорії, які вивчають соціальні процеси (соціологія міграції, соціологія соціальної мобільності) та деякі інші типи спеціальних соціологічних теорій¹⁵. Загалом же питання про класифікацію, типологізацію і теоретичне пояснення спеціальних соціологічних теорій потребує дальшого, більш різнобічного і глибокого вивчення.

Важливим структурним компонентом марксистсько-ленінської соціологічної науки, поряд із загальносоціологічною теорією та спеціальними соціологічними теоріями, є також соціологічні дослідження. Відзначимо, що пильну увагу дослідників привертають переважно соціологічні дослідження, які дістали назву конкретних або емпіричних. Така увага цілком виправдана, оскільки даний різновид соціологічних досліджень відіграє дедалі більшу роль у суспільному житті і в розвитку марксистсько-ленінської соціологічної науки. Однак обмежуватися аналізом лише цього різновиду соціологічних досліджень під час вивчення специфіки соціологічних досліджень як компонента структури марксистсько-ленінської соціології явно недосить. Крім того, визначення, згідно з яким ці дослідження розглядаються як конкретні або ж емпіричні, є, мабуть, не зовсім коректним. Воно пов'язане, зокрема, з інтерпретацією цих досліджень як нижчого емпіричного рівня структури соціологічного знання¹⁶. Проте ототожнення згаданих досліджень з одним із структурних рівнів соціологічного знання є неточним, оскільки дослідження є процесом здобування знань і не може бути їх структурним компонентом. Крім того, неточною є і характеристика так званих конкретних соціологічних досліджень як досліджень емпіричних.

Якщо ж ці дослідження характеризуються як конкретні, то потрібно визнати, що така характеристика є занадто загальною і не розкриває їх специфіки. Адже кожне справді наукове соціологічне дослідження, а не тільки той їх різновид, про який йдеться, є конкретним. І якщо процес соціологічного пізнання розглядати як сходження від абстрактного до конкретного, то термін «конкретне» правильніше визначати як характеристику теоретичного соціологічного пізнання, а не емпіричного, що в даному розумінні є більш абстрактним, однобічним. Щоправда, терміном «конкретне» інколи послуговуємося і для розрізнення знань нижчого ступеня узагальнень і знань вищого ступеня узагальнень у рамках самого теоретичного пізнання, причому знання нижчого ступеня узагальнень розглядаються при цьому як конкретніші¹⁷. Проте, як відзначають С. Михайлов та В. Добріанов, проводячи послідовно таку конкретиза-

¹⁴ Ковальзон М. Я., Макешин Н. И. Общественное сознание и общественные науки. М., 1973, с. 48.

¹⁵ Див.: Щепанський Ян. Элементарные понятия социологии. М., 1969, с. 9.

¹⁶ Див., наприклад: Рабочая книга социолога. М., 1976, с. 13.

¹⁷ Див.: Михайлов С. Эмпирическое социологическое исследование. М., 1975, с. 47—48; Добріанов В. Теория и история. София, 1965, с. 181—183.

цію, ми неминуче підходимо до моменту, коли здійснюється перехід від теоретичного пізнання до емпіричного або, за характеристикою В. Добріянова, перехід від теоретичної конкретності до конкретності емпіричної¹⁸.

За такого розуміння термін «конкретне» справді може вживатися для характеристики емпіричного та його відмежування від теоретичного. «Але, — слушно відзначає С. Михайлов, — це окремих випадок застосування конкретного, що не може розглядатися як специфічна особливість емпіричного»¹⁹.

Якщо ж таке узагальнення здійснюється, то воно призводить до не виправданого перебільшення ролі емпіричного компонента сучасного наукового знання. У цьому можна переконатися на прикладі монографії М. О. Розова «Проблеми емпіричного аналізу наукових знань». Розглядаючи «конкретне» та «емпіричне», як поняття повністю тотожні, М. О. Розов доходить, зокрема, висновку, що марксистсько-ленінська гносеологія є «щось більше, ніж тільки філософія», що «це емпірична наука, поряд з такими лідерами природознавства, як фізика або біологія», «що теорію пізнання треба будувати за аналогією з розвинутими дисциплінами природничонаукового профілю»²⁰ та ін. Однобічність такого підходу очевидна.

Отже, термін «конкретні соціологічні дослідження» є занадто загальним для того, щоб точно характеризувати специфіку даних досліджень. Він характеризує фундаментальні (теоретичні), теоретико-прикладні та прикладні соціологічні дослідження і, отже, не дає можливості з'ясувати специфіку саме того різновиду соціологічних досліджень, для позначення яких він використовується деякими дослідниками.

Не зовсім точним є, на наш погляд, використання у деяких працях терміна «емпіричні соціологічні дослідження». Термін «емпіричні соціологічні дослідження», на наш погляд, за своїм об'єктивним змістом вужчий, ніж та сукупність соціологічних досліджень, для позначення якої він часто використовується.

Ефективним уявляється поділ наукових соціологічних досліджень на три різновиди: фундаментальні (теоретичні), теоретико-прикладні та прикладні. Щодо взаємозв'язку емпіричного та теоретичного, то він здійснюється не через поділ досліджень на емпіричні та теоретичні, а як співвідношення емпіричного та теоретичного компонентів у кожному із трьох згаданих різновидів соціологічних досліджень.

Сукупність соціологічних досліджень не може бути зведеною лише до емпіричних досліджень. Не тільки фундаментальні, а й теоретико-прикладні дослідження, на наш погляд, не є емпіричними.

Як відзначає В. О. Ядов, у прикладному дослідженні «на вході» передбачаються певні практичні завдання, а «на виході» — варіанти їх оптимального розв'язання, тоді як «теоретична орієнтація дослідження диктує використання стратегії «теорія на вході і теорія на виході»²¹.

На відміну від них теоретико-прикладне соціологічне дослідження поєднує основні характеристики теоретичного та прикладного досліджень. Теоретико-прикладне соціологічне дослідження, як і прикладне, здійснюється переважно за певним соціальним замовленням. Замовником може бути директивний орган, установа, організація, відомство та

¹⁸ Див.: Добріянов В. Теория и история, с. 181.

¹⁹ Михайлов С. Эмпирическое социологическое исследование, с. 47—48.

²⁰ Розов М. А. Проблемы эмпирического анализа научных знаний. Новосибирск, 1977, с. 4—7.

²¹ Ядов В. А. Социологическое исследование. Методология, программа, методы. М., 1972, с. 50.

ін. Водночас теоретико-прикладне соціологічне дослідження, на відміну від прикладного, здійснюється в рамках наукової установи і має орієнтацію теоретичного дослідження — «теорія на вході і теорія на виході». Воно спрямоване не тільки на вироблення практичних рекомендацій, а й на внесок у теоретичну розробку проблеми.

Отже, досліджувана проблема у теоретико-прикладному соціологічному дослідженні має не лише практичне, а й теоретичне значення. Вона, як звичайно, задається замовником, але вивчається з дотриманням усіх вимог теоретичного дослідження. Зрозуміло, що це не тільки не заважає виробленню практичних рекомендацій, а, навпаки, створює ліпші можливості для того, щоб ці рекомендації були ефективнішими і науково обгрунтованими.

У теоретико-прикладному соціологічному дослідженні проблема хоч і задана замовником, проте вона, безперечно, ставиться ширше, ніж у прикладному дослідженні. Крім того, зв'язок між замовленням та виконанням тут не такий безпосередній, як у прикладному дослідженні. Все це надає дослідникові можливість більшої свободи вибору, що виявляється, зокрема, у використанні так званого гніздового підходу, коли окреслюється не одна, а ціле «гніздо» актуальних проблем, серед яких в подальшому і провадиться оптимальний вибір та дослідження основної проблеми.

У теоретико-прикладному соціологічному дослідженні висуваються, як звичайно, не емпіричні, а теоретико-пояснювальні гіпотези; за допомогою їх перевірки здійснюється пояснення структури або ж функціональної значущості певних чинників, з'ясовується причинно-наслідкова залежність між процесами та явищами, що вивчаються.

Отже, можна зробити висновок про недоцільність інтерпретації теоретико-прикладних соціологічних досліджень як досліджень емпіричних. В теоретико-прикладному соціологічному дослідженні здійснюється досить складний взаємозв'язок емпіричного та теоретичного компонентів, причому на різних етапах дослідження один з них завжди переважає. Зокрема, на початковому етапі дослідження, коли створюється програма і на завершальному етапі — під час аналізу отриманого емпіричного матеріалу та його узагальнення — переважає теоретичний компонент пізнавальної діяльності, а на середньому, проміжному етапі в процесі збирання емпіричних даних — емпіричний компонент. Проте для кожного з цих трьох етапів характерним є взаємозв'язок обох компонентів пізнавальної діяльності — емпіричного й теоретичного. Так, під час складання програми здійснюється не тільки теоретичний аналіз, а й емпірична інтерпретація понять відповідних теорій, а в процесі теоретичного узагальнення одержаних емпіричних даних — зворотний процес перекладу цих даних на мову теорії. З другого боку, в процесі збору емпіричного матеріалу важливу роль відіграє і теоретичний компонент діяльності дослідників. Адже збирання емпіричного матеріалу здійснюється відповідно до принципового та робочого плану дослідження; відбір та компонування фактів — згідно з гіпотезою (гіпотезами) дослідження тощо. Роль марксистсько-ленінської теорії виявляється тут не тільки безпосередньо, а й опосередковано — через світогляд, теоретичні та ідеологічні установки, переконання та ідеали дослідника.

Отже, співвідношення емпіричного і теоретичного в теоретико-прикладних соціологічних дослідженнях має досить складний характер. Тому, очевидно, недоцільно розглядати ці дослідження як суто емпіричні. Водночас нам видається дещо категоричним твердження А. С. Махова про те, що на сучасному етапі розвитку нашого суспільства взагалі не можна мовити про наявність емпіричних соціальних, зокрема, соціо-

логічних, досліджень²². Фундаментальні (теоретичні) та теоретико-прикладні соціологічні дослідження справді не є емпіричними. Однак це твердження стає проблематичним; якщо воно стосується суто прикладних соціологічних досліджень. Як зазначалося у постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві», хвибою конкретних соціальних досліджень є те, що науково-методична основа таких досліджень значною мірою залишається емпіричною²³. Ця хвиба характерна, безперечно, насамперед для прикладних соціальних та соціологічних досліджень.

Нині значна частина навіть суто прикладних соціологічних досліджень, які провадяться окремими дослідниками, групами дослідників чи спеціальними лабораторіями, що працюють безпосередньо на підприємствах, в організаціях, установах тощо, здійснюються з дотриманням основних вимог до наукового дослідження і не можуть розглядатися як суто емпіричні. Проте й досі певна частина суто прикладних соціологічних досліджень ще має переважно описовий характер, зводиться до збирання емпіричних даних; не завжди правильно в них розв'язується питання про засоби одержання емпіричних даних, про критерії встановлення надійності, вірогідності отриманої інформації та ін. Ця частина прикладних соціологічних досліджень має загалом емпіричний характер і потребує подальшого вдосконалення, піднесення рівня кваліфікації виконавців таких досліджень.

Отже, на основі аналізу структури марксистсько-ленінської соціологічної науки можна дійти висновку, що основними компонентами марксистсько-ленінської соціології є система соціологічного знання (загальносоціологічна теорія — спеціальні соціологічні теорії) і соціологічні дослідження (фундаментальні — теоретичні, теоретико-прикладні, прикладні). Соціологічні дослідження виступають важливим засобом створення та розвитку системи соціологічних знань, що становить розгалужену сіть соціологічних теорій. Соціологічні теорії, будучи однією з основних цілей і одним із результатів соціологічних досліджень, і собі можуть відігравати роль основи для подальшого, глибокого вивчення головних сфер життя суспільства розвинутого соціалізму. Характер зв'язку між різними компонентами соціологічної науки залежить від особливостей цих компонентів. Так, зв'язок загальносоціологічної теорії із фундаментальними соціологічними дослідженнями є більш безпосереднім, ніж її зв'язок із так званими конкретними (тобто теоретико-прикладними та прикладними) соціологічними дослідженнями, оскільки у другому випадку цей зв'язок може опосередковуватися спеціальними соціологічними теоріями.

Кожен з основних компонентів марксистсько-ленінської соціологічної науки, що швидко розвиваються, а також гармонійно взаємодіють між собою, має досить складну структуру. Тому, як доводить практика наукових досліджень, характеристика цих компонентів на основі якоїсь однієї ознаки (наприклад, субординація цих компонентів та їх складових лише за предметами вивчення чи ж за рівнями узагальнення, тільки за орієнтацією дослідження або ж на підставі розмежування на «філософську» та «нефілософську» складові частини) є недостатньою і не відображає потрібною мірою специфіки того чи того структурного компонента марксистсько-ленінської соціологічної науки. Не-

²² Див.: Махов А. С. Ленинская методология социального познания. М., 1973, с. 46.

²³ Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 9. М., 1972, с. 345.

одмінною передумовою дальшого, конкретнішого розв'язання питання про структуру марксистсько-ленінської соціологічної науки є всебічне, комплексне вивчення основних структурних компонентів марксистсько-ленінської соціології.

* * *

Интенсивное развитие марксистско-ленинской социологии, возрастание роли социологического знания, широкое разворачивание социологических исследований в нашей стране, а также задачи современной идеологической борьбы обуславливают настоятельную потребность в изучении структуры социологической науки.

Диалектика общего и особенного в процессе научного социологического познания проявляется, в частности, в том, что и общесоциологическая теория (исторический материализм), и специальные социологические теории выступают как составные компоненты марксистско-ленинской социологии, которые быстро и гармонично развиваются.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ КАТЕГОРІЇ «ОБРАЗ»

Питання про відношення мислення до буття, про пізнаваність об'єктивної дійсності становить зміст основного питання філософії. Воно пронизує проблематику психологічної науки, що вивчає психіку суб'єкта як продукт і водночас як умову його практичної взаємодії з об'єктом. Психолог, досліджуючи продукти і механізми відображувальної діяльності суб'єкта, так чи інакше зачіпає і основне питання філософії. Світоглядна функція основного питання філософії виявляється особливо чітко під час висвітлення психогностичної проблеми, суть якої полягає у розкритті співвідношення психічного образу і відображуваного в ньому предмета; у поясненні процесу побудови і функціонування психологічного образу; в аналізі способу існування самого відображення образу предмета.

Розв'язання цієї проблеми пов'язане з всебічною розробкою такої категорії психологічної науки, як образ¹. Актуальність розробки психологічного змісту категорії «образ» зумовлюється необхідністю глибше розкрити пізнавальні можливості людини, механізми їх функціонування та рушійні чинники розвитку. Специфіка психологічного дослідження образу, на відміну від гносеологічного, полягає в тому, що образ аналізується тут не тільки з погляду його адекватності предметові, а й у процесі його породження, з боку перетворення енергії зовнішнього подразнення у факт свідомості, включаючи вплив на цей процес таких психологічних чинників, як мотиваційний та регулятивний.

Психічний образ, будучи відображенням навколишнього середовища, містить у собі його предметний зміст. Водночас психічний образ є виявом пізнавальних потенцій суб'єкта, його місця в предметній дійсності. Вивчення способів і форм відображення в образі навколишнього середовища і місця в ньому суб'єкта становить два нерозривні аспекти психологічного аналізу психогностичної проблеми. Характер осмислення в психологічній науці психогностичної природи образу має важливе значення і для власне філософських проблем. Причина відомої дискусії з приводу ідеального між Д. І. Дубровським та Е. В. Ільєнковим на сторінках журналу «Вопросы философии» може бути зрозуміла саме за умови врахування певних суперечливих тенденцій розвитку сучасної психології. Процес диференціації та спеціалізації психологічних досліджень під впливом науково-технічної революції зумовлює те, що окремі ланки взаємодії суб'єкта з об'єктом (в якій, власне, виникає і функціонує психічне як її важливий і невід'ємний компонент) постають як предмет вивчення спеціальних галузей психології. Так, процес трансформації енергії зовнішнього подразнення в нервовий код і останнього — в пси-

¹ Образ як термін (і категорія) застосовується у філософії і психології, але при цьому в них вкладається різний зміст. У гносеології під образом розуміється результативна сторона будь-якої форми відображувальної діяльності (в тому числі й афективно-вольової). Образ як категорія психологічної науки фіксує один із аспектів психічної реальності — пізнавальний — на відміну від практичного та мотиваційного. У психології термін «образ» іноді застосовують як «одиницю» оперування мисленням змістом, що на відміну від поняття має наочний характер.

хічний образ є предметом пильного вивчення в нейропсихології та психофізіології. Віднесеність психічного образу до предмета відображення, зокрема співвідношення метричних та «енергетичних» характеристик образу і метрики та «енергетики» відображуваного предмета, становить поле досліджень такої галузі психології, як психофізика. Таке розмежування сфер дослідження психіки як компонента єдиного процесу взаємодії суб'єкта з об'єктом нерідко породжує видимість розірваності фронту психологічних досліджень, а відсутність завершеної загальнопсихологічної теорії негативно впливає на теоретико-пізнавальні узагальнення.

У цій статті ми розглянемо психологічний зміст категорії «образ», а також основні історичні шляхи її розробки в психологічній науці.

Як відомо, на історії розвитку психології позначилась боротьба ідеалістичного та матеріалістичного світоглядів. Першим наївноматеріалістичним розв'язанням психоностичної проблеми спричиненості образів зовнішніх агентів була висунута ще Емпедоклом гіпотеза «витікання». Згідно з нею образ є результатом відокремлення «тонких оболонок» зовнішнього предмета, які проникають в пори органів чуттів. Ця гіпотеза правильно підкреслювала важливість контакту органів чуттів з зовнішнім подразником для виникнення образу. Причинну зумовленість образу зовнішніми матеріальними умовами підкреслював і Демокрит. Він здійснив спробу проаналізувати не просто окремі образи і відповідні їм окремі властивості речей, а цілісність образів, які по формі відтворюють відображувані речі. У Демокріта гіпотеза «витікання» набуває значення теорії образів.

В ідеалістичному тлумаченні психологічна проблема спричиненості образу була зведена до проблеми внутрішньої активності суб'єкта, його свідомості. Це знайшло своє відображення в поглядах Платона, який одним із перших сформулював проблему ідеального як важливу з теоретико-пізнавального погляду. Проте Платон абсолютизував значення людської свідомості в створенні образів. Ідеальне трактувалось ним в ідеалістичному дусі. Заслуга Платона полягає в самій постановці завдання розробити поняття про ті явища, що безпосередньо не виводяться з чуттєвого досвіду.

Пізніше проблема психічного змісту образів розглядалася з позицій механістичного детермінізму, зокрема причинної теорії відчуттів і асоціативної концепції. Виникнення чуттєвих образів пов'язувалось з рухом «тваринних духів», викликаних механічно дією зовнішнього агента (Р. Декарт). Асоціації розглядались як результат об'єднання в певній послідовності слідів зовнішніх подразників, що утворюють в мозку певну конфігурацію, окремі елементи якої здатні актуалізуватись в момент функціонування інших психічних структур. Вчення про асоціації як образи психічного життя поширюється і на розумові процеси. Розум розглядається як своєрідна лічильна машина, що тілесно детермінована переміщенням (з'єднанням та роз'єднанням) частинок, які виконують при цьому операції додавання та віднімання (Т. Гоббс). Тут мислення виводиться із взаємодії речей природи, підпорядковується уявленню про механічну детермінацію.

Застосування еволюційного підходу і принципу розвитку в психології дозволило пов'язати природу асоціацій з явищами еволюції і розглядати їх як продукт взаємодії (а не односторонньої дії) зовнішніх і внутрішніх процесів. Загалом у розробці категорії «образ» спостерігається послідовна зміна зосередження зусиль дослідників на одній із протилежних, хоча і пов'язаних сторін психіки: суб'єктивне — об'єктивне, ціле — частина та ін. Відбувається немовби передислокація пізна-

вальних інтересів від однієї крайньої точки до іншої. Цей, суто формальний механізм зміщення інтересів учених-психологів зарубіжні методологи психологічного пізнання називають принципом «контрастующих діад», покладаючи особливі надії на вивчення і врахування його в аналізі психічних явищ та способів їх дослідження. Але цей принцип є беззмістовним, надуманим, оскільки лишаються поза увагою методологічні та світоглядні аспекти історико-психологічного процесу. За «контрастующими діадами» слід бачити методологічні засади дослідників, їх причетність до ідеалістичного чи матеріалістичного табору.

Найчіткіше виділяються «контрастующі діади» під час аналізу психічного образу саме в таких протилежностях: суб'єктивізм — об'єктивізм; елементаризм — холізм. Перша «діада» втілилась у концепціях В. Вундта та емпірокритиків. В. Вундт розглядав образ як автономне утворення свідомості, що має внутрішнє походження і не пов'язане іманентно з об'єктивною дійсністю. Образ це внутрішня мозаїка відчуттів. Закономірний зв'язок психічних образів детермінується, за Вундтом, психічним: психічне є причиною самого себе.

Емпіріокритики Е. Мах, Р. Авенаріус, навпаки, ототожнюють образ речі з нею самою. «Приписуючи мозку психіку, — пише М. Ярошевський, — ми, згідно з Авенаріусом, здійснюємо недопустиму «інтродукцію» — вкладаємо в нервові клітини те, чого там нема. Образи і думки безглуздо шукати в черепній коробці. Вони знаходяться поза нею²⁻³. Оголошуючи речі «комплексами відчуттів», махісти тим самим вилучали образ із предмета психології. Ленінська критика махізму має принципове значення для вирішення діалектико-матеріалістичних засад розробки психології образу. В тлумаченні психічного образу діада «елементаризм — холізм» вирізняється в межах суб'єктивістського напрямку в концепціях В. Вундта — Е. Тітченера та гештальтпсихологів. Вундт шукав найпростіші елементи психіки, які були б подібні до атомів у фізиці і стали б вихідними одиницями експериментально-психологічних досліджень, перебільшував можливості атомістичного підходу до визначення природи психіки, своєрідно поєднуючи його з вимогою аналізувати структурні утворення психіки. Образ розумівся ним як суто внутрішній, суб'єктивний феномен, що розщеплюється на складові рівноцінні частини (елементи), порядок зщеплення яких не має істотного значення. Під структурами Вундт і Тітченер розуміють не що інше, як кількісне об'єднання частин (елементів). Свідомість, як образно висловився один із противників асоціонізму, розумілась як «мішок відчуттів». Атомістська методологія асоціонізму зазнала відчутного удару від гештальтпсихологів, які, зберігши розуміння образу як суто духовного, внутрішнього явища, показали, що образ є цілісною структурою, а не сенсорним конгломератом. Правильно визначаючи, що цілісність є специфічною якістю образу, гештальтисти перетворювали цілісні структури у своєрідні сутності, що підпорядковуються власним законам. Образ вони суб'єктивізували, відірвавши від психічних дій, які «вичерпують» інформацію з зовнішнього світу.

Перехід від розсудково-вербального до природничонаукового дослідження образу дозволив, зокрема, показати залежність змісту сенсорної діяльності як від об'єктів, на які вона спрямована, так і від пошукової активності суб'єкта. В експериментах Г. Гельмгольца піддослідні, сприймаючи предмети через різні призми, що спотворювали візуальний образ предмета, швидко навчилися бачити ці предмети правильно. Ці експерименти безперечно доводили, що чуттєве сприймання

підпорядковується не безпосередньому сенсорному афекту, викликано-му за законами оптики, а предметів, яким він існує сам по собі⁴. Фізіологи Е. Вебер і Г. Фехнер показали, що залежність інтенсивності образу від сили фізичного подразника має не лінійний, а логарифмічний характер. Ця залежність, що дістала назву закону Вебера — Фехнера, підкреслила підпорядкованість пізнавальних явищ певним закономірностям, які можуть бути виражені математично.

Проведений І. М. Сеченовим аналіз такої властивості психічного образу, як об'єктивованість, винесеність за межі «внутрішньотілесного» простору, засвідчив штучність протиставлення суб'єктивного та об'єктивного. Адже образи виникають як результат дії зовнішніх подразників і «локалізуються» в просторі джерела зовнішніх сигналів: всі відчуття відносяться «свідомістю назовні, до причин, що зумовлюють їх»⁵. Такий підхід до психічних явищ відкривав шлях до розуміння образу як певної єдності зовнішнього і внутрішнього, суб'єктивного та об'єктивного. В марксистській психології, яка в розробці пізнавального аспекту психіки керується діалектико-матеріалістичним принципом відображення, на базі конкретно-наукового дослідного матеріалу було показано взаємозв'язок у структурі образу суб'єктивних і об'єктивних компонентів, відображення в ньому цілого і частини предмета.

Логіка розвитку психологічної науки і потреби психолого-педагогічної практики зумовили дослідження не тільки чуттєвого, а й мислительного образу. На початку ХХ ст. починає розроблятися проблема мислення як конкретно-психологічна проблема. Лабораторно-експериментальні дослідження вюрцбурзької школи (О. Кюльпе, Н. Ах, Г. Уатт), які спирались на ідеї Платона, показали наявність у свідомості несенсорних елементів і їх роль в інтелектуальних процесах.

Вивчення мислительного образу як особливого рівня пізнавальної діяльності суб'єкта передбачає з'ясування способу його об'єктивації. Якщо Сеченов таку властивість психіки, як предметність, об'єктивованість (віднесеність психічного образу до відображуваного предмета, а не до відображуючої системи-рецептора) аналізував щодо чуттєвого образу, то відомий вітчизняний вчений О. О. Потебня розкриває її вияв в інтелектуальних феноменах. Він акцентував на значенні об'єктивації змісту мислення за допомогою слова для пізнання себе та інших людей. Об'єктивованість змісту мислення в мові (точніше, в зовнішньому мовленні) є неодмінною умовою продуктивного аналізу мислительних феноменів. «У мові, — пише О. О. Потебня, — людина об'єктивує свою думку і, завдяки цьому, має змогу затримувати перед собою і піддавати опрацюванню цю думку»⁶. Опредмечування продуктів інтелектуальної діяльності здійснюється не тільки в словесній формі, а й у музикальних тонах, графічних формах, кольорах, тобто в немовних (несловесних) формах. Характер об'єктивованості (мислительного) образу відрізняється від об'єктивованості чуттєвого образу. Перший здатний опредмечуватись: «осідати» в словах, музикальних тонах, графічних формах і згодом «відтворюватись» (розпредмечуватись) у діяльності суб'єкта. Чуттєвий образ існує лише в актуальній взаємодії суб'єкта з предметами зовнішнього світу.

Отже, розробка психоностичної проблеми приводила до вичленування рівнів пізнавальної діяльності суб'єкта, в яких зафіксовані певні «зрізи» категорії «образ». Тільки марксистсько-ленінське вчення про

⁴ Ярошевский М. Г. История психологии. М., 1966, с. 278.

⁵ Сеченов И. М., Павлов И. П., Введенский Н. Е. Физиология нервной системы. Избр. труды, вып. 1. М., 1952, с. 387.

⁶ Потебня А. А. Из лекций по теории словесности. Харьков, 1930, с. 112.

мислення і свідомість людини створило методологічні передумови для пояснення соціопсихологічної детермінації мислительного образу.

У висвітленні психогностичної проблеми в сучасній психологічній та філософській літературі є чимало суперечливих тверджень. Так, психічний образ трактується то як ідеальний за своїм характером, то як матеріальний, визнається то суб'єктивним, то об'єктивним.

Для розробки питання про ідеальність психічного істотно значення має конкретно-наукове висвітлення і пояснення основного психофізіологічного парадоксу, суть якого полягає в тому, що: а) сам психічний образ (зоровий) тримірний, тимчасом як фізичний образ на носії зображення — на сітківці ока — є двомірним; б) психічний образ предмета міститься не в просторі матеріального носія образу (рецепторного чи мозкового поля), а в просторі взаємодії суб'єкта з відображуваним предметом об'єктивної дійсності; в) просторові характеристики (розміри, частково форма) психічного образу і фізичного зображення (образу) на сітківці ока (носію зображення) не збігаються. «Це розходження просторових характеристик зображення з просторовими властивостями його носія, взяте у відношенні координат (місця) зображеного об'єкта, становить ту властивість образу, яка завжди привертала своєю парадоксальністю пильну увагу філософів, психологів і фізіологів»⁷.

Для матеріалістичного розуміння психофізіологічного парадоксу істотно значення має зауваження К. Маркса про те, що «світловий вплив речі на зоровий нерв сприймається не як суб'єктивне подразнення зорового нерва, а як об'єктивна форма речі, що перебуває поза очима»⁸. Тобто психічний образ предметний (об'єктивований) в тому розумінні, що є віднесеним до предмета і простору, що оточує цей предмет. І найскладніші чуттєві образи зберігають свою предметну віднесеність. «Але предметність психічного зображення має специфіку. Вона полягає в тому, що сприймана властивість об'єкта зображена тут не відокремлено від свого носія — предмета та інших його властивостей. У будь-якому фізичному чи технічному зображенні відтворення структури чи зв'язків між елементами подається відособлено від відтворення модальних характеристик самих елементів об'єкта. Так, механічний відбиток відтворює геометрію об'єкта при повному відриві від фізико-механічних властивостей цього об'єкта (пружності, твердості та ін.). Але не можна, наприклад, в тактильному образі відособити сприймання форми від відчуття твердості, пружності, жорсткості та ін.»⁹. Саме цим предметність психічного образу принципово відрізняється від «предметних» зображень у фізичних і технічних системах, які відтворюють ізольовані властивості предметів поза полем цих предметів.

Образ, будучи відображенням предметної дійсності, не відтворює властивості свого носія (матеріального субстрату), як не відтворює (а лише відображує більш чи менш адекватно) властивості зовнішнього предмета. Будучи об'єктивованим (віднесеним до відображуваного предмета), психічний образ існує в реальній взаємодії суб'єкта з об'єктом. Висловлювання Е. В. Ільєнкова, що ідеальне «народжується і існує не в голові, а за допомогою голови в реальній предметній діяльності людини»¹⁰, може стосуватися і психічного образу.

У психологічній літературі питання про «ідеальність — матеріальність» психічного висвітлюється суперечливо. С. Л. Рубінштейн у праці

⁷ Веккер Л. М. Восприятие и основы его моделирования. Л., 1964, с. 121.

⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 81.

⁹ Веккер Л. М. Восприятие и основы его моделирования, с. 117.

¹⁰ Ильенков Э. В. Идеальное. Философская энциклопедия, т. II, М., 1962, с. 220.

«Буття і свідомість» визначає ідеальне через результат психічної діяльності: «Характеристика психічного як ідеального стосується власне продукту або результату психічної діяльності — образу або ідеї в їх відношеннях до предмета або речі»¹¹. Водночас він зауважує, що «образ невіддільний, також від процесу відображення»¹², що виявляє процесуальність образу. А оскільки ідеальність і процесуальність є властивостями психічного образу, то і сам процес його побудови і протікання також слід визнати ідеальним. В іншій праці «Основи загальної психології» Рубінштейн займає чіткішу позицію. Стверджуючи, що «будь-який психічний факт — це і кусок реальної дійсності і відображення дійсності — не або одне, або інше, а й те й інше; саме в тому й полягає своєрідність психічного, що воно є і реальною стороною буття і його відображенням, — єдністю реального та ідеального»¹³, Рубінштейн тим самим зауважує, що будь-який вияв психічного життя (і результат, і процес) має ідеальний характер.

Спроба розглядати психічне поза його відношенням до зовнішнього світу (в так званому онтологічному плані) приводить до утвердження думки про особливу онтологію психічного, до його субстанціоналізації, яка свого часу піддавалась критиці з боку радянських психологів, бо «психічне не має самостійного існування. Воно... є не субстанція, а атрибут»¹⁴.

Не можна, на наш погляд, повністю погодитись з поглядом, ніби усвідомлені психічні явища є ідеальними, а неусвідомлені — матеріальними¹⁵. Адже ж чуттєвий психічний образ не втрачає в процесі функціонування на неусвідомлюваному рівні таких властивих йому якостей, як об'єктивність, константність, предметність і, отже, не стає матеріальною копією відображуваного предмета. Набуваючи ряд специфічних властивостей під час переходу від усвідомлювання до неусвідомлювання його суб'єктом, психічний образ не перетворюється з ідеального в матеріальний: і усвідомлені, і неусвідомлені образи відкриваються нам як такі, що існують поза нами, як картина зовнішньої предметної діяльності. Регуляція діяльності здійснюється за певних умов і неусвідомлюваними компонентами психіки, як-то: автоматизовані навички, невідомі установки та чуттєві образи.

Ми прилучаємося до трактування питання про «матеріальність — ідеальність» психіки О. Г. Спіркіним, для якого «ідеальне є атрибутивною властивістю психічного відображення дійсності». Цей підхід у загальних рисах збігається з підходом С. Л. Рубінштейна, який розглядає психічне як єдність реального та ідеального. О. Г. Спіркін справедливо зазначає: «Перша ознака психічних явищ — це їх відображувальний характер, а друга — це їх невидимість, невідчуваність, позапросторовість, недоступність чуттєвому сприйманню, тобто ідеальність»¹⁶. Висвітлення питання про ідеальність психічного образу є лише передумовою розгорнутої характеристики інших його сторін і властивостей, бо «неточно визначати ідеальне як просто суб'єктивний образ. Ідеальне — це лише одна із особливостей образу, відображення, а не сам образ, не саме відображення»¹⁷.

Вивчення історії розробки категорії «образ» і психогностичної проблеми показало, що найбільш адекватним є діалектико-матеріалістичне

¹¹ Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. М., 1957, с. 41.

¹² Там же, с. 38.

¹³ Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. М., 1946, с. 5.

¹⁴ Выготский Л. С. Развитие высших психических функций. М., 1960, с. 408.

¹⁵ Дубровский Д. И. Психические процессы и мозг. М., 1971, с. 204.

¹⁶ Спиркин А. Г. Сознание и самосознание. М., 1972, с. 59.

¹⁷ Там же, с. 73.

трактування образу як єдності суб'єктивного та об'єктивного: а) образ суб'єктивний в тому розумінні, що його носієм є суб'єкт: належність індивідові, суб'єкту — «перша характерна особливість всього психічного»¹⁸. У зв'язку з цим слід нагадати, що не існує нічиїх відчуттів, думок, почуттів. Відчуттів (людських) без людини не буває; б) суб'єктивність психічного образу полягає ще й у тому, що саме він, а не предмет, відображений в образі, є продуктом діяльності суб'єкта і належить суб'єкту; в) під суб'єктивністю образу розуміється і те, що він значною мірою зумовлений попереднім онтогенетичним досвідом суб'єкта, а не є однозначною функцією зовнішньої стимуляції. Сам суб'єкт в процесі діяльності «вичерпує» зміст образу в реальній діяльності. Крім того, психічний образ є суб'єктивним у вузькому (нерідко житейському) значенні цього слова, предметне оточення відображується в ньому з різною повнотою і глибиною.

Згідно з результатами конкретно-психологічних досліджень характеристика психічного образу як суб'єктивного не суперечить, а, навпаки, передбачає його опис як об'єктивного. Об'єктивність образу полягає в тому, що: а) його зміст і характер зумовлюються насамперед взаємодією суб'єкта з об'єктом. Останній є вихідним у виникненні і функціонуванні психічного образу. «Образ речі так само об'єктивно, закономірно залежить від умов його сприймання, як сама річ — від умов її існування»¹⁹; б) образ існує не в якомусь внутрішньо замкнутому суб'єктивному полі, в процесі реальної взаємодії суб'єкта з дійсністю. На такий спосіб буття образу вказує і така його властивість, як винесеність за межі рецептивної системи, об'єктивованість; в) на рівні людини зміст образу детермінується продуктами суспільно-історичної практики, що в певному плані незалежна від бажань і суб'єктивних намірів окремих індивідів. Якісний характер взаємозв'язку об'єктивного і суб'єктивного на різних рівнях образу — чуттєвого і мислительного — не є тим самим: «співвідношення суб'єктивного і об'єктивного в мисленні інше, ніж у відчутті і сприйманні»²⁰. На рівні мислення виникнення нового образу пов'язане зі збагаченням пізнавальних структур суспільно-історичним досвідом, зі зростанням його об'єктивності, повноти осягнення предметної практики людини.

Чуттєвий і мислительний образи будуються і реально функціонують у взаємозв'язку з діями, у предметній діяльності. Образ виявляється залежним від операцій (дій), на основі яких він формується. В свою чергу образ, оскільки має інформацію про результативність виконання дій суб'єктом, здійснює регулятивну функцію. «Регулювання діяльності — це та робота, яку практично виконує образ, психічне відображення»²¹. Образ, оскільки в ньому відображена навколишня дійсність, є регулятором і координатором дій суб'єкта.

Психічний образ є продукт відображення людських дій з об'єктом. Він виникає в процесі пошукових дій суб'єкта. У трьох серіях експериментів Л. М. Веккера підслідним пропонували впізнавати тактильним аналізатором предмет. У першій серії експериментатор тільки торкався долоні руки підслідного, в другій — рухав по ній предмет, у третій — підслідний сам рухав долонею по предмету. Тільки в третій серії дослідів формувалася адекватний образ предмета, тоді як у другій він був аморфним, а в першій підслідний не здатний був відтворити на-

¹⁸ Рубинштейн Л. С. Основы общей психологии. М., 1946, с. 5.

¹⁹ Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. М., 1957, с. 63.

²⁰ Там же, с. 126.

²¹ Там же, с. 265.

віть наближений образ предмета, а відображував лише ізольовані його частини. Ці експерименти підтверджують основне теоретичне положення, що для утворення образу не досить простого фізичного контакту з предметом, потрібна активна пошукова діяльність суб'єкта, адже «психічне відображення предметного світу породжується не безпосередньо зовнішніми впливами (в тому числі і впливами «зворотними»), а тими процесами, за допомогою яких суб'єкт вступає в практичні контакти з предметним світом і які необхідно підпорядковуються його незалежним властивостям, зв'язкам, відношенням»²².

У ситуації актуальної взаємодії суб'єкта і об'єкта дано не тільки актуальне (теперішне), а й постактуальне (минулий досвід) і потенціальне (передбачуваний майбутній результат і найближчі, проміжні цілі). Формуючи образ при певній повноті інформації про сприйманий предмет, ми на основі наявної інформації про його властивості та попереднього досвіду визначаємо інші властивості. Тим самим предметно-позитивна діяльність суб'єкта дає змогу виходити за межі сприйманої ситуації. При цьому не слід недооцінювати значення регулятивних і мотиваційних сторін психічної реальності. Образ залежить як від системи операції (дій), на основі яких він формується, так і від спонукань (мотивів) поведінки. Динаміка мотивації поведінки істотно впливає на динаміку побудови психічного образу. Мотиви поведінки суб'єкта спричиняють вибірковий характер образу. Селективність (вибірковість) образу зумовлюється як попереднім перцептивним досвідом, так і актуалізованою системою спрямованості особистості. Суб'єкт не пасивно реагує на подразники, що діють на нього, а відповідно до цілей діяльності сам визначає коло предметів, з якими вступає у взаємодію. Пристрасненість суб'єкта в предметній діяльності надає психічному образу емоційної насиченості, перцептивної повноти і стійкості, підсилює чутливість до одних зовнішніх агентів, пригнічує — до інших. Готовність до певного виду діяльності зумовлює диференційований вплив («фільтрацію») різних подразників, що безпосередньо позначається на змісті і глибині психічного образу. Тому без врахування впливу мотивів на процес пізнання не можна зрозуміти справжню природу тих психічних явищ, які фіксуються категорією «образ». Категорії «образ», «мотив», «дія» взаємозв'язані, оскільки вони відображають реальний взаємозв'язок пізнавальних, спонукальних та регулятивних сторін психічної реальності на психофізіологічному рівні організації поведінки. Тому дослідження процесу розробки будь-якої з цих категорій не може проводитись ізольовано, відірвано від інших.

Моністичний підхід до образу і полягає в тому, що він розуміється як відображення предметної дійсності (об'єкта), так і місця в ній суб'єкта. У світлі принципу практики (який у психології функціонує як принцип єдності психіки та діяльності) образ виступає продуктом системи перцептивних дій суб'єкта щодо пошуку інформації, обстеження і контролю. Діалектико-матеріалістичний принцип відображення є провідним принципом у розв'язанні питання про природу образу, який постає як продукт і умова відображувальної діяльності суб'єкта.

Принцип практики, застосований до пояснення природи психічного образу, полягає в тому, що образ розглядається як засіб взаємоузгодження умов діяльності суб'єкта з об'єктивним змістом відображуваного предмета.

²² Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность. М., 1975, с. 86.

* * *

Выяснение отношения психического образа и отраженного в нем предмета является важной методологической проблемой психологической науки. В рамках этой проблемы складывались элементы позитивных знаний о познавательном аспекте психической реальности, которые составили основу разработки конкретно-научной категории психологической науки — категории «образ». С диалектико-материалистических позиций образ представляет собой диалектическое единство части и целого, внешнего и внутреннего, субъективного и объективного. «Вынесенность» психического образа за границы внутрителесного пространства, детерминированность его продуктами общественно-исторической практики, имеющих объективное существование, являются взаимодополняющими его характеристиками. Психический образ функционирует в единстве с психологическими действиями и мотивами поведения личности. Образ, мотив, действие — это три взаимосвязанных категории психологии, отражающих взаимосвязь трех сторон психической реальности: познавательной, побудительной, регулятивной.

ТВОРЧИСТЬ ЯК РОДОВА СУТНІСТЬ ЛЮДИНИ

Успішне виконання накреслених партією грандіозних планів десятої п'ятирічки, передбачене в ній зростання продуктивності праці, засноване на запровадженні прогресивної техніки і новаторського ставлення до справи, немислимі без повного виявлення творчих здібностей трудящих.

У зв'язку з цим зростає значення дослідження різних аспектів самої проблеми творчої діяльності. Актуальним стає завдання всебічної розробки філософської теорії творчості. За останні роки опублікована низка статей, присвячених філософському аспектові творчості. А нещодавно вийшла в світ і перша монографічна праця, що розглядає творчість у філософському ключі¹⁻². У 1974 і 1976 роках відбулись всесоюзні семінари з методологічних проблем творчості, в яких разом з філософами взяли участь і представники спеціальних наук. Однак розбіжність у тлумаченні феномена творчості так і не була подолана.

Найвразливішим, на наш погляд, місцем у багатьох визначеннях є прагнення звести сутність творчості до створення чогось «нового, якого ніколи раніше не було»³⁻⁴, оригінального, унікального, що не мало аналогів чи прототипів у дійсності. А. В. Брушлинський резонно зауважує з приводу цього, що ще філософи Стародавньої Греції сумнівалися у правомірності такого трактування творчості⁵.

Емпіричні дані свідчать про те, що творчість не зводиться до створення лише «того, чого не було». Поряд з відкриттям не відомих раніше сторін дійсності і використанням їх в інтересах людини у практиці творчої діяльності широко застосовуються за аналогією різні відомі властивості тваринного світу (сфера біоніки) або ж самої мислячої матерії (у створенні штучного інтелекту). У процесі суспільного виробництва люди поновлюють самих себе такою ж мірою, якою вони поновлюють способи діяльності й навколишню дійсність, яку перетворюють. Суспільство безперервно удосконалює відоме, репродуктивне, домагаючись підвищення продуктивності праці, ефективного використання ресурсів, поліпшення якості продукції.

Мета цієї статті — розгляд природи творчості саме як вияву родової сутності людини, що передбачає аналіз творчої природи самої соціальної життєдіяльності. В нашій психологічній літературі, наприклад, ця посилка стала вже визначальною. Зокрема, спростована неправильна думка, коли творчі здібності вважалися чимось винятковим, притаманним лише окремим, обдарованим натурам. Але якщо при цьому психологи можуть обійтися своїми специфічними доводами⁶⁻⁷, то з філософського погляду потрібен інший, насамперед генетичний аналіз проблеми. Характеристика творчості має бути виведена не з психічних

¹⁻² Див.: Давыдова Г. А. Творчество и диалектика. М., 1976.

³⁻⁴ Див.: «Философская энциклопедия», т. 5, М., 1970, с. 185.

⁵ Див.: Брушлинский А. В. К психологии творческого процесса. — «Человек, творчество, наука. Философские проблемы». М., 1967, с. 13.

⁶⁻⁷ Психолог А. Н. Лук з приводу поглядів про винятковість творчих здібностей відзначає: «Така позиція рівноцінна визнанню, що закони психології неоднакові для всіх і що для творчих осіб мають бути якісь особливі психологічні закони» (Див.: Лук А. Н. Юмор, остроумие, творчество. М., 1977, с. 138).

якостей людини або фізіологічних особливостей її організму, а з самої природи соціального способу життєдіяльності.

Шлях людства до усвідомлення своєї творчо-перетворюючої сутності був дуже довгим. У міфологічному світогляді — самій першій формі людської самосвідомості, прагнучи позбутися підкорення силам природи і незрілості суспільних умов, людина, як про це сказав К. Маркс, «переборює, підкоряє і формує сили природи в уяві і з допомогою уяви»⁸. В релігійному світогляді, який відображає до того ж ще і класове гноблення, соціальну нерівність, творчими функціями наділяються божество і дух. Потворний поділ праці за капіталізму, панування речових відносин над людьми породжують відчужено-фетишистський тип світогляду, який ще більше утруднює розуміння творчої природи людської діяльності.

Вихідним пунктом для розуміння природи творчості як основоположної властивості людини є марксистський аналіз соціального способу життєдіяльності, який саме і зумовлює творчо-діяльне ставлення людей до дійсності. Людина виділилася з живого світу завдяки тому, що стала на шлях соціального способу життєдіяльності, який докорінно відрізняється від попереднього тваринного способу буття низкою нових системоутворюючих основ.

Соціальний спосіб життєдіяльності можна в загальних рисах описувати як перехід, стрибок у русі матерії від попередньої біологічної форми до вищої, соціальної форми. Відомо, що вища форма руху матерії у знятому вигляді зберігає ознаки нижчих її форм, але при цьому має і якісно нові властивості. З цього випливає, що соціальний спосіб життєдіяльності значно відрізняється від способу життя тварин. Головні відмітні особливості соціального способу життєдіяльності порівняно зі способом життя тварин можна звести до таких моментів.

Тварина веде пристосувальний спосіб життя, тобто користується наявними засобами існування. Людина ж за допомогою предметно-перетворюючої діяльності змінює дійсність і створює необхідний для свого життя новий світ. Ставлення людини до природи творчо-діяльне. «Практичне творення предметного світу, переробка неорганічної природи є самоутвердження людини як свідомої родової істоти... Тварина, правда, теж виробляє. Вона будує собі гніздо або житло, як це роблять бджола, бобер, мурашка і т. д. Але тварина виробляє лише те, в чому безпосередньо має потребу вона сама або її маля; ... вона виробляє лише під владою безпосередньої фізичної потреби, тимчасом як людина виробляє навіть будучи вільною від фізичної потреби, і в справжньому значенні слова тільки тоді й виробляє, коли вона вільна від неї; ...продукт тварини безпосередньо зв'язаний з її фізичним організмом, тоді як людина вільно протистоїть своєму продуктові»⁹. Інакше кажучи, тварина зв'язана лише з задоволенням безпосередніх біологічних потреб, а людина і біологічні потреби задовольняє опосередковано. Ця опосередкованість зумовлена наявністю у неї суто соціальних потреб.

Тварина в процесі біологічного обміну відтворює тільки себе і своє потомство. Людина ж разом з цим відтворює і природу, причому не односторонньо, а універсально, за мірками будь-якого виду.

Усякий вид тварин є загалом закритою, такою, що не розвивається, «тупиковою» біологічною системою. Людина ж у процесі перетворення світу змінює і себе, свою власну природу. Людське суспільство безперервно удосконалює свій спосіб життя, є відкритою, прогресую-

⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 693.

⁹ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 526—527.

чою системою, здійснює саморух по висхідній лінії як цілісний соціальний організм. Людина втручається в реально існуючу дійсність цілеспрямовано, тварина — стихійно. Як зауважив Ф. Енгельс, «всі плано-мірні дії всіх тварин не зумили накласти на природу печать їх волі. Це могла зробити тільки людина»¹⁰.

Нарешті, принципова відмінність соціального способу життєдіяльності полягає в тому, що суспільство створює особливий світ людської культури, яка втілює досвід перебудови навколишньої дійсності. В результаті, нові покоління мають можливість засвоювати і потім збагачувати далі цей досвід як об'єктивні продукти людської діяльності (знаряддя праці, письмові документи та ін.). Водночас пристосувальні навички кожної тварини майже цілком зникають з її смертю, якщо не вважати тієї частки, яка за допомогою навчання передається потомству як просте відтворення.

Чим же був зумовлений стрибок від пристосувального способу життя до творчого способу життєдіяльності? Панівний у буржуазній філософії еволюційний підхід до розуміння антропогенезу не дозволяє дати якусь переконливу відповідь на поставлене запитання. Вона можлива лише з позицій марксистсько-ленінської філософії.

У зміненому екологічному середовищі, в умовах, коли по-хижацькому був знищений готовий для вживання корм і настало похолодання (насування льодовиків), перед приматами виникла необхідність попередньо видозмінювати природне середовище, щоб здобути засоби для біологічного обміну і захиститись від холоду. Це потребувало виявлення властивостей природи і використання їх для комбінування таких зв'язків і взаємодій, які в кінцевому підсумку дозволяють творити прийнятні для споживання предмети, речі, процеси (видозмінювані, рукотворні, такі, що не існують в готовому вигляді в навколишньому природному середовищі). Створюється загалом друге, олюднене (антропогенне), рукотворне природне середовище.

Показуючи цю об'єктивну необхідність, що виникла в процесі виділення людини з тваринного світу, В. І. Ленін писав: «... світ не задовольняє людину, і людина своїм діянням вирішує змінити його»¹¹. І далі: «Діяльність людини, що створила собі об'єктивну картину світу, змінює зовнішню дійсність, знищує її визначеність (=змінює ті чи інші її сторони, якості) ...»¹².

Згаданий процес породжує такі різновиди творчості, як створення знаряддя праці і технології, формування за універсальними мірками (подовжене, неорганічне тіло людини, що знімає її обмеженість). Ці продукти людської діяльності опосередковують відношення людини до природи. Цей різновид людської діяльності на рівні сучасної цивілізації може бути визначений як науково-технічна, інженерна, виробничо-технічна творчість, яка включає в свою структуру також винахідництво і раціоналізаторство.

Цілепокладаючий та методичний характер видозмінювання дійсності породжує такі опосередковані форми творчої діяльності, як пізнавальна, відображувальна ідеально-перетворювальна. Відображуючи у своїй свідомості властивості і закономірності навколишньої дійсності з метою її перероблення і вдосконалення (об'єкти дійсності відображаються в голові людини не споглядално, а як проблеми, які потребують розв'язання в душі поставленої мети), людина попередньо створює у своїй голові ідеальні образи, виробляє способи формування мети своєї

¹⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 461.

¹¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 29, с. 180.

¹² Там же, с. 185.

предметної діяльності. Ці образи і способи вона може матеріалізувати вербально, в будь-яких знакових системах. В сучасному процесі творчого відображення і ідеального перетворення дійсності є ще одна проміжна ланка — експеримент (лабораторний, виробничий, соціальний, художній).

Оскільки ідеально-перетворювальний і матеріально-перетворювальний процеси творення можуть здійснюватися лише в рамках сукупної, колективної діяльності і обміну її результатами, то виникає також потреба у вироблених соціальних форм спілкування, взаємодії, регулювання інформації, обміну, споживання (соціальні форми спільності й інститути, мови, комунікації, форми матеріальних і ідеологічних відносин). На відміну від решти різновидів творчості, де здійснюється процес безперервного збагачення форм предметно-перетворюючої і ідеально-перетворюючої діяльності, соціальна творчість створює відносно усталені способи життєдіяльності, які функціонують у рамках суспільно-економічних формацій. Докорінній ломки і прогресивних змін вони зазнають, як звичайно, у ході соціальних революцій, у процесі переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої¹³.

Особливого розмаху соціальна творчість набуває в епоху пролетарських революцій, коли відбувається вирішальна ломка віджилих і творення нових виробничих відносин і надбудованих над ними ідеологічних відносин, соціальних інститутів, форм спілкування, духовної культури, побутового укладу, звичаїв, традицій, обрядів. Тут творчість здійснюється за особливими законами, як єдиний діалектичний процес руйнування старого і творення нового, за ініціативою і в ході революційної самодіяльності мас, керованих своїм авангардом — партією робітничого класу. Ще одна особливість пролетарських революцій як творчого процесу, яку відзначає К. Маркс, полягає в тому, що вони «постійно критикують самі себе, раз у раз спинаються в своєму русі, повертаються до того, що здається вже виконаним, щоб ще раз почати це знову»¹³⁻¹⁴. У процесі революції з особливою силою виявляється історична творчість трудящих мас.

У ході самої творчо-перетворювальної, трудової діяльності у людини народжується естетичне почуття, естетичне сприйняття явищ дійсності, процесу і результатів праці. На цій основі виникає відносно самостійний різновид творчості — художньої, який перетворює світ за законами краси.

Кінець кінцем, щоб бути в спроможності творити, видозмінювати світ, високорозвинена мавпа сама повинна була безперервно змінюватися, піддаватися творчому процесові сапієнтації, олюднення, що й становило всесвітньо-історичну суть антропогенезу, який за останніми даними антропології і археології тривав за часом близько трьох мільйонів років. Якщо дикун, інстинктивна людина, за словами В. І. Леніна, ще не вирізняє себе з природи, то свідомо людина виділяє, вичленовуючи вузлові пункти у світі явищ природи з метою пізнання і оволодіння нею¹⁵. І тільки в умовах комуністичної формації завдання удосконалення людини залишається першочерговою, головною метою її творчо-перетворювальної діяльності. Причому вона безмежна, є самоціллю, безвідносно до якого б то не було *раніше установленого* масштабу.

Творчі здібності людини, набуті нею в ході освоєння і зміни дійсності, опредмечуються в продуктах діяльності, соціальному досвіді і культурі, потім розпредмечуються, суб'єктивуються, привласнюються інди-

¹³⁻¹⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 8, с. 116.

¹⁵ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 29, с. 80—81.

відами. Отже, відбувається безперервне збагачення індивідів сукупними творчими здібностями людства.

Збагачення людини соціальним досвідом К. Маркс характеризує і як процес прямого чи побічного спілкування індивіда з іншими індивідами, в тому числі з результатами діяльності попередніх поколінь, як збагачення суспільними відносинами¹⁶⁻¹⁸. Інакше кажучи, те, що становить соціальну суть людини (вся сукупність суспільних відносин), відтворюється індивідами. Звідси, збагачуючись сукупним досвідом, індивід породжує сам себе, але вже на універсальному рівні. «Як саме суспільство виробляє людину як людину, — підкреслював К. Маркс, — так і вона виробляє суспільство»¹⁹.

Універсальний індивід — це, з одного боку, суб'єкт, що досягає і перетворює природне і соціальне середовище (однаково як і власну природу) згідно з її універсальними мірками, її безконечними зв'язками і взаємодіями, і вже внаслідок цього збагачується цією необмеженою всебічністю. З другого боку, він як особистість збагачується сукупним соціальним досвідом, що склався в ході історичного розвитку. «Людина тут, — писав К. Маркс, маючи на увазі комуністичне суспільство, — не відтворює себе в якійсь одній визначеності, а творить себе у всій своїй цілісності, вона не прагне лишатися чимось остаточно встановленим, а перебуває в абсолютному русі становлення»²⁰. Кінець кінцем усебічність індивіда зумовлена універсальним характером його діяльності.

Зрозуміло, у породженні універсального, всебічно і гармонійно розвиненого індивіда «беруть участь» всі розглянуті вище творчі різновиди діяльності як самоцінні формуючі процеси, якщо, звичайно, індивід включений до них. Безперечно тут і роль цілеспрямованого впливу на особу в бажаному для вихователя напрямі.

Отже, творчість органічно притаманна самому соціальному способу життєдіяльності. Вона становить насамперед сутнісну характеристику опосередкованості соціального буття, яка виражається в об'єктивній необхідності попереднього видозмінювання предметного і духовного світу для того, щоб людина змогла задовольнити свої життєві потреби. (Цим зумовлені й далі форми опосередкування: виготовлення знарядь праці як подовженого неорганічного тіла, сама знаряддева діяльність, ідеально-перетворювальна і соціально-перетворювальна діяльності, художня творчість, форми спілкування, розподілу тощо.)

Оскільки навколишній світ без попереднього його видозмінювання, перетворення (створення нових визначеностей, зміни тих чи інших його сторін, якостей) не може задовольнити людину, то сам спосіб соціальної життєдіяльності передбачає таку активність, яка виражається у творчо-перетворювальній діяльності. Отже, творчість можна кваліфікувати як вищу форму виявлення людської активності, найдоцільнішої діяльності, енергетичного джерела (практичного і духовного) руху матерії в соціальній формі.

У самій основі соціального способу життєдіяльності закладена суперечність між потребою людини в задоволенні її життєвих благ і неможливістю їх задоволення безпосередньо за рахунок наявних визначеностей в навколишньому світі. Творчість як форма виявлення опосередкованих дій виступає способом розв'язання цієї суперечності.

Творчість є форма, спосіб самоутвердження людини як родової істоти. Завдяки цій перетворюючій діяльності «людина подвоює себе

¹⁶⁻¹⁸ Див.: Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. 1, с. 106.

¹⁹ Маркс К. и Энгельс Ф. З ранних творів, с. 548.

²⁰ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. 1, с. 476.

вже не тільки інтелектуально, як це має місце в свідомості, але й реально, діяльно, і споглядає саму себе в створеному нею світі»²¹. Отже, творчість є форма втілення діяльно-перетворювальної сутності людини.

Внаслідок цього творчість є і мірою свободи людини в навколишньому середовищі. Сама ця міра залежить від конкретно-історичних умов, в яких творить людина. Ми вже бачили, що в донаукових формах світогляду людина навіть не усвідомлює своєї творчо-перетворювальної сутності. Звичайно, ця обставина сама по собі вже обмежила творчі можливості людини, хоча основними причинами такої обмеженості були низький рівень розвитку продуктивних сил, незрілість суспільних відносин, недостатня пізнавальна озброєність людини і нерозвиненість самих її творчих здібностей.

Ступінь свободи людини-творця зростає внаслідок оволодіння нею об'єктивними законами розвитку природи і суспільства, розгортання самих творчих потенцій людини. Найбільш адекватні творчій природі людини є такі умови, які забезпечують без усяких перешкод вихід до безмежного розгортання людських діяльнісних здібностей як «простору для розвитку всієї повноти продуктивних сил окремої людини, а тому також і суспільства»²². Повною мірою ці умови створюються в ході будівництва комуністичного суспільства, де забезпечується «контроль об'єднаних індивідів над їх сукупним виробництвом»²³. У цих умовах людина в справжньому розумінні цього слова виступає «мірою всіх речей» завдяки тому, що в ній як універсальній істоті універсальний світ співвідноситься зі всією власною мірою.

Існує ще одна сторона творчості, яка найменшою мірою досліджена, хоча в неї включена більшість людства. Вона не вимірюється відкриттями, винаходами. У виробничо-технічній сфері у нас її називають раціоналізаторством, у художній самодіяльності — народною творчістю, в інших різновидах життєдіяльності вона не дістала певної назви, але загалом можна сказати, що це — масова творчість. За своїми результатами вона більше пов'язана з одержанням локальної новизни, з безперервним удосконаленням уже відомого, завойованого.

Людина творить буквально на кожному кроці, починаючи з приготування їжі, виготовлення одягу, взуття, прикрас, оздоблення столу, квартири, надаючи витонченості й елегантності своєму зовнішньому виглядові, напрямові думок і мови, кінчаючи створенням більш досконалих теорій, гіпотез, машин, автоматів, верстатів, творів мистецтва, соціальних форм спілкування. І одержання продуктивного тут виражається в прилученні нового до старого, репродуктивного, нерідко — у «знятті», коли в новому є елементи переосмисленого старого. Загалом же — це творення більш прогресивного, яке виникає як розвиток, поновлення попереднього як «додаток» до існуючого.

В цьому розумінні творчий процес як цілісність суперечливий. З одного боку, людина має справу з відомим, яке її вже не задовольняє. Однак повністю відмовитись від відомого, репродуктивного, замінивши його геть-чисто новим, раніше не відомим, у принципі неможливо. Без репродуктивності мислення і діяльності втрачають стійкість, спадкоємність. З другого боку, створюючи нове, людина прокладає шляхи до удосконалення репродуктивного, відомого. Продуктивне дозволяє йти по шляху прогресу. Внаслідок цього воно не тільки вира-

²¹ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів, с. 527.

²² Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. II, с. 216—217.

²³ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. I, с. 102.

жає суперечливу сторону цілісного творчого процесу, але й розв'язує суперечність у рамках цієї цілісності²⁴.

Те, що прийнято називати відкриттям,— явище порівняно рідкісне, оскільки воно пов'язане з суто новим, раніше не існуючим, оригінальним. Творче ж відношення до дійсності, до діла частіше за все увінчується серією маленьких, непомітних і нересторованих відкриттів. Така пошукова діяльність приводить до виявлення невідомого у відомому, а бажаного — як можливого, яким невичерпна природна і соціальна реальність. Застосовуючи відомі знаряддя праці, матеріали, прийоми діяльності, дізнаються про їх нові властивості, грані, можливості, які раніше лишалися непоміченими. «Результат діяння,— пише В. І. Ленін,— є перевірка суб'єктивного пізнання і критерій ІСТИНОСУЩОЇ ОБ'ЄКТИВНОСТІ»²⁵.

Не заради красивого слівця кажуть: «нове — це добре забуте старе». Безперечно, саме по собі старе не стане раптом новим, якщо не буде встановлена можливість використання його в якихось зв'язках і взаємодії з новим, якого не було. «Широко відомо, яке величезне місце посідає пам'ять у системі сучасної теорії машин,— пише Ю. М. Лотман,— однак, як тільки людині потрібно було штучно створювати пристрій, який запам'ятовує, перед ним постав знайомий їй образ сховища (бібліотеки, книжки — будь-який тип індивідуальної пам'яті, що виник в епоху графіки) — комірок, заповнених текстами»²⁶.

Хід виконання планів десятої п'ятирічки — п'ятирічки ефективності і якості — повний прикладів, коли досконаліша форма організації праці сприяє прискоренню зростання виробництва. Так, на ряді промислових підприємств країни перейшли на бригадну форму організації праці з виплатою за кінцевими результатами. Здавалося б, і не дуже істотні зміни: працювала у цеху людина сама по собі — стала значитися в бригаді. Однак переваги бригадної організації праці виявилися цілком відчутними. Просте за своєю формою нововведення допомогло розв'язати чимало проблем: підвищилася трудова дисципліна, члени бригади виявляють заінтересованість в оволодінні суміжними професіями, ліпше розставляються кадри, швидше навчаються новачки, вагомішим став вклад кожної людини у суспільну справу, високі показники продуктивності праці досягаються меншою кількістю робітників, збільшилися і заробітки.

Нерозривність продуктивних і репродуктивних аспектів творчості можна простежити на такому важливому соціальному явищі, як узагальнення нагромадженого і збагачуваного радянським суспільством досвіду. «Ніколи ми не спірались,— відзначав товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС,— на такий багатий досвід господарського будівництва, творчо осмислений і узагальнений партією»²⁷. Осмислення, узагальнення і використання досвіду, хоча він і належить до репродуктивного явища, є справою цілком творчою.

Наймасовішою формою творчості є соціалістичне змагання, яке охоплює всі сфери народного господарства: виробництво, науку, культуру, обслуговування. В ньому, за словами В. І. Леніна, люди «можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело...»²⁸.

²⁴ Див.: Исаев В. Д. Репродуктивное и продуктивное в цели.— В кн.: В. И. Ленин и вопросы философской науки. Ростов-на-Дону, 1970, с. 147—152.

²⁵ Ленин В. И. Полное собр. творив, т. 29, с. 185.

²⁶ Див.: «Вопросы философии», 1976. № 12, с. 131.

²⁷ Материали XXV з'їзду КПРС, с. 69.

²⁸ Ленин В. И. Полное собр. творив, т. 35, с. 189.

Соціалістичне змагання виступає насамперед як метод збудження суспільної енергії, моральних, психологічних і інших стимулів, дуже потрібних для творчої діяльності. Воно викликає у трудових колективах дух змагальності, почуття ліктя, погодженість у роботі, прагнення до взаємозбагачування сукупним соціальним досвідом і культурою, нетерпимість до рутини, косності, відсталості, прагнення до удосконалення, прогресу, новаторський підхід до діла, турботу про досягнення високої якості продукції, яка випускається.

Змагаючись, трудівники навчаються передовим методам праці, висувають творчі почини, нові форми і прийоми трудової діяльності. Діалектика соціалістичного змагання стосовно цього така, що поодинокий новаторський почин повторюється в масовому масштабі, стає надбанням багатьох. Причому, коли повторюється передовий досвід, то відбувається його збагачення кожним учасником змагання.

Отже, реальний процес життя, особливо в умовах розвинутого соціалістичного суспільства, багатий виявленням творчої діяльності людини яка не вписується у вузькі рамки існуючих визначень. Тому слід вичленити наявні ознаки, які охоплюють творчість як багатогранну цілісність.

Категорія «нове», безперечно, характеризує творчість, але тільки з формально-абстрактного боку, а не зі змістового. Нове — отже нестандартність мислення, вихід його за межі відомого; це — бажане, якого немає в готовому вигляді в навколишній дійсності, але потенціально можливе; нове з погляду того, що вже було раніше, — крок вперед від досягнутого; нове — отже прогресивніше. Людина сформувалася у ролі суб'єкта, що панує над природою як своїм реальним тілом, і таким, що став причиною цілеспрямованих якісних змін, що відбуваються в ній. В цьому також виявляється новизна, бо до появи людини природа (фізичний, рослинний і тваринний світ) розвивалася, як і тепер розвивається, незалежно від людини, але нецілеспрямовано, а лише внаслідок її притаманних і зовнішніх сліпих взаємодій. Нове спонтанно завжди з'являється і в суспільстві як результат стихійного розвитку, особливо у класово-антагоністичних формаціях. Але істинно творчим буде те, що людина змінює цілеспрямовано, свідомо. Одне слово — творчість можна в загальних рисах позначити як поновлення світу людиною.

Однак, а чи можна в сутнісній характеристиці творчості обмежитися лише ознакою новизни? Мабуть, ні. Потрібно знати, в чому виражається суть того нового, яке створює людина, і яким чином вона його створює. Сутнісну характеристику творчого акту людини дано В. І. Леніним під час коспектування «Науки логіки» Гегеля²⁹.

Потребам суспільної людини, вираженим в її цілях, завданнях, підкреслює В. І. Ленін, протистоїть об'єктивний світ, який «іде своїм власним шляхом». Практика людини, маючи перед собою цей об'єктивний світ, натрапляє на труднощі у здійсненні суб'єктивної мети, навіть стикається з «неможливістю».

Це зумовлює необхідність пізнання, відображення об'єктивного світу в головах людей, яке передує творчому акту. Тільки пізнавши закономірності зовнішнього світу, людина може реалізувати своє суб'єктивне прагнення, «дати себе через самого себе».

Зовнішній світ виявляється діалектичним, і ця обставина є основою для творчої діяльності людини. Зокрема, той факт, що світ універсальний, а всі властивості тіл, речей, явищ, процесів виникають на ос-

²⁹ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 29, с. 179—188.

нові зв'язків, взаємодій і виявляються через ці зв'язки і взаємодії, людина може знищити непотрібні їй якісні визначеності зовнішньої дійсності і дістати нові, бажані їй властивості, речі, процеси на основі створення інших зв'язків і взаємодій, або використати у своїх цілях готові властивості навколишньої дійсності чи, нарешті, зробити щось за аналогією з ними. У всіх цих випадках відбувається процес переформування, перетворення дійсності, надавання їй нових якісних властивостей і функцій.

При цьому творчий акт проходить на двох рівнях: ідеальному і матеріальному. На першому рівні людина комбінує необхідні їй зв'язки і взаємодії в голові, мислено, на другому — реально, у самій дійсності. На другому рівні творчості перевіряється правильність і ефективність ідеальних побудов, вносяться в них необхідні корективи.

Отже, суть творчості полягає в тому, що людина для того, щоб задовольнити свої соціальні потреби (а в кінцевому підсумку, — щоб безмежно розвинути свої сутнісні сили), відкриває властивості і закономірності розвитку об'єктивної реальності (природного, соціального середовища і самої людини) і на цій основі видозмінює, переформує, перетворює або заново створює, безперервно удосконалюючи її якісні визначеності за допомогою руйнування наявних і комбінування доцільніших зв'язків і взаємодій між предметами, явищами і процесами. Інакше кажучи, взаємодіючи з об'єктивною реальністю, людина створює друге, олюднене природне і соціальне середовище, всебічно розгортає свої сутнісні сили внаслідок опредмечування своїх суб'єктивних цілей і перетворюючої діяльності.

Дане визначення не охоплює і не може охопити всі прийоми і способи творчого акту, тим більше в різних галузях діяльності. Скажімо, в галузі технічної творчості уже осмислені його алгоритми, створені матриці, які в принципі зводяться до різних комбінацій зв'язків і взаємодій (неологія, адаптація, мультиплікація, диференціація, інтеграція, інверсія, імпульсація, аналогія, ідеалізація, динамізація)³⁰, створюваних конструктором, винахідником. Суть полягає саме в комбінаціях зв'язків і взаємодій, що характеризує будь-який творчий акт з його сутнісного боку. Скажімо, гумор, комічне, дотепність як продукти творчості також є результат руйнування звичних зв'язків (відмова від них) і встановлення, створення незвичайних, раптових, часом алогічних зв'язків, взаємодій, правильніше, зіставлень між зовнішньо відокремленими одне від одного явищами³¹.

Творчість відіграє величезну роль у житті суспільства і окремої людини. Вона є привілеєм тільки людини як розумної суспільної істоти, яка володіє знаннями закономірностей універсального світу і сукупного соціального досвіду.

Творча діяльність людей є каталізатором соціального, духовного і науково-технічного прогресу. Вона за своєю природою гуманістична, бо возвеличує людину. Даючи насолоду людям самим процесом пошуку, відкриття, перетворення, творчість водночас здатна порадувати людину і своїми результатами, бо, як писав А. В. Луначарський, включає «моменти насолоди, милування» продуктом суспільної праці, «щоб дати найбільшу кількість радості, життєвого імпульсу кожному, хто з нею стикається»³².

³⁰ Див.: Альтшуллер Г. С. Алгоритм изобретения. М., 1973; Повилейко Р. Н. Архитектура машины. Новосибирск, 1974.

³¹ Див.: Лук А. Н. Юмор, остроумие, творчество. М., 1977.

³² Луначарский А. В. Искусство и коммунистическое строительство. — У кн.: Революция — искусство — дети. Материалы и документы. М., 1967, с. 16.

Прилучення до творчості кожного члена нашого соціалістичного суспільства становить сьогодні завдання першочергової ваги. Адже тільки через безпосередню участь в творчій діяльності людина дістає можливість виявити свої здібності, обдарування, існуючий в ній творчий потенціал.

Протягом усієї попередньої історії розвитку людство набуло необхідних задатків для творчої діяльності, які дістали закріплення, зокрема через механізм генетичної спадковості. Творча діяльність зумовила розвиток у людини таких суто творчих здібностей, як комбінуючий розум, уява і фантазія, вміння подолати труднощі, силу волі й готовність до дерзання. Ці здібності вироблялися людиною в процесі мисленого осягнення і практичного перетворення універсального світу згідно зі своїми потребами і можливостями. Як результат багатвікового розвитку, людський мозок під впливом творчої діяльності став володіти величезними мислительними можливостями і інформаційною місткістю. Фактично ж наш мозок працює на малу частку потужності³³.

Універсальна природа людського мислення генетично закріплена лише в потенції, яка реалізується внаслідок розширення меж практичного оволодіння світом. Але вже усвідомлення того факту, що людина має невичерпні інтелектуальні ресурси, здатне вселити упевненість людству в його необмежених можливостях йти по шляху творчих дерзавь.

Отже, розглядаючи природу творчого феномена, слід виходити з того, що ця властивість притаманна людині об'єктивно як потреба і основоположна ознака людського роду. Сприятливі соціально-економічні та культурні можливості розвинутого соціалістичного суспільства дозволяють плідно будувати виховну роботу у напрямі формування в радянських людей здібностей до творчої і перетворюючої діяльності в усіх галузях соціального життя.

* * *

Творчество присуще самому социальному способу жизнедеятельности, основанному на преобразовании, видоизменении и совершенствовании людьми окружающего мира и самих себя. Наряду с созданием новых определенностей, не имеющих в готовом виде в окружающей действительности, люди непрерывно совершенствуют и ранее созданное, репродуктивное. Поэтому творческий процесс имеет всеобъемлющий характер, охватывает все виды деятельности, которые отличаются лишь разной степенью продуктивности.

Социалистический образ жизни по самой своей гуманистической природе гарантирует каждому человеку развертывание всех его творческих потенциалов.

³³ Див.: Пекеліс В. Твои возможности, человек! М., 1974.

ФІЛОСОФСЬКІ ТА КОНКРЕТНО-НАУКОВІ АСПЕКТИ УНІВЕРСАЛЬНИХ КАТЕГОРІЙ

Аналіз універсальних, чи загальнофілософських, категорій входить у зміст фундаментальної проблематики розвитку філософії, розкриття філософсько-світоглядних основ науково-технічного прогресу. Фундаментальна значущість цієї проблематики визначається органічним зв'язком її розробок з розв'язанням основного питання філософії, з усвідомленням найвищих поверхів концептуалізації світу, самої природи філософського знання, «технології» його застосування у конкретних галузях діяльності, системі наук та культури. Тому розгляд сутності і смислу загальнофілософських категорій має істотне методологічне й світоглядне значення.

Питанням про категорії цікавилися протягом усього розвитку світової філософської думки. Так, розвиток середньовічної філософії значною мірою визначився проблематикою невеличкого трактату Арістотеля «Категорії». А вся теорія мислення в домарксистській філософії була під певним кутом зору переосмислена в системах категорій Канта і Гегеля. Безперечно, у цих традиціях дослідження категорій було чимало містичного та ілюзійного. Адже класичний ідеалізм, хоч і звеличував аксіологічний статус категорій, пов'язуючи їх з «формою форм», «світовим духом», «абсолютною тотожністю» чи з «трансцендентальною аперцепцією», але при цьому заводив саму проблематику вивчення категоріальних форм у такі хащі спекуляції, в яких втрачався раціональний смисл їх змісту.

Крім того, традиційно в історії домарксистської філософії категорії пов'язувалися переважно з формами мислення, а не знання. Так, починаючи з Порфірія категорії тлумачилися як найзагальніші поняття. Кант пов'язував гносеологічні функції категоріальних структур з судженням, а Гегель — з «абсолютним умовиводом» типу «ідея — природа — дух». За такого зведення універсалій до форм думки затушковувалась проблематика усвідомлення істини, тобто культурно-історичний контекст функціонування універсалій.

Неодмінними стали докорінна ломка усієї концептуальної системи традиційної філософської думки, справжній революційний переворот у філософії, здійснений марксизмом для того, щоб раціоналізувати теорію категорій на базі суспільно-історичної практики. Не у богові та таємничій «аперцепції», а в реальній, матеріально-практичній діяльності була відкрита істинна сфера трансформації всезагальних відношень дійсності у категоріальні засоби виділення людини з «світу явищ» природи, у фундаментальні структури її соціокультурного розвитку.

Діалектико-матеріалістичне трактування категорій живилося розвитком природничих наук, які давали фактичний матеріал для викриття спекулятивних «систем світу» та їх категоріального конструювання. Водночас диференціація духовного виробництва, пов'язана з науково-технічним прогресом, породила в умовах буржуазного суспільства специфічний розкол предметного поля цивілізації на «дві культури» — сциєнтичну і гуманітарну. Ідеологічна канонізація цього історичного процесу та метафізична абсолютизація норм природничонаукового ба-

чення експериментальної дійсності стали своєрідним джерелом позитивістського нігілізму щодо універсальних категоріальних структур.

У руслі позитивістських доктрин загальнофілософські категорії оголошувались «фікціями» (А. Дж. Айер), умовними конструкціями, що нібито не здатні охопити «безперервність досвіду», а лише покривають буття «плямами» абстракцій (У. Джемс) та виводять зі сфери однозначної синтаксичної строгості в «хаотичний світ змісту» (Н. Гудмен). Найбільш експліцитно цей позитивістський нігілізм щодо універсалій був висловлений Б. Расселом. «Я особисто не вірю,— проголошував він,— що термін «категорія» може хоч деякою мірою бути корисним у філософії як такий, що репрезентує ясну ідею»¹.

При всіх труднощах структуралізації буття у математичному природознавстві, з якими було пов'язане виникнення таких тверджень, ці уявлення є помилковими. Річ у тім, що під впливом прогресуючої експансії методів природничонаукового і математичного аналізу в систему духовного засвоєння світу його розуміння виявилось багаторакурсним, розподіленим по різних секторах інтелектуального і предметно-чуттєвого бачення реальності. У позитивістських же уявленнях ця багатоманітність зводилась до особливого сцієнтистського «холодного царства» істин, в якому людина, подібно до героя андерсенівської казки, не могла скласти з крижинок слово «вічність». У сцієнтистському світі абстрактних істин важко було відшукати загальні категоріальні форми, адекватні за своєю природою предметному полю всієї цивілізації, сумарному результатів усіх форм освоєння буття.

І все ж таки дійсний хід наукового пізнання розвіяв ці сцієнтистські міражі гіпотермічного світу «холодних істин», що виключав схеми універсальних класифікаторів. Формалізм, «заморожуючи» пізнавальний процес з одного боку, виявився з другого втягнутим у змістову гносеологічну ситуацію синхронного аналізу метатеоретичного подання його смислу («презумпція осмисленості») та інтерпретаційного введення його об'єктів (значень). Якщо врахувати до того ж, що метатеоретичне подолання смислу формальних конструкцій та інтерпретаційна система їх значень можуть бути багатоступінчастими, то ці конструкції перебувають у фокусі перехрещення різноманітних контекстів від інтертеоретичних, змістовних запитів їх функціонування до культурно-історичних програм, типу «платонізму» і «номіналізму».

Діалектика єдності формального та змістового в науковому знанні виявляється тут у тому, що чим універсальнішим стає той чи інший різновид формальної побудови, тим більш універсальні змістові зв'язки і уявлення можуть розкрити його ефективно застосування. Ось чому широке впровадження математики і засобів формалізації в сучасну науку не тільки не виключало можливості категоріального аналізу, але й сприяло появі нового типу універсалій, так званих загальнонаукових понять. А це ще більше підкреслює значущість проблеми категорій.

До загальнонаукових понять належать такі, як «структура», «система», «модель», «інформація» та ін., які внаслідок широкого свого застосування починають набувати категоріального статусу. Принаймні їх поява актуалізує проблему розрізнення загальнонаукових понять та загальнофілософських категорій.

Більше того, включення системно-структурного та інформаційних підходів, методів моделювання і конструювання у загальний інтелектуально-культурний фонд духовного виробництва сучасної епохи висуває завдання аналізу основного семантичного «інвентаря» культури. Одно-

¹ Рассел Б. История западной философии. М., 1959, с. 220.

час і виникає потреба виділення особливих «категорій культури» як інтелектуального базису традицій, внутрішнього досвіду та ціннісних орієнтацій моделювання світу в межах історії певних цивілізацій².

Застосування комплексних засобів до вивчення культурних явищ, включаючи і природничонаукові методи, показало, що деякі з понять конкретно-наукової картини світу (наприклад, «число», «простір», «час», «життя» і навіть «світло») належать також до специфічних ідей, що характеризують певні історичні форми культури. Тим самим на перший план методологічного аналізу теорії культури ставиться проблема інформаційної єдності духовного виробництва тієї чи іншої епохи. Ця проблема і відповідає завданням використання як загальнофілософських, так і спеціальних, конкретно-наукових категорій, а також категорій культури.

Характерним щодо цього є й те, що теорія та практика побудови інформаційних мов у автоматичних системах управління інколи підводять до необхідності особливих категоризаторів, тобто систем пов'язаних між собою універсальних і конкретно-наукових категорій³.

Плідні результати дає також застосування комплексних засобів вивчення логічної структури природних мов. Важливим результатом логіко-семантичних і граматико-типологічних досліджень стало загострення проблеми мовних універсалій, яка деякий час видавалася однобічним раціоналістичним породженням традиційної логічної граматики. У рамках сучасної методології лінгвістичного аналізу виявлено, що в усіх можливих мовах незалежно від рівня діахронності чи синхронності їх розгляду існують загальні морфологічні форми, які можна порівнювати за статусом з категоріями мислення. Всі мови мають, наприклад, засоби для вираження квантора існування, граматичні ознаки для опису індивідуальних предметів, тобто сингулярні дескрипції, а також займенні категорії, що включають, як найменше, три особи та два числа і подібні до них універсалії.

Проблема мовних універсалій відкриває нові перспективи подальшої розробки проблем теорії філософських категорій. Дослідження цих мовних аспектів показує, зокрема, що універсальні категорії мислення виявляються в різних мовах не однотипно, а характеризуються неоднаковими семантичними «картами» свого вираження і функціонування. Отже, мовне мислення має складну значущу структуру і визначається через систему перехрещення різних функціонально-семантичних полів. Центральні, так звані ядерні частини цих полів і окреслюють своїми конфігураціями граматичну систему вираження категорій мислення⁴.

Граматичні категорії виявляються тим самим істотним чинником експлікації і аналізу універсалій. Про це свідчать також і сучасні дані структурної лінгвістики. Граматична категорія утворює певну внутрішню формальність думки, що характеризує здатність смислових структур відкривати в мовних вираженнях позиції для фіксації об'єкта та його властивостей. Це своєрідна «змістова валентність» граматичних форм, що вимірюється тими вакантними позиціями в текстах, які вони відкривають для предметно-атрибутивних характеристик об'єктів.

Такий підхід сприяє створенню математичних, зокрема теоретико-множинних моделей, частин мови, потреба в яких диктується розвитком кібернетики, проблемами автоматизації інформаційного пошуку.

² Див.: Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. М., 1972, с. 1.

³ Казачков Л. С. Информационный анализ в управлении. К., 1977.

⁴ Див.: Скорик П. Я. Грамматические категории и структурный тип языка.— В кн.: Типология грамматических категорий. М., 1975.

В останньому випадку ставиться завдання дистрибутивного аналізу текстів з погляду розбивання словника на класи слів, взаємозамінюваних без втрачання смислу відповідних контекстів.

Методи формалізації і побудови теоретико-множинних моделей в сучасній науці не тільки не виключають, але й висувають завдання категоріального аналізу універсалій, а це їй собі конче потребує методологічного усвідомлення спеціалізованого підходу до універсалій. Адже теоретичний аналіз основ сучасної математики привів до оформлення так званої алгебраїчної теорії категорій, яка з структурно-об'ємного боку перевищує рівень аналізу, прийнятий в теорії множин. До категорій цієї теорії належать, наприклад, такі об'єкти універсальної загальності, як класи усіх множин чи усіх груп, чи усіх топологічних просторів.

Алгебраїчна категорія характеризує класи абстрактно-подібних (у відповідному розумінні) об'єктів та їх морфізмів (визначених для кожної пари об'єктів) такого характеру, що ці морфізми реалізують певні правила суперпозиції. Безперечно, така категорія не є філософською, але вона описує з структурного, тобто спеціального боку абстрактні властивості класів, що відповідають за мірою загальності філософським категоріям.

Внаслідок появи таких специфічних, конкретно-наукових універсалій в розробці філософської теорії категорій виникає нова методологічна ситуація. Показник об'ємної загальності, у повному узгодженні з принципами діалектичного матеріалізму, перестає бути самодостатнім критерієм філософських категорій. За об'ємною ознакою з ними починають конкурувати деякі різновиди конкретно-наукових уявлень про універсальні відношення дійсності. Філософські категорії вже не репрезентують єдиний різновид універсалій, але виступають на фоні семантичних категорій і мовних універсалій, абстрактно-загальних алгебраїчних категорій та загальнонаукових понять, категорій культури і теоретико-множинних моделей категорій граматики. Це й зумовлює нову постановку багатьох питань філософської теорії категорій.

Подібно до того, як подолання уявлень про виняткове положення філософії як «науки наук» та як єдиного представника повноважних різновидів наукового знання підірвало натурфілософські претензії прибічників «світової схематики», так і завершення її монополії на виняткову і неподільну репрезентацію універсалій виявляє усю нераціональність спекулятивних побудов систем категорій. У наш час не можна нехтувати конкретними, емпірично зумовленими, рівнями розробки спеціальної проблематики співвідношення універсальних категорій і універсальних наукових понять у системі природознавства, суспільствознавства та техніки. Відповідно, під час дослідження філософських категорій потрібно вже фіксувати не тільки їх загальність, але й тип цієї загальності, якісні характеристики та засоби функціонування самої універсальності.

Такий підхід і передбачається діалектико-матеріалістичним розумінням загальності. На відміну від формально-об'ємного розгляду універсалій, згідно з яким «категорії — це найзагальніші схожості між предметами»⁵, основоположники марксизму завжди виступали проти такого критерію універсальності, коли на перший план висувається «порівнювання замість дійсної загальності і всезагальності»⁶. Ось чому з погляду матеріалістичної діалектики категорії — це не просто найширші

⁵ Див.: Минто В. Дедуктивная и индуктивная логика. М., 1901, с. 142.

⁶ Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 гг.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. 1, с. 105.

ряди класифікацій, найвищі схожості чи граничні за загальністю роди, що не мають роду, але предметно-універсальні, за своєю конкретно-історичною, предметною наповненістю, за мірою розвиненості змісту та перспектив його збагачення, форми.

Діалектико-матеріалістичний підхід передбачає в системі своїх понять не загальність як таку, але загальність змістову, включаючи аналіз міри змістової виправданості тієї або іншої всезагальної форми. Ось чому і категорії розглядаються матеріалістичною діалектикою як такі універсальні роди духовно і реально існуючого, які гранично загальні не за своєю абстрактною всезагальністю, а за змістом, тобто у межах певного типу предметності універсальних відношень.

З абстрактного погляду можуть існувати поняття, значно ширші за об'ємом, ніж категорії, що саме по собі не виводить ці об'ємні феномени за межі універсальних концептів слів. Уже Гегель відзначав ту обставину, що, скажімо, слово «це» є найзагальнішим детермінантом мови, бо може бути залічене до будь-якого об'єкта. Проте воно не тільки не виступає категорією, але навіть альтернативне їй, бо кожне змістове наповнення слова «це», кожна фіксація в ньому конкретних значень переводить дане слово у розряд одиничних вказівок предметно-чуттєвої ситуації, асоціює його з індивідуальністю об'єктів споглядання.

Категорія ж, навпаки, поєднує абстрактність з конкретністю, виступаючи як змістова, предметна всезагальність. Категорія — це вимога конкретності в її культурно-історичній та предметно-практичній заданості. Розкриваючи цю обставину на прикладі категоріального аналізу соціальних явищ, К. Маркс підкреслював, що категорія включає до себе момент абстрактності, але «виступає все ж таки в цій абстрактності практично істинною»⁷ відповідно до рівнів розвитку суспільства.

Отже, критерій об'ємної загальності не є достатнім для виділення категорій. Вони можуть конституюватись як гранично загальні розряди змісту в межах предметної області однієї науки. Відповідно, можна мовити про спеціальні категорії конкретних наук, як міру тієї загальності їх змісту, на яку ці науки здатні. В цьому розумінні К. Маркс дослідив систему економічних категорій, розглядаючи, наприклад, товар, як вираження всезагальних відношень обміну, притаманних товарному виробництву, а гроші — як всезагальний еквівалент цих відношень. В такій універсально-специфічній функції категоріальні структури «товар — гроші» і виявляють, як показав К. Маркс, аналогію не тільки з логічними відношеннями силістичного типу, але й з універсальними засобами логіки, що репрезентують своєрідні «гроші духу»⁸. Ця аналогія і дозволяє говорити про конкретні категорії (в цьому разі — про категорії політекономії).

У межах всезагальності певного типу змісту визначаються і спеціальні категорії інших наук. Саме про такі універсалії конкретної специфікації говорив К. Маркс, підкреслюючи, що «категорія, як відомо, це — істотне, типове в усій багатоманітності змісту»⁹.

За обсягом категорії конкретних наук більш вузькі не тільки порівняно з філософськими категоріями, але й загальнонауковими поняттями. Що ж примушує нас оцінювати, наприклад, «вартість» як категорію політекономії, а «доведення» чи «алгоритм» як загальні поняття у сфері різних наук? Яка відмінність між всезагальними поняттями та категоріями?

⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Соч., т. 46, ч. 1, с. 41.

⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 581.

⁹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 52.

Попередньо відзначимо таку обставину. Поняття, як відомо, належать до сфери мислення, хоч і відображають об'єктивну реальність, а категорії характеризуються насамперед своїми предметними еквівалентами, що задаються культурно-історичним відтворенням об'єктивних основ універсальї мислення¹⁰. Так, наприклад, спеціальна категорія політекономії — «вартість» реалізується не тільки як відображення всезагальних відношень товарного обміну, але і як особливе предметне буття цих відношень — грошей, що, в свою чергу, виражають певний речовий символ всього буржуазного суспільства. В цій функції, зауважує К. Маркс, «вони — видиме божество, перетворення усіх людських і природних властивостей у їх протилежність, загальне змішання і перекручення речей; вони здійснюють братання неможливостей»¹¹, виступають як «всезагальний засіб і здатність перетворювати уявлення. в дійсність, а дійсність у просте уявлення...»¹². Це цілий «світ навиворіт», світ відчуженої людської сутності.

Так само і універсальні філософські категорії, скажімо кінцевого і безкінцевого, не просто виражають всезагальні діалектичні зв'язки природи, але й виступають як одна з драматичних колізій розвитку цивілізації (зокрема, античності та раннього феодалізму). Сформульоване ще Арістотелем поняття безконечності, як того, «поза чим завжди є щонебудь» і в чому існування неможливе¹³, асоціювало з поняттям кінцевого «коло-буття», яке накреслене на «обличчі безодні». Це і спричинило культурно-історичну інтерпретацію суперечності кінцевого і безкінцевого, як антитези космосу, «розумної ойкумени», «того, що в середині огороди» (тобто міста, садиби, храму), з одного боку, та «неохоплюваного» хаосу, «зовнішньої темряви», ворожих сил моря, льоду, безкрайнього степу, з другого. Інакше кажучи, згадані категорії характеризуються не тільки всезагальними відношеннями дійсності, які відображаються у мисленні, але й їх культурно-історичними моделями за його межами.

Підкреслюючи цей особливий онтологічний смисл категорій, В. І. Ленін писав: «Об'єктивізм: категорії мислення не помічник людини, а вираз закономірності і природи і людини...»¹⁴. Така єдність закономірностей природи та людини і задається розвитком суспільно-історичної практики в предметних формах культури.

Категорії обов'язково виходять за межі суб'єктивної сфери свого логічного функціонування і характеризуються у сфері суспільно-історичної практики як всезагальні та необхідні форми членування предметного поля чи окремої науки, чи всієї (у випадку філософських універсальї) цивілізації. В цьому розумінні кожна з категорій (конкретних або універсальних) виражає той чи інший тип предметності, з необхідністю усвідомлюваний на певному етапі пізнання (в принципі — духовно-практичного засвоєння) дійсності.

Отже, категорії не визначаються тільки мисленням, абстрагованим від предметності відношень, що ним відображаються, чи лише предмет-

¹⁰ Безперечно, відображуючи об'єктивну реальність, поняття також можуть об'єктивуватись у практиці. Але ступеня «об'єктивності» досягають не всі поняття, а лише ті, які виявили в своєму розвитку таку повноту конкретності, наукової осмисленості та проектної доцільності змісту, яка дозволила їм перетворитися в керівні ідеї людської діяльності. Причому методологічно поняття виявляються тут залежними від категорій.

¹¹ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів, с. 575.

¹² Там же, с. 576.

¹³ Див.: Арістотель. Фізика. М., 1937, с. 65.

¹⁴ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 29, с. 79.

ним буттям, яке береться поза його культурно-історичним засвоєнням. Їхні характеристики задаються лише єдністю ідеального та матеріального, що втілене в суспільно-історичній практиці. Відповідно, категорії конститууються не стільки як всезагальні поняття, скільки як основні форми діяльності, універсальних відношень духовного виробництва. Ці форми і передбачають практичне здійснення тотожності мислення та буття у межах певного типу предметності, що й характеризує двоаспектність категорій, їх одночасну причетність до світу ідеального та предметного буття.

З цього погляду такі гносеологічні уявлення, як, скажімо, «теоретичне», «емпіричне», «раціональне» та «ірраціональне», «верифікація» чи «інтерпретація», «опис» та «пояснення» тощо, є спеціальними філософськими поняттями, а не категоріями. Опосередковано вони можуть мати навіть всезагальне методологічне значення, але ця всезагальність не робить їх філософськими категоріями (типу субстанції та атрибутів чи якісно-кількісних характеристик буття) вже хоч би тому, що вони належать переважно до сфери свідомості, не характеризують будь-який певний тип предметності і не розкривають однаковою мірою світ природи, суспільства та мислення. Водночас методологічні форми усвідомлення особливих понять соціального знання типу «базис», «надбудова», «клас», «народ» тощо виступають як конкретні категорії історичного матеріалізму, оскільки вони належать не тільки до концептуального фонду матеріалістичного розуміння історії, але й до сутнісних всезагальних відношень об'єктивного змісту історичного процесу.

Отже, недостатньо відрізняти категорії від філософських понять і філософські універсалії від категорій конкретних наук. Слід ще відрізнити спеціальні філософські категорії (наприклад, категорії історичного матеріалізму) від загальнофілософських чи універсальних категорій. Останні виявляють найвищу міру всезагальності, бо мають ненульовий зміст у всіх можливих світах і, відповідно, характеризуються складнішою будовою, ніж інші різновиди категорій.

Загальнофілософські, чи універсальні, категорії репрезентують вже не тільки предметність буття та його відображення, а також визначені тим чи іншим розв'язанням основного питання філософії всезагальні форми рефлексії над цим співвідношенням предметності та її відображення. Вони мають, так би мовити, три виміри, не лише згідно з трьома сферами дійсності — природою, суспільством та мисленням, але також з трьома рівнями руху філософської думки від предметності буття до його відображення і, далі, до форм методологічної рефлексії над всезагальними відношеннями у світі матеріального, ідеально та практично існуючого.

Відповідно до цих трьох сфер буття і трьох рівнів свідомості можна говорити, так би мовити, про критерій вертикальної загальності категорій. Можливо ввести й інший параметр, який умовно назвемо критерієм горизонтальної загальності категорій. Його смисл полягає в тому, що філософські категорії (на відміну від будь-яких всезагальних понять) мають стосуватись як світу загалом, так і кожного його компонента. Простір, час, рух (також як якісно-кількісні, каузальні та модальні характеристики) тому і є атрибутами матерії, що належать як до світу горизонтальної загальності категорій. Його смисл полягає в тому, що філософські категорії (на відміну від будь-яких всезагальних понять) тя, бо характеризують світ загалом, не будучи еквівалентним описом його частини.

Єдність вертикального та горизонтального критерію загальності і відповідає уявленню про ті універсальні відношення дійсності, які ре-

презентуються категоріями діалектики. Ці категорії й будуть далі предметом нашого розгляду. З функціонального боку діалектичні категорії — це гранично загальні, генералізовані форми методологічної рефлексії; результати якої стосуються усіх предметів досвіду. З цього боку вони фіксують найвищі поверхи концептуалізації світу. Але предметно-діалектичні категорії втілюють універсальні роди буття та мислення, тобто основні, всезагальні розряди всього матеріально і духовно існуючого.

Універсальність категорій з погляду діалектики задана, проте, не статично, а завжди передбачає історичну перспективу розвитку та актуалізації всіляких потенцій їх змісту. Тому категорії не тільки всезагальні, а й концептуально безконечні. В цьому розумінні Гегель і підкреслював «незадовільність загального, тобто того, що існує лише у собі» і не передбачає безконечної діяльності занурення у невичерпність конкретного¹⁵. Категорії, так би мовити, розширено відтворюються у духовному виробництві людських цивілізацій і потребують через свою всезагальність безмежного культурно-історичного здійснення.

Природа категорій визначається тотожністю мислення та буття, що реалізується у «тілі» цивілізації через процес духовно-практичного засвоєння дійсності. В цьому аспекті категорії і виступають як всезагальні форми членування предметного світу як сфери людського пізнання та дії, як вузлові пункти в світі явищ природи, оволодіння якими характеризує ступені соціокультурного розвитку людини¹⁶. Так, зокрема, якщо припустити (у межах мисленого експерименту), що людина володіла б здатністю до наочного сприйняття гравітаційного поля та реалізувала б її сутнісним чином в системі своїх життєво-практичних орієнтацій, то ми не змогли б ефективно членувати світ за розрядами речей, властивостей та відношень, оскільки об'єкти втратили б чіткість предметно-об'єктивних локалізацій і виступали б як «збурення» поля, що йдуть у безконечність.

Це не означає, що категорії становлять засіб суб'єктивізації та антропоморфізації дійсності. Вони репрезентують певні «зрізи» універсальних відношень об'єктів, що виступають через специфічні предметно-культурні форми практики. Ось чому здатність категоризації дійсності (її предметно-родової рубрикації) виступає в абстрактно-теоретичному мисленні ніби аксіоматично, асоційовано з самою здатністю відображення диференціальної предметності світу. Але рівень формотворення цієї здатності є історичним, таким, що відповідає формотворюючим, щодо предметно-культурного буття людини, «вимірам» практики. Відтак на предметно-природному рівні (тобто онтологічно-однобічній частині світу людини, універсуму буття та свідомості) існують ще не категорії, а їх об'єктивна основа як універсально предметно-родова рубрикація дійсності, чи як та, за словами В. І. Леніна, «сіль явищ природи»¹⁷, яка характеризує природний базис культурно-історичного виділення категорій.

Отже, категорії не визначаються як феномен природи; за ними не приховується ніякого типу таємничого «фундаментального» буття. Вони опредмечуються в процесі культурно-історичного засвоєння дійсності. Причому в цьому процесі сама предметно-родова рубрикація і відповідна їй категоризація універсуму постає не як жорстка, «цільнозварена» конструкція, а діалектично, як форма «розвитку всього конкретного

¹⁵ Див.: Гегель. Сочинення, т. X. М., 1932, с. 243.

¹⁶ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 81.

¹⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 80.

змісту світу і пізнання його, тобто підсумок, сума, висновок *історії* пізнання світу»¹⁸.

Інакше кажучи, на різних історичних етапах духовно-практичного засвоєння світу його предметно-родова рубрикація (категоріальна сіть явищ) конституюється у різних «зрізах» предметності, відзначається різною мірою повноти онтологічних соціокультурних і логічних характеристик, тобто неоднаковим ступенем розвитку категоріальної форми. Щодо цього можна мовити про повноту чи неповноту категоріального статусу тих чи інших «вузлів» категоріальної сіті пізнання та передтворення світу. При цьому повноту категоріального статусу тій же або іншій універсалії буде визначати як широта онтологічної характеристики певного типу всезагальних відношень дійсності, так і ступінь її реалізації у предметно-культурних формах практики та узагальнюючих структурах теоретичної рефлексії.

З цього випливає недостатність спроб зведення критерію категорії до наявності всезагальних понять. Адже для констатації категоріального статусу універсалій слід врахувати ще певні соціально-практичні умови, за яких всезагальність логічного ракурсу відображення універсальних властивостей дійсності відповідатиме культурно-предметному аспектові їх засвоєння. Так, перш ніж античність виявилась здатною затвердити категоріальний статус понять «матерія» та «форма», потрібно було здійснити грандіозну за історичними масштабами зміну «тіла» стародавньої цивілізації, що була пов'язана з переходом від палеоліту до бронзового віку та усією практикою грецької художньої пластики.

Великими епохами у розвитку цивілізації визначалось також розгортання функцій та статусу інших категорій. Так, на зорі культури реальність часу пов'язувалась тільки з його теперішнім моментом, з візуальною констатацією події, яка заповнює наявний часовий інтервал. Це був так званий час глядача чи «місце події». Що ж стосується минулого, то воно ототожнювалось зі світом смерті та небуття, а майбутнє зводилося до «надбуття» чи вічності. Потрібен був перехід всесвітньої історії від аграрних цивілізацій, пов'язаних переважно з практичним використанням періодичних явищ у землеробстві, природних коловоротів взагалі, тобто кінець кінцем з циклічним замкненням часом до машинної цивілізації, яка характеризується технічним засвоєнням необоротних процесів (теплотехніка, енергетика взагалі, техніка зв'язку та управління), щоб розкрити фізичну предметність лінійного часу, спрямованість розвитку від минулого до теперішнього та майбутнього в їх об'єктивності.

Початок культурно-історичного розкриття універсальності часу символізується появою у європейських містах раннього Відродження баштових механічних годинників, що вимірювали часовий процес у його об'єктивній заданості. Тим самим час немовби наочно виступає як самостійний атрибут природного світу і перестає бути власністю бога. Насправді ж цей процес універсалізації часу зумовлювався соціально-економічними чинниками. Буржуазія в добу свого народження, немов експропріюючи власність бога, починає комерційну експлуатацію часу через міжнародну систему банків. Час стає економічним, вартісним чинником, лихварською цінністю банкового капіталу. Капіталістична формація, що характеризується зведенням усіх форм конкретної праці до абстрактної праці, з притаманним їй абстрактним часом в його вартісному вираженні, відкриває соціальний еквівалент категоріальної універсальності часових процесів.

¹⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 80.

Відповідно до соціально-економічного засвоєння розгортається і культурно-історичне затвердження категоріальних характеристик часового буття. На базі розвитку природознавства, зокрема релятивістської механіки, що привело до узагальнення характеристик часу в понятті просторово-часового континууму як універсуму світу подій та філософського усвідомлення соціальних, технічних та природничонаукових даних, категорія часу опредмечується у всезагальності, тобто універсально розгортає свої функції.

Отже, слід розрізнити предметно-родову рубрикацію світу (наприклад, його просторово-часовий аспект), яка виступає практичною передумовою формування абстрактного мислення та його універсалій, і категоріальний статус цих універсалій. Сама по собі предметно-родова рубрикація світу утворює вже в процесі сапієнтації природничо-історичну основу універсалій, тоді як розгортання категоріального статусу цих універсалій виявляється продуктом дальшого розвитку цивілізації і окреслює діалектику пізнання та дії в її культурно-історичному контексті.

Простір, скажімо, в архаїчні часи усвідомлюється не в його універсальному категоріальному вигляді, але як «маршрут» (мисливської стежки, кочовища тощо) чи як «життєвий простір», концентровано окреслений лінією стикання неба та землі по горизонту. В античну епоху виникає вже теоретична ідея простору як «місця тіла». Розвиток абстрактно-узагальнених уявлень про простір набирає сили з абсолютизацією його метричних геометричних властивостей, як «протяжності» чи «великої порожнечі» Ньютонової картини світу. Лише з дальшим поступом науки відкриваються структурність простору, його закономірності в аспекті властивостей порядку, мірності, типів симетрії, зв'язності, відмежування, тобто не тільки його метричні, а й топологічні характеристики. Це дозволяє описувати вже просторові інтервали за допомогою груп перетворень n -порядку. Кінець кінцем вивчення простору виходить за межі суто геометричних уявлень і генералізується на основі фізичних (наприклад, польових) і теоретико-групових підходів як різні просторово-подібні багатоманітності (типу «простору вимірів» чи «простору станів»). Така генералізація дозволяє провести ідею простору не тільки через проблемне поле фізики, космології, математичного природознавства взагалі, але й реалізувати її у сфері біології, соціології, культурно-історичному аналізі, а в кінцевому підсумку — на предметному полі сучасної цивілізації. Тим самим і розкривається повнота категоріального статусу простору.

Отже, та концептуалізація дійсності, яку передбачає категоріальна форма, не закінчується виникненням відповідного філософського поняття. Для цього потрібна ще універсальна повнота опредмечення його змісту на конкретному природничонауковому, соціокультурному та філософському матеріалі, тобто розкриття його категоріального статусу і евристичних функцій у формуванні пізнавального процесу.

Річ у тім, що теоретичне мислення, здійснюючись в цілісній системі всіх діалектичних категорій, все ж таки у конкретних галузях науки виявляє цю систему в різних ракурсах та конкретизаціях. Розвиток конкретно-наукового пізнання, визначаючись умовами практичного засвоєння його об'єктів, не вичерпується і не може відразу вичерпати евристичні можливості усіх категорій. У різних конкретних циклах пізнавального процесу в історії науки різні категорії можуть по-різному практично засвоюватись, по-різному опредмечуватись у спеціальних поняттях наукового дослідження. Відповідно до цього практичного засвоєння категоріального апарата мислення в конкретних галузях науки

одні групи категорій можуть висуватись на перший план наукового пошуку, а інші, входячи в теоретичний потенціал конкретних наук, обслуговувати з абстрактно-логічного боку практично експлуатовані ділянки категоріальної сіті наукової картини світу. В результаті, у ході розвитку наукового пізнання по-різному розкриваються евристичні можливості різних груп категорій.

Категорії і собі актуалізують певні класи об'єктів наукового пошуку і утворюють дистрибутивний простір кваліфікації його проблем. З цього погляду вони справді, як підкреслював Арістотель, становлять найвищі роди предикатних смислів і не зводяться однозначно до логічної форми універсальних понять. В останньому випадку можна говорити тільки про категорії як поняття про поняття, тобто як про специфічний тип універсальної рефлексії концептуальних систем мислення.

Тим самим однозначно розв'язується і логічний аспект проблеми співвідношення універсальних категорій та загальнонаукових понять. Універсальні категорії — це всезагальні форми рефлексії, окремим випадком яких виступають поняття про поняття, а загальнонаукові поняття не виходять за межі екстрапольованих концептуальних уявлень в системах конкретних різновидів знання, тобто не досягають багаторівневої категоріального усвідомлення світу.

Категорії лише розкриваються та функціонують в знанні через концептуальні сіті понять різної загальності, але не зводяться до них. Якщо врахувати, що такі концептуальні системи будуються за певними правилами, то з логічного боку їх можна розглядати як мови функціонування тих чи інших категорій в пізнанні. Так, категорія кількості виступає в сучасній науці як певна кількісна мова, що охоплює широку концептуальну сіть визначень об'єктів у предикатах порівняння («більше», «менше», «дорівнює», «еквівалентно» тощо), відношень порядку, екстенсивних та інтенсивних величин, кінечності і безкінечності, дискретного та безперервного, міри, класів, функцій, що мають числові значення та ін., а також певні правила обчислення та виміру. Концептуальна сіть, що репрезентує категорію якості, виступає в сучасній науці при побудові теоретичних систем як так звана мова спостережень і характеризується фінітним словником дескриптивних термінів, певними класифікаторами та правилами символічної логіки.

Конкретно-наукові інтерпретації модальних логік репрезентують мови функціонування таких категорій, як «час», «існування», «можливість», «необхідність», «випадковість», «причина» тощо. Категорія часу, наприклад, розкривається темпоральною логікою та фізичною теорією часу через сіть понять: відношення строгого порядку, асиметрії і симетрії, причинності, оборотних та необоротних процесів тощо. Дослідження таких логічних систем функціонування категорій дозволяє поставити питання про специфічну концептуальну структуру категорій та проаналізувати їх реальні евристичні можливості.

Безперечно, здатність категорій виступати певними концептуальними мовами в науковому пізнанні не вичерпує усіх їх методологічних функцій, а тим більше — онтологічного аспекту, який має базисне значення. З погляду матеріалістичної діалектики категорія і є універсальною лише остільки, оскільки вона має триаспектний характер, виступаючи як всезагальне відношення у сфері природи, суспільства та мислення. В такій цілісній формі філософські категорії адекватно розкриваються лише на рівні діалектико-матеріалістичного світогляду.

* * *

В современной науке возникла новая методологическая ситуация, когда наряду с философскими категориями стали возникать и конкретные модели универсалий в виде семантических категорий, языковых универсалий, абстрактно-всеобщих алгебраических категорий и общенаучных понятий, категорий грамматики и культуры. В этих условиях показатель объемной общности перестает выступать самодовлеющим критерием философских категорий и они, в полном согласии с материалистической диалектикой, характеризуются прежде всего соответственно мере всеобщности содержания определенных родов бытия и мышления, то есть в пределах духовно-практического освоения предметности определенного типа универсальных отношений действительности. В этом плане категории не совпадают со всякими всеобщими понятиями, но выступают в мышлении как универсальная форма рефлексии, в частности как понятие о понятии. Концептуальные системы составляют лишь специальные логические языки функционирования категорий, но не сводятся к последним. Не идентична категориям и та предметно-родовая рубрикация действительности, та «сеть явлений природы» (В. И. Ленин), которая характеризует исторические предпосылки выделения человека из природы. Собственно категории составляют ступеньки этого выделения соответственно социально-историческому воспроизведению указанных предметно-родовых рубрикаций в предметных формах культуры.

СУБ'ЄКТИВНИЙ МОМЕНТ ВІДОБРАЖЕННЯ ОБ'ЄКТИВНОГО В ЛЮДСЬКОМУ ЗНАННІ

Згідно з діалектико-матеріалістичною теорією відображення утворення і використання науково-достовірних знань суб'єктом у взаємодії з об'єктом здійснюється в ході суспільної практики, що передбачає єдність процесів суб'єктивації і об'єктивації у пізнавальній діяльності.

У розумінні суб'єктивації існують різні погляди. Деякі філософи намагаються уявити цей процес як рух від об'єктивного до суб'єктивного, від матеріального до ідеального.

Як перший, так і другий погляд не дають цілісного уявлення про суб'єктивацію, бо недостатньо враховують взаємодію різних елементів ідеального відтворення реального світу. Адже суб'єктивацію не можна повністю звести до відношення гносеологічних компонентів, хоча вони відіграють у ній вирішальну роль. Крім них у суб'єктивний аспект відображення об'єктивного світу включається чимало життєво важливих для людини моментів, що реалізують різні сторони відображувальної діяльності: класово-світоглядні, емоційно-вольові, смакові, оцінні та ін. Слід урахувати й ту істотну обставину, що процес суб'єктивації визначається насамперед суспільно-історичною практикою.

Як відомо, річ стає об'єктом тільки тоді, коли вона включається в практичну і духовну діяльність людини і набуває для неї життєво важливого значення.

Ідеальна діяльність суб'єкта виступає необхідним посередником у поєднанні різних функціональних елементів, насамперед пізнавальних і емоційних, у процесі побудови системи науково обґрунтованих знань. Цілеспрямоване поєднання цих компонентів і характеризує адекватне відтворення закономірностей реального світу. Без «людських емоцій», — писав з цього приводу В. І. Ленін, — «ніколи не бувало, нема і бути не може людського шукання істини»¹.

Виходячи зі сказаного, суб'єктивацію, на наш погляд, можна визначити як свідомо-цілеспрямоване ідеальне осягнення суб'єктом дійсності зі врахуванням особистісно-соціальних потреб, класово-світоглядних моментів, інтересів, досвіду, здібностей, емоційно-вольових і пізнавальних моментів, звернених на утворення і розвиток знань. Всі ці компоненти у своїй діалектичній взаємодії і опосередкуваннях характеризують процес розвитку знань, що проходить кілька етапів і рівнів на шляху розкриття об'єктивної істини, пізнання об'єктивної реальності.

Вихідний етап суб'єктивації пов'язаний з емпіричним рівнем пізнання. На цьому етапі відбувається відбір відповідних параметрів об'єкта, які потрібні суб'єктові для відшукування життєво важливого матеріалу в зовнішньому світі. Але такий відбір залежить не тільки від внутрішнього суб'єктивного стану людини. Він визначається також характером предмета, об'єктивними умовами його існування, необхідними для задоволення життєвих потреб людини. Крім того, поява різних устано-

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 25, с. 109.

вок і мотивів у суб'єкта залежить також від виконання ним певних соціальних функцій, які детерміновані об'єктивними чинниками.

Процес народження емпіричних знань зовсім не обмежується лише одним потоком інформації безпосередньо від зовнішнього світу до людини. У тісному зв'язку з цим відбувається безперервний зворотний процес її внутрішньої переробки і відтворення в пам'яті суб'єкта минулого зі врахуванням його потреб, інтересів і оцінок.

Було б, однак, помилкою вважати, що ідеальні засоби суб'єктивізації в пізнанні складаються суто умоглядно, як внутрішній наслідок чистої думки, відірваної від зовнішнього світу. Саме так хочуть уявити процес утворення знань сучасні буржуазні філософи, які стоять на іdealістичних позиціях. Так, на думку французького філософа Ж. Жільсона, людина ідеальними діями створює матеріальні. Природі, згідно з його поглядом, не властива діалектика і закономірності розвитку, бо «діалектичний рух передбачає як неодмінну умову сприяти запереченню; одна свідомість має таку здатність»²⁻⁶.

На цій же позиції стоїть сучасний французький філософ-ідеаліст Ж. Гурвич. «Разючий збіг,— зауважує він,— що існує між діалектикою як методом і як реальним рухом і досвідом, і їх залежність спирається на той факт, що обидва вони належать людському»⁷.

Насправді ж, розглядаючи питання про засоби суб'єктивізації, слід виходити з їх тісного зв'язку з практичною діяльністю людини. Лише при такій взаємодії матеріально-практичні дії людини постійно перетворюються в її свідомості в ідеальні дії — уміння, засвоєння, запам'ятовування, розуміння та ін. Суб'єктивні образи, завдяки ідеальним діям, перетворюються в емпіричну систему пов'язаних між собою знань, які дають їй цілісне уявлення про зовнішні властивості і відношення об'єкта. Крім того, внаслідок такої дії у свідомості суб'єкта виробляється якісно нова структура ідеального як закодована програма дій. У зв'язку з цим змінюється і функціонування матеріального, об'єкт стає «керованим».

Такими є ідеальні засоби суб'єктивізації у пізнанні на його емпіричному рівні. З переходом до теоретичного рівня пізнання складаються якісно нові аспекти суб'єктивізації. Тут уже виявляються специфічні мислительні засоби, спрямовані на вироблення і розвиток теоретичних знань, цілісних наукових концепцій. Адже, щоб здобути знання як теоретичне узагальнення, слід здійснити стрибок від ідеальних дій засобів нижчого порядку до вищого, тобто перейти до процедур категоріального мислення і його абстракцій.

Через комплекс категоріальних засобів і наукових абстракцій суб'єкт проникає в сутнісне, закономірне, глибинне, закріплюючи його у своїй свідомості, бо «абстракції,— як підкреслював В. І. Ленін,— відображають природу глибше, правильніше, *повніше*»⁸. Внаслідок мислительних дій за допомогою наукових абстракцій в голові суб'єкта утворюється духовний продукт, який відрізняється від емпіричного знання своєю узагальненістю, абстрактністю і глибиною проникнення в сутність об'єкта.

На теоретичному рівні людина набуває здатності широко маневрувати безліччю мислительних ідеальних засобів. Крім того, тут спостерігається значно більша диференціація у виборі комплексів мислитель-

²⁻⁶ Geanson F. Lignes de départ. Paris, 1963, p. 142.

⁷ Gurvich G. Dialectique et Sociologie. Paris, 1962, p. 181.

⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 142.

них прийомів, ніж це було на емпіричному рівні. Згадана диференціація залежить насамперед від професійної спрямованості наукових інтересів, своєрідності дослідження об'єктів, умов і природи їх існування, від світоглядних установок ученого, його класової належності та ін.

Істотну роль на теоретичному рівні освоєння світу відіграє уява. На цей бік питання особливу увагу звернув ще Гегель.

Залежно від сили уяви у свідомості Гегель вирізняв два інтелектуальних способи продукування знань — асоціюючий і відтворюючий. «Відтворююча сила уяви,— писав Гегель,— примушує образи підноситися на поверхню свідомості зі власного внутрішнього ества «я», яке і є, отже, панівною над ними силою»⁹. Ця здатність уяви у свідомості відрізняється від простого спогаду, який не має такої самостійності. Асоціююча сила уяви свідомості, продовжує далі Гегель, пов'язана вже з розвинутою діяльністю, яка передбачає віднесення образів одне до одного. «За допомогою цього відношення інтелігенція дає образам замість їх об'єктивного зв'язку зв'язок суб'єктивний... Ступінь інтелігенції також вносить певну різноманітність у відношення між образами»¹⁰. Якщо дане уявлення очистити від ідеалістичного нальоту, властивого філософії Гегеля, то воно в принципі правильно характеризує суть асоціювання і відтворення як засобів, що пояснюють силу уяви в процесі створення теоретичного знання. Водночас слід зауважити, що на етапі творчої уяви, яка утворює теоретичні знання, існує чимало й інших мислительних засобів. Найпоширенішими з них є символізація, інтуїція, мислительний експеримент та ін.

Символізація як творчий прийом мислення має важливе значення в створенні нового знання. Цей спосіб суб'єктивізації дозволяє досліднику на основі одержаних первісних ідеальних образів конструювати якісно нові, більш узагальнені і логічно систематизовані знання. Останнє досягається тим, що свідомість дослідника у своєму осмисленні реальних первісних образів заміняє їх змістово місткими символами, які дають зручні й економічні засоби для широкого узагальнення ідеальних образів. Символізація використовується в будь-якому науковому дослідженні. Проте В. І. Ленін підкреслював, що вона іноді є «зручним засобом обійтись без того, щоб охопити, вказати, виправдати *визначення понять*»¹¹.

В систему компонентів творчої уяви входить також і інтуїція. Вона істотно впливає на конструювання гіпотез, припущень і розвиток теоретичних знань.

Роль раптових «косявань» в науковому дослідженні підтверджена багатьма відкриттями в різних галузях науки. Не випадково сучасні вчені «беззастеречно передають у відання «інтуїції» такі пізнавальні процеси, як: перехід від фактів до теорії, формування нових понять («вільний винахід розуму» — Ейнштейн), становлення наукових законів («силою уяви» — Бріллюен, Вінер, де Бройль), перехід від старої теорії до нової («формування нової парадигми» — Кун), категоріальний статут інтерпретації теорії («багатозначущість одного поняття в кількох теоретичних системах» — Гейзенберг), випробування логічної істинності нових теорій («критерій краси» — Дірак)»¹².

Істотним елементом творчої уяви є мислительний експеримент. Порівняно зі строго логічним міркуванням, специфікою останнього є те,

⁹ Гегель Г. В. Соч., т. 3, 1956, с. 258.

¹⁰ Там же.

¹¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 102.

¹² Див.: Библер В. С. Творческое мышление как предмет логики (проблеми и перспективы). М., 1969, с. 168.

що він допускає відповідну свободу в оперуванні абстрактними образами в мисленні суб'єкта.

Водночас мислительний експеримент, як і всі інші засоби суб'єктивації, потребує не тільки зовнішньо-реальної детермінованості, але й об'єктивно-істинного змісту. Тому використання мислительного експерименту не повинне суперечити даним реальних експериментів і певним теоретичним посилкам.

Розглядаючи уяву зі всіма її засобами як етап суб'єктивації, треба мати на увазі, що саме ідеальне тут набуває яскраво вираженої творчої спрямованості у побудові знань. «Ця здібність,— писав В. І. Ленін, характеризує творчу уяву,— надзвичайно цінна... Навіть у математиці вона потрібна, навіть відкриття диференціального і інтегрального числень неможливе було б без фантазії»¹³.

Творча уява, як здібність ученого і його творчо-мислительна сформована установка, має колосальне значення для утворення і розвитку знань внаслідок своєї формоутворюючої ролі і, зокрема, створення гіпотез. А останні становлять найважливіший і неодмінний момент розвитку наукового знання. Вказуючи на цю роль гіпотез як форму розвитку природознавства, засіб пізнання закономірностей природи, Ф. Енгельс зауважував, що «коли б ми захотіли чекати, поки матеріал буде готовий *у чистому вигляді* для закону, то це означало б припинити доти мисляще дослідження, і вже через одне це ми ніколи не дістали б закону»¹⁴. Так, скажімо, Д. І. Менделєєв, спираючись на основні положення хімії, зумів за допомогою науковомисленої уяви створити образ у формі здогаду — «атомна вага». Остання дозволила йому сформулювати наукову гіпотезу, а потім через її експериментальне підтвердження відкрити періодичний закон.

Отже, суб'єктивація є істотним моментом духовного освоєння світу людиною, і як така, відіграє важливу роль у пізнавальній діяльності.

* * *

Образование, развитие и реализация научных знаний осуществляется в процессе отражения при активном взаимодействии субъекта с объектом на основе общественно-исторической практики. Определяя процесс познания в целом практика, вместе с тем, обуславливает диалектическое единство объективации и субъективации. Субъективация выступает как активное, идеально-творческое постижение субъектом свойств объекта, которое характеризуется определенным сочетанием гносеологических и классово-мировоззренческих, эмоционально-волевых, оценочных компонентов.

¹³ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 45, с. 118.

¹⁴ Енгельс Ф. і Маркс К, Твори, т. 20, с. 515.

ФІЛОСОФІЯ В КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ

Київська колегія, згодом академія, була заснована 1632 року внаслідок об'єднання шкіл київського братства і Києво-Печерської лаври. Це — перший вищий учбовий заклад на території південно-східних слов'ян. Він сприяв розвитку їх культури, науки, освіти, дальшому зміцненню взаємозв'язків та духовному зближенню.

Продовжуючи традиції, започатковані вченими-братчиками, професори Києво-Могилянської академії покінчили з односторонньою орієнтацією вітчизняної освіти на візантійське «благочестя» і почали переосмислювати, засвоювати і використовувати кращі досягнення всієї тогочасної духовної культури.

Але поширення освіти не було єдиною метою створення Київської академії. З перших же років свого існування вона стає важливим ідейним осередком національно-визвольної боротьби українського і білоруського народів проти гноблення польських магнатів за возз'єднання з братньою Росією. Відображаючи потреби цієї боротьби, професори Київської академії здійснюють теоретичне обґрунтування історичної необхідності возз'єднання України і Білорусії з Росією в єдиній державі. Про це свідчить «Хроніка» Феодосія Сафоновича, «Синопис», пов'язаний з іменем Інокентія Гізеля, «Літописець» Данила Туптала, твори Стефана Яворського, Феодана Прокоповича, Георгія Кониського та інших професорів академії, які сприяли політичному і духовному зближенню і єднанню російського, українського і білоруського народів.

Обстоюючи традиції духовного життя, спільні всім трьом братнім народам, професори академії виступають проти насильного нав'язування українському і білоруському народам унії і католицизму. Щодо цього вони продовжують на якісно новому рівні боротьбу, розпочату письменниками-полемістами. Якщо письменники-полемісти і братчики обрушували вогонь своєї критики на соціальну практику католицизму та деякі його основні догмати, то професори Київської академії, не обмежуючись цим, переходять до боротьби проти філософських і теологічних підвалин католицизму, передусім томізму, а в деяких випадках й інших напрямів так званої другої схоластики. Не зрозумівши цього переходу, дворянсько-буржуазні автори прийшли до хибного висновку про, начебто, послаблення й припинення полеміки проти католицизму професорами Київської академії, про відрив їх філософських курсів від запитів тогочасного суспільного життя¹.

Безперечно, позиції, які посідали професори Київської академії щодо національно-визвольної боротьби та інших проблем тогочасної історичної дійсності, так само як і їх суспільно-політичні та філософські вчення, не були соціально однорідними. Вони відображали інтереси різних суспільно-класових і політичних угруповань: духівництва, шляхти,

¹ Див.: Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академией, ч. I. К., 1856; Булгаков М. История Киевской духовной академии. СПб, 1843; Вишневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII ст. (новые данные, относящиеся к истории этой академии за указанное время). К., 1903; та ін.

городян, козаків і селян. Цю обставину не можна не враховувати, аналізуючи твори діячів Києво-Могилянської академії, написані з різних світоглядних класових позицій.

В. Аскоченський, М. Булгаков, Д. Вишневський, К. Харламович, С. Голубев, М. Петров, Ф. Титов та інші автори вбачали в діячах Києво-Могилянської академії лише поборників православ'я. У цьому виявлялась нездатність дворянсько-буржуазних дослідників зрозуміти суть, спрямованість національно-визвольної боротьби українського народу, зміст якої вони обмежували лише одним із відображень у суспільній свідомості того часу — боротьбою за віру. Філософські курси професорів Києво-Могилянської академії вважались чимось другорядним. Всі вони оцінювались не тільки як відірвані від життя, схоластичні, але й як наслідок «рабського запозичення» і «сліпого копіювання» аналогічних курсів західноєвропейських, передусім єзуїтських колегій. Такі оцінки і тепер підтримуються буржуазними та буржуазно-націоналістичними авторами, які зображають П. Могилу, І. Гізеля, С. Яворського, Ф. Прокоповича та інших діячів Київської академії лише як православних ієрархів, теологів-схоластів, прихильників учення Фоми Аквінського. Ці оцінки не спираються на систематичне вивчення філософської спадщини Київської академії. Більше того, жоден філософський курс, прочитаний в цьому учбовому закладі, не аналізується згаданими авторами. Тому ні про науковість, ні про об'єктивність таких оцінок не може бути й мови. Не дивно, що критику томізму, наявну в філософських курсах академії, ці автори навіть не помітили.

Радянські історики філософії розпочали широке вивчення спадщини професорів Києво-Могилянської академії у 50-і роки. В цей час з'являються статті В. Ю. Євдокименка, І. А. Табачникова, П. М. Пелеха, Г. І. Ломонос-Ровної, присвячені окремим діячам академії. Серед неопублікованих праць привертають увагу розвідки фахівця з історії логіки В. А. Беляєва². У цих дослідженнях використовувалися переклади окремих фрагментів з філософських курсів, прочитаних в академії. Цитовані згаданими авторами уривки приводили читача до висновку про односторонність оцінки цих курсів як лише схоластичних. Спираючись на проведені дослідження, В. Ю. Євдокименко вже в той час доходить висновку про наявність у загалом ідеалістичних академічних курсах певних матеріалістичних тенденцій, елементів натуралістичного пантеїзму, звернень до експериментів³.

Систематичне вивчення текстів філософських курсів професорів Києво-Могилянської академії було започатковане лише в наступному десятиріччі, коли науковцями Інституту філософії АН УРСР разом з іншими фахівцями було здійснено переклад і аналіз 18 із 200 збережених курсів. Саме докладне вивчення цих текстів дозволило піддати сумніву істинність існуючої в літературі протягом кількох століть оцінки філософської спадщини Києво-Могилянської академії, яка внаслідок давності традиції стала справжнім беконівським *idola fori*.

Виходячи з аналізу перекладених філософських курсів І. Кононовича-Горбацького, І. Гізеля, Й. Кроковського, І. Поповського, С. Яворського, Ф. Прокоповича, М. Козачинського, Г. Кониського та інших професорів, відзначимо, що в них є ще чимало спільного з схоластикою. Борючись проти теологічної системи католицизму, яку протягом багатьох

² Беляев В. А. «Малая логика» Стефана Яворского.— Архів бібліотеки Інституту філософії АН УРСР.

³ Див.: Євдокименко В. Ю. Філософська думка періоду возз'єднання України з Росією.— В кн.: Нарис історії філософії на Україні. К., 1966. с. 55.

віків обґрунтовували університети й колегії всієї Західної Європи, академія прагнула спиратись на рівноцінну зброю. Тому її професори післяговувались філософією для обґрунтування православ'я і розробки його теологічної системи, тобто використовували її у функції, характерній для філософії схоластики. Не лише за функцією, а й суттю і особливо за формою, пов'язаною з численними дистинкціями і дефініціями, зверненням до Біблії, творів отців церкви, Арістотеля ця філософія ще близька до схоластики. Але вона не зводиться до неї.

Використання православ'я як гасла і ідейного прикриття національно-визвольної боротьби, що спричинювало потребу його раціоналістично-філософського обґрунтування і врахування досвіду інших сповідань, не могло не привести до розхитування традицій візантійської ортодоксії, до виникнення ересей і вільнодумства. Наявність останніх позначалася на характері філософії, що викладалася в академії.

У лекційних курсах київських професорів помітна поступово зростаюча тенденція до критики догматизму, авторитаризму, властивих схоластиці. Біблія, отці церкви, навіть Арістотель вже не є для них єдиним безперечним авторитетом. «Під час диспуту,— наставляв своїх слухачів Гізель,— потрібно не стільки звертатися до авторитетів, скільки до доказів розуму... авторитет нічого не доводить... не варто нікого любити так, щоб із-за любові до нього нехтувати правдою»⁴. Те ж саме стверджується і у філософському курсі С. Яворського. «Діалектика вчить,— зауважує він,— що авторитет не має значення, коли логіка робить якийсь висновок»⁵. Істина перестає бути для професорів Київської академії чимось статичним, заздалегідь даним у Біблії та творах визнаних церквою авторитетів. Істину, за переконанням діячів Київської академії, не можна лише завчити, її треба відшукувати. Тому вони щоразу звертаються до здорового глузду, розуму, експерименту. Все це, разом з проголошенням права вченого на сумнів, на особисту інтерпретацію Біблії, свідчило про відхід від схоластики, про перехід до іншого стилю мислення й іншої філософської культури. Цей висновок підтверджує й загальна критична спрямованість лекційних курсів київських професорів проти представників так званої другої схоластики — Арріаґи, Васквеза, Овієдо, Толетто, Суареца та інших, особливо тогочасних томістів, філософськими вченнями яких послуговувалися єзуїти як ідейною зброєю для здійснення католицької експансії на Україну й Білорусію.

Філософські курси, прочитані в Києво-Могилянській академії, неправомірно зводити до схоластики й тому, що в них наявні елементи, характерні для філософського мислення на вищих порівняно зі схоластикою етапах історичного розвитку — Відродження, Реформації, раннього Просвітництва. У цих курсах досить чітко виявляється тенденція до розмежування філософії і теології за предметом, джерелом, методом. Їм властиве прагнення пояснювати природні явища природними причинами. Так, пояснюючи припливи і відпливи моря, Гізель говорить, що «багато хто з філософів приписував це коливання моря ангелові, так само, як і рух зірок. Розв'язувати це питання таким чином справді легко, але вдаватися до цього соромно філософу, якому належить пояснювати, наскільки це можливо, природні наслідки природними ж причинами»⁶. Те ж саме стверджує і Прокопович: «Не варто філософу,— від-

⁴ Gisel Innocentius. Opus totius philosophiae, anno 1645—1647. Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР. Шифр МАК/П 128, л. 319.

⁵ Javorski Stefan. Agonium philosophicum, anno 1691—1693. Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР. Шифр ДС/П, 152, л. 87.

⁶ Gisel Innocentius. Opus totius philosophiae... л. 306.

значає він, звертаючись до супротивників,— свої міркування доводити святим писанням та його історією»⁷.

Філософія для професорів Київської академії — це наука про людські і природні справи, які вони намагаються пояснити, не вдаючись до дії супранатуралістичних, трансцендентних чинників, відповідно до теорії «двох істин» або «двох книг». До чуда вони звертаються лише тоді, коли не можуть пояснити те чи інше природне явище даними тогочасної науки. Внаслідок розвитку науки таких явищ, як це бачимо під час хронологічного переходу від курсу до курсу, стає дедалі менше. Зародження в XVII ст. тенденції до розмежування філософії і теології і значне її посилення на початку XVIII ст. не могло не привести до істотних змін предмета філософії. Філософія перестає розглядатись як пропедевтика до богопізнання, розуміння її предмета починає звужуватись і все більше зосереджується на розв'язанні суто наукових філософських проблем. У центрі уваги філософів — пізнання людини й природи, а не бога, яке хоча й не відкидається, а лише поступово виноситься за межі філософії. Усвідомлюється і відмінність філософії та конкретних наук.

Разом зі зміною предмета філософії відбуваються істотні зрушення і в усій системі філософського знання. Оскільки духовне начало — бог — поступово елімінується з цієї системи, змінюється її ядро, основа, вихідне начало. Однак те, що ставиться на місце бога, не визначається однозначно, бо секуляризація філософії відокремлення її від теології відбувається в двох напрямках. З одного боку, здійснюється процес рафінування теософських систем, в яких антропоморфний біблійний бог поступово деперсоналізується, перетворюючись на філософський позачуттєвий абсолютизм; це шлях філософського ідеалізму. З другого боку, ідеалістичні теософські системи дедалі більше наповнюються матеріалістичним змістом. У них зростають елементи пантеїзму і деїзму, бог або ототожнюється з природою, або розуміється лише як її першорух — і це полегшує дальший перехід до матеріалізму.

Започаткований, але ще далеко не завершений процес розмежування філософії і теології приводить також до істотних змін у субординації підрозділів філософського знання. Передусім втрачають своє чільне місце ті з них, які найбільшою мірою виконували функції служниці теології; це — схоластична логіка і метафізика, або вчення про божественну сутність життя. Відомо, що в західноєвропейських країнах під натиском філологічно-філософської критики гуманістів схоластична логіка ще в XV ст. починає занепадати і втрачати своє чільне місце в системі тривіуму. Роль методолога гуманітарних наук все більше починає відігравати риторика. Логіка у невеликому обсязі прилучається до риторики. Це характерне для західноєвропейського Відродження явище спостерігаємо і в лекційних курсах Київської колеґії першої половини XVII ст. Так, у курсі риторики Й. Кононовича-Горбацького (1635—1636 учбові роки) під назвою «Оратор могилянський», де широко використовуються твори Цицерона й таких видатних гуманістів, як Рудольф Аґрікола, Еразм Роттердамський, Шимон Шимонович, Станіслав Оріховський, логіка є лише додатком.

Наприкінці XVII ст. внаслідок тривалого процесу розмежування теології і філософії і зближення останньої з запитами розвитку природознавства значно розширюється обсяг курсів натурфілософії. У них переноситься розв'язання і деяких онтологічних проблем, які раніше були тільки в компетенції метафізики. Завдяки зближенню філософії з дослідними науками в курсах натурфілософії дедалі частішають звер-

⁷ Прокопович Ф. Рассуждение о нетлении... М., 1786, с. 133.

нення до емпірії, даних досвіду, експерименту, з'являється критика магії, алхімії, астрології, надзвичайно популярних не лише в пізньому середньовіччі, але й у добу Відродження.

У зв'язку зі зміною способів доведення логіка починає активно наповнюватися гносеологічним змістом. У філософських курсах щоразу більше привертають увагу проблеми місця і значення відчуттів, розуму, мови в пізнанні, питання про користь і практичне застосування знання, поступово зростає (як це ми спостерігаємо в період від курсу Прокоповича до творів Сквороди) критика віри в чудеса і марновірства.

У системі філософського знання, яке викладалося в Київській академії вже в час її створення, особливої ваги набуває етична проблематика. З початку XVIII ст. (як це ми бачимо з лекцій Прокоповича, Калиновського, Козачинського, Конинського та ін.) починають читатися спеціальні курси етики. Це зумовлювалось тим, що подолання теологічного світогляду відбувалось не лише через зняття протилежності небесного і земного, але й божественного і людського. У лекційних курсах київських професорів зростає тенденція до реабілітації тілесної природи людини, її земних справ, пристрастей і відчуттів. Уявлення про людину як мікрокосм, гармонію душі і тіла, звеличення її розуму, праці, прагнення до земного щастя тією чи іншою мірою властиве і Коновичу-Горбацькому, і Гізелю, і Прокоповичу, воно споріднює їх з мислителями доби Відродження.

Про відхід з позицій феодально-теологічного світогляду, про формування відмінної від середньовіччя культури мислення свідчило широке звернення київських професорів не лише до традиційних християнських джерел. Значно зростає обізнаність з творами античних авторів. Це було дуже важливо для формування філософської культури країни, яка не мала раніше систематичного й широкого зв'язку з античною спадщиною, а також ввело в цю культуру ідеї, елементи, тенденції, властиві добі Відродження.

З великих мислителів античності найвідомішим в академії був Арістотель. Однак київські професори сприйняли його не через панівну в середньовіччі томістську інтерпретацію. Томістське розуміння матерії і форми, суті й існування, свободи волі, пізнання та ін. ними відкидалось. У тлумаченні багатьох питань, особливо завдяки визначенню єдності матерії світу, матерії як джерела форм природних тіл, вони стояли ближче до аверроїстської інтерпретації спадщини Стагірита, хоч і її не поділяли повністю. Арістотеля взагалі вивчали безпосередньо на ґрунті самостійного тлумачення таких його творів, як «Топіка», «Категорії», «Метафізика», «Про витлумачення», першої і другої «Аналітик» та всіх інших. Більшість професорів, спираючись у своїх філософських роздумах на твори Арістотеля, намагалися побудувати власні конструкції і нерідко ставилися до тверджень філософа досить критично. Зауважимо, що саме з переосмисленням арістотелізму та його історичного розвитку пов'язане формування в академії деїстичних тенденцій.

Теорія ідей, теорія пізнання як пригадування, створені Платоном, піддавалися гострій критиці професорами академії. Водночас були наявні елементи неоплатонізму, пов'язані з іменами Аммонія Саккаса, Плотіна, Порфирія, Прокла, особливо Августина, а також з ареопагітиками та герметичним зведенням⁸, які приводили до пантеїзму, були властиві їх курсам натурфілософії і особливо етико-гуманістичним вчен-

⁸ Герметичне зведення — твори єгипетсько-грецького походження I—IV ст. н. е., що приписувались Гермесу Тисмеїсту (Тричінайвеличчішому) або лат.— Меркурію, що відповідає єгипетському Тоту. Поряд з пантеїстичними ідеями, властивими неопла-

ням. Київським професорам були відомі й імена багатьох мислителів Відродження—Марсіліо Фічіно, Джованні Піко делла Мірандола, Георгія Геміста Плетона та інших, які тяжіли до неоплатонізму. Творчість цих діячів спрямовувалась своїм критичним вістрям проти схоластизованого аристотелізму і авторитарного способу мислення взагалі.

Значну популярність мало вчення стоїків, особливо їх концепція про двонатурність сущого, яка була відома на Русі з давніх часів, згодом її використовують і Кирило Транквіліон-Ставровецький, і вихованці Києво-Могилянської академії Данило Туптало та Григорій Сковорода. До етико-політичних творів стоїків зверталися майже всі професори академії, особливо авторитетним для них був Юст Ліпсій, з іменем якого пов'язаний неостоїцизм пізнього Відродження та Реформації.

До вчення Епікура київські професори ставилися загалом критично, вони відкидали його атомізм не лише через атеїстичні висновки, які з нього випливали, а й тому, що для них було неприйнятним визнання випадковості в русі атома, ними заперечувалось і розуміння атома як неподільної частинки матерії. В розумінні часу і простору київські професори виступають проти лінії Демокріта — Ньютона, поділяючи в цьому питанні позицію прихильників лінії Арістотеля — Лейбніца. Фізичне тіло, за їх переконанням, не можна звести до сукупності неспротивних математичних точок, воно складається з тілесних частинок, але таких, що є подільними до безконечності. Зауважимо, що при негативному ставленні до атомізму Епікура М. Козачинський першим серед професорів академії виступив за реабілітацію його етичного вчення. Цю лінію згодом ще більше розвинув учень Козачинського Г. Сковорода.

У лекційних курсах, прочитаних у Київській академії, згадується чимало імен мислителів і вчених доби Відродження, які так чи інакше впливали на зміст філософських учень, що тут викладалися. Серед них — Еразм Роттердамський, Рудольф Агрікола, Юст Ліпсій, Джакомо Забарелла, Джіроламо Кардано, П'єтро Помпонаці, Джуліо Скалігеро, Людовік Вівес, Лорендо Валла, нарешті, Микола Коперник, Галілео Галілей та ін. Визначну роль у знайомстві професорів академії з творами діячів Відродження відіграла культура польських гуманістів. Якщо до контрреформаційних учень, які існували в Польщі, вони ставилися негативно, то творами Петра і Яна Кохановських, Мартіна Бельського, Якуба Гурського, Шимона Шимоновича, Адама Бурського широко послуговувалися.

Насиченість творів і лекційних курсів київських професорів десятками і сотнями імен античних і ренесансних авторів була вираженням інтенсивного процесу засвоєння світової філософської культури. Все частіше звертаються київські професори до духовної культури Київської Русі. Уже Петро Могила звертає увагу на потребу пошуку, вивчення і видання творів давньоруської книжності, намагається реставрувати пам'ятники давньоруської архітектури — Десятинну церкву, храм Спаса на Берестові, Софійський собор в Києві та піднести патріотичне почуття поваги до давньоруських героїв і місцевих святих. Професори академії добре розуміли, що в період боротьби українського і білоруського народів за возз'єднання з братньою Росією наявні в давньоруських пам'ятках ідеї загальноруського єднання, спрямовані проти князівської уособи, стають могутньою ідеологічною зброєю. Саме на ці ідеї в старовинних літописах та інших творах вони звертали найбільшу увагу, переосмислювали їх відповідно до потреб свого часу і використовували

тонізму і стоїцизму, в них наявні елементи єгипетських і іудейсько-християнських теософських учень. На латинську мову ці твори були перекладені і видані Марсіліо Фічіно у 1471 р.

для духовного зближення і єднання народів-братів, для розвитку їх національної самосвідомості. Так само широко зверталися професори академії і до осмислення наявного в давньоруській літературі тлумачення проблеми людини.

У філософських курсах Києво-Могилянської академії розвивалося немало ідей, властивих філософській культурі доби Відродження, зокрема про єдність матерії і форми, суті й існування, однорідність матерії землі і неба, її ненароджуваність і незнищуваність. Відводячи богу роль першопричини, професори Київської академії вчили про відносно самостійну дію вторинних причин у процесі руху, про невіддільність часу і простору від рухомого тіла, про неперервність і універсальність руху в природі. Під впливом античних і ренесансних концепцій у їх, загалом метафізичну, картину світу, де абсолютне і відносне, кінечне і безкінечне, час і вічність ще відірвані одне від одного, проникають окремі діалектичні ідеї. Розглядаючи проблему руху, професори вживають такі поняття, як становлення, заперечення заперечення, докладно аналізують найрізноманітніші відношення, підходять до розуміння зв'язку буття і небуття, тотожності і відмінності, руху і спокою. А філософські курси, починаючи від XVIII ст., переконливо свідчать про зародження ідеї розвитку. Стійкість і живучість цих, набутих під впливом античних і ренесансних мислителів уявлень та ідей згодом не дала можливості для розвитку ідей крайнього механіцизму у вітчизняній філософії, зробила її особливо чутливою і сприйнятливою до діалектичних учень. Водночас у київських курсах стає все наочнішою неусвідомлена суперечність між визнанням бога-творця і твердженням про ненароджуваність і незнищуваність матерії, між розумінням бога як першорухія і першопричини і визнанням універсальності руху природи.

Значний вплив, особливо на демократичне крило київських професорів, мали гуманістичні ідеї мислителів доби Відродження. У своїх курсах київські професори висловлюють критичне ставлення до прийнятих у феодальному суспільстві норм і критеріїв оцінки людини, звертають свій погляд до людини-трудівника, звеличують її гідність і достоїнство. Прокопович, Қониський та інші наближаються до визнання гармонії душі і тіла, виголошують право людини на земне щастя, яке пов'язують із задоволенням як духовних, так і тілесних потреб людини за допомогою відповідних благ. Відображаючи інтереси буржуазії, що зароджувалась в цей час, Прокопович пов'язує щастя з багатством, але водночас він не схвалює марнотратство, розкіш феодальної аристократії. Його підтримує в цьому вихованець академії Гавриїл Бужинський. На відміну від них Д. Туптало і Г. Сковорода не вбачають в нагромадженні багатств необхідної умови щастя, вони засуджують не лише розкіш, але й будь-яке багатство, одержане через визискування бідних.

У лекційних курсах і творах професорів Київської академії є чимало ідей, що тягнуть до філософії Реформації. Було б помилкою думати, що реформаційні рухи і відповідні їм ідеї в нашій країні є наслідком лише впливу західноєвропейської ересей, які виникли в боротьбі з католицькою церквою і її ірвовченням. Такий вплив мав місце. Ідеї протестантизму, антитринітаризму тощо сприймалися і поширювалися тому, що і на Україні і в Білорусії існувала гостра потреба в опорі і протидії експансії католицизму. Саме ця потреба змушувала Василя Острозького, Петра Могилу та інших політичних і церковних діячів того часу вступати в тактичні союзи з кальвіністами та ін.) Однак суть реформаційних рухів та ідей тут аж ніяк не зводиться до такого впливу. Ці рухи були спрямовані на розв'язання завдань, що їх висувала практика вітчизняного соціального життя. Адже і селянсько-козацькі війни, в яких беруть

участь і здрибніла шляхта і бідніше духівництво, і міські рухи, що привели до утворення братств, спрямовувались не лише проти національного, але й проти соціального і релігійного гноблення, що здійснювалось як іноземними, так і «власними» магнатами, до яких належали й православні ієрархи. Тому в реформаційних ідеях, поширених в Білорусії і на Україні, критика насильницької колонізації й окатоличення, яка здійснюється під гаслом боротьби за православну віру, поєднується з критикою феодального визиску, утисків і гноблення з боку православної церковної ієрархії і кліру, з викриттям їх розкішного життя, розпусти і моральної деградації.

У творах вчених-братчиків за мирянами визнається право на здійснення пастирської функції. Розвиваючи вчення про «внутрішню людину», традиційне в нашій країні з часів Київської Русі, вони наголошували на тому, що душа віруючого безпосередньо спілкується з богом і не потребує для цього опосередкованих ланок у вигляді церковних інституцій, священнослужителів, кліру. Подібно до західноєвропейських реформістів ще письменники-полемісти і вчені-братчики часто, звертаючись до перекладу Біблії, здійснювали її демократичну інтерпретацію. Так само, як і західноєвропейські реформатори, вони ідеалізували картину відносин в первісно-християнській громаді, проголошували ідею рівності і братерства всіх людей, обстоювали принципи релігійної толерантності, фондували друкарні, розвивали шкільництво, яке, поряд з іншими закладами братств, прагнули вивільнити з-під опіки церкви.

Київська академія багато в чому продовжила традиції, започатковані братствами. Професори академії були однастайні в критиці унії і католицизму, хоча й здійснювали її з різною мірою послідовності. І «Літос», пов'язаний з іменем Петра Могили, і лекційний курс Стефана Яворського; і повчання Георгія Кониського; і твори Прокоповича «Опис єзуїтів», «Про Флорентійський собор» підпорядковані цій меті. Їх автори широко звертаються до ідей, властивих первісному християнству, до популярних серед західноєвропейських реформаторів творів Аврелія Августина, перекладають й інтерпретують Біблію, використовують її поняття і образи як для створення утопічних суспільних ідеалів, так і для формулювання гасел національно-визвольної боротьби.

Водночас їхнє ставлення до православної ієрархії і кліру було досить неоднорідним, що зумовлювалося відмінністю соціальних позицій. Особливо гостро ця відмінність виявилася у боротьбі двох ідейних угруповань київських професорів, одне з яких очолював Ф. Прокопович, а друге — С. Яворський. У створених Ф. Прокоповичем образах Жеривола, Піяра, Курояда, Рохкала викривались моральні вади духівництва, властиві йому ненаситне прагнення до наживи і розкоші, лицемірство. Не обмежуючись цим, Прокопович зображав представників кліру як носіїв темряви, неосвіченості, ворогів науки і освіти, висміював їх віру в мощі, чудеса, забобони. Ченців Прокопович називав не інакше як дармоїдами і вважав їх шкідливими для суспільства. Він відшукує помилки в Біблії, не вважає священний переказ джерелом віри, критикує церковні церемонії і обряди і, що особливо важливо, теоретично обґрунтовує підпорядкування церкви владі світської держави. Все це зближало погляди Прокоповича з ідеями представників Реформації і дало підставу реакційному духівництву для звинувачення його в лютеранстві і кальвінізмі.

На противагу Прокоповичу та його однодумцям, С. Яворський, Г. Вишневський, Ф. Лопатинський, хоча й розуміли неодмінність розвитку науки і освіти, вважали, що у справах віри людський розум має бути підпорядкований авторитету церкви. Захищаючи автономію церковної влади, вони виступали проти здійснюваної Петром I церковної

реформи, обстоювали ідеали давньоруського благочестя і обрядності, поширювали віру в чудеса, доводили необхідність чернецтва.

Поряд з цими двома угрупованнями серед професорів і вихованців академії було й третє, яке на відміну від попередніх двох, відображало інтереси гнобленого й експлуатованого народу. Ідейно воно багато в чому було близьким до радикальних напрямів західноєвропейської Реформації. Ідеалізуючи статосунки в первісно-християнській громаді, використовуючи біблійні образи, для демократичного тлумачення сучасної їм дійсності, представники цього напрямку проповідують передусім ідеали рівності і свободи, викривають соціальну несправедливість, гноблення, визискування, критикують моральні вади тогочасного суспільства. «Жорстокі гнобителі бідних,— писав Кононович-Горбацький,— вони невинно снуть своїх підданих з такою величезною і страшною жаждою, що не залишають їх, ще живих трупів, доти, доки не вип'ють всієї крові і душі, бо людські гроші — це душа нещасних»⁹. Те ж саме стверджує і Д. Туптало: «Блаженство неправедних багатіїв є від кривавого поту людей убогих, багатий багатіє, а бідний бідніє, багатий примножується, а убогий занепадає, багатий розширюється, а убогий притісняється, багатий запливає жиром від переїдання і розкоші, а убогий сохне від голоду і печалі»¹⁰. До третього угруповання дуже близький і вихованець академії Г. Скворода.

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. в системі поглядів частини прогресивних професорів Києво-Могилянської академії дедалі наочніше виявляються ідеї, пов'язані з зародженням філософії Просвітництва. Відомий німецький славіст академік Е. Вінтер у своїй праці, присвяченій становленню європейського Просвітництва, називає цей період раннім Просвітництвом, до його репрезентантів він залічує і таких професорів Київської академії, як Ф. Прокопович, С. Тодорський, та вихованця академії Г. Сквороду.¹¹ Про те, що Ф. Прокопович та його однодумці (а до таких, безперечно, належали Г. Бужинський, М. Козачинський, Г. Кониський) були переконаними просвітниками, ще раніше писав Г. В. Плеханов у праці «Історія російської суспільної думки»¹². Безперечно, ідеї співзвучні тим, що ширились у період зрілого Просвітництва, у лекційних курсах і творах діячів академії були лише в зародку. Точніше в даному разі говорити про наявність комплексу уявлень, концепцій, учень, який передував філософії Просвітництва.

У філософських курсах згаданих професорів все відчутнішим стає потяг до панентеїзму (все в бохові) та пантеїзму (бог у всьому). Нерідко панентеїстичні та пантеїстичні ідеї переплітаються та поєднуються з деїстичним поглядом, в межах якого світ вважається сукупністю матеріальних речей, бог-творець відокремлюється від реального світу.

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. у лекційних академічних курсах стає особливо помітним розклад аристотелівського поняття абстрактної без'якісної матерії, яка визначалась через співвідношення не з свідомістю, а з формою і розумілася як субстрат фізичних тіл, отже, і як суб'єкт їх змін. Цей розклад відбувався в двох напрямках. Один із них ототожнював матерію з її чуттєво-сприймальними якостями і становив тим самим ґрунт для переходу до суб'єктивно-ідеалістичного розуміння матерії,— він залишився чужим для професорів академії. Ближче до їх позиції був напрям, пов'язаний з розвитком дослідного приро-

⁹ Кононович-Горбацький Іосифус. Орагор Мохилеанус, анно, 1639—1640. Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР. Шифр «Нові надходження 1969 року», № 9, с. 37.

¹⁰ Ростовский Димитрий. Сочинения, ч. 2, 1881. К., с. 520.

¹¹ Див.: Winter E. Frühaufklärung. Berlin, 1966.

¹² Див.: Плеханов Г. В. Сочинения, т. 21, М.—Л., 1925, с. 51.

дознавства і створенням механістичної картини світу; він зводив розуміння матерії до переліку основних первісних незмінних властивостей, спільних для всіх матеріальних тіл — протяжності, ваги, фігури тощо. «Кажу, по-перше,— читаємо в курсі Й. Туробойського,— тіло як таке є протяжна субстанція, оскільки субстанція — рід, а протяжність — відмінність. Ясно бачимо, що це визначення правильне, бо, крім протяжності і ваги, неможливо вказати нічого, що становило б тіло і призводило до того, щоб воно відрізнялося від духу»¹³. Отже, тіло, матерія починає визначатися через протиставлення духовному, ідеальному.

Водночас, коли дається виклад вчення про матерію поряд з визнанням її кількісної і якісної незнищуваності, здійснюється критика аристотелівського розрізнення небесної і земної матерії та незмінності руху небес. Внаслідок зростаючого звернення до природознавства все більше місця в курсах київських професорів відводиться критиці віри в чудеса, марновірств, з'ясовуються суперечності і помилки, наявні в тексті Біблії, розширюється сфера її раціоналістичної інтерпретації. Критерій корисності, практичної застосовуваності набуває великого значення не лише в оцінці явищ в етико-політичних ученнях, а й у натурфілософії, в логіці. В останній корисність розглядається як одна з ознак логічної істинності. І хоча істину ще продовжують поділяти на логічну (відповідність судження об'єктові) і трансцендентну (відповідність об'єкта божому судженню про нього, в зв'язку з чим буття визначалось як добре, істинне, єдине), ця друга все більше втрачала своє значення і поступово виводилася за сферу філософії.

В дискусії, якою відкриваються майже всі академічні курси логіки, обговорювалося важливе питання про те, чи є логіка суто теоретичною, спекулятивною, чи практичною наукою. Більшість професорів вважали її і теоретичною і практичною одночасно. Практичність логіки виводилася з її нормативного характеру, з можливості застосовувати її положення як знаряддя наукового пізнання, коли вона, за висловленням київських професорів, стає «практичною діалектикою». При цьому практика і діяльність ототожнювалися. Операції інтелекту (за сучасною термінологією — форми мислення) висвітлювалися як інтенціональні, активні, дієві, а тому і практичні. На початку XVIII ст. ця активність починає розглядатися також як ознака уявлення та відчуття. Властива філософії середньовіччя теорія *impetus*, тобто зображень, що пливають від предметів до органів чуттів і створюють у них відбиток як печатка у віску, відкидається. Активність пізнання вже пов'язується з перетворювально-продуктивною дією уявлення і рефлексивністю розуму. Водночас київські професори вважають, що знання як наслідок осягнення об'єкта, не може залишатись лише в межах суб'єктивного. Дієвість розуму, на їхню думку, вимагає виходу за ці межі. Зазначимо, що підкреслений інтерес до проблем практичної значущості логіки і знання взагалі в цей час зумовлює посилену увагу до проблем методу. Метод аристотелівського органону, що ґрунтувався переважно на узагальненні дедуктивного силогістичного виведення, вже був явно недостатній. Криза феодально-теологічного світогляду, зближення філософії і природознавства детермінують потребу зміни методу. Метод починають розуміти як засіб для пізнання нового, а знання розглядати як велику перетворювальну силу. Питома вага проблеми методу в лекційних курсах зростає, нерідко вона викладається в окремих спеціально їй присвячених розділах. Це свідчило про дедалі більше усвідомлення зв'язку теорії з практикою. Ска-

¹³ Туробойський Йосиф. *Agonii philosophici cursus secundus. De philosophia naturali, anno 1704*. Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР. Шифр ДС/П. 154, л. 154.

зане підтверджується також аналізом курсів риторики і натурфілософії. С. Яворський, наприклад, вводить у свій курс натурфілософії трактат про землеробство,— один з перших посібників з агрономії в нашій країні, а Ф. Прокопович в кінці курсу «Математики» вміщує розділ, де подає практичні настанови для виготовлення геодезичних приладів та інструментів. Усе це, безперечно, не суперечить тому, що практика тоді ще розумілася переважно ідеалістично, як активність і дієвість у сфері свідомості. Вона не розглядалася як цілісність, з її структури відокремлювались і абсолютизувались окремі, відомі тогочасним мислителям компоненти. Але зміна суспільних потреб, зміна світогляду вимагала розширення кількості цих компонентів, встановлення їх взаємного зв'язку. Саме про це й свідчать твори професорів Києво-Могилянської академії.

У вченні про людину зростає тенденція до повернення їй сутнісних сил, що в середньовічній філософії були абстраговані, відірвані від людини і обожнені.

Значного поширення і розвитку в академічних курсах набувають ранньо-буржуазні теорії держави і права, передусім теорія природного права, суспільного договору і «філософа на троні». Ці теорії розроблялися в двох варіантах: абсолютистському (Ф. Прокопович) і пом'якшеному, більш демократичному (М. Козачинський). Хоча автори теорій природного права широко послуговувалися творами Юста Ліпсія, Гуго Гроція, Самуїла Пуфендорфа та інших, їхньою основою є глибоке вивчення історії вітчизняної держави і правових відносин. Вивчаючи вітчизняну історію, Бужинський, Прокопович разом з В. М. Татишевим звертаються до давньоруських літописів і вперше вводять вимогу фактологічного підтвердження історичних теорій. Вони також опрацьовують методологічні питання історії і, що особливо важливо, намагаються запровадити вивчення історії Росії, в контексті світової історії, М. В. Ломоносов не лише ознайомився з літописами, які були зібрані Ф. Прокоповичем і після смерті передані до Академії наук, але добре знав історичні праці цього найвідомішого діяча Київської академії.

Підсумовуючи, слід передусім відзначити, що філософія, яка викладалася в Києво-Могилянській академії, не може бути оцінена як тільки схоластична. Поряд зі значними елементами схоластики в ній наявні ідеї, що тяжіють до філософських систем Відродження, Реформації, раннього Просвітництва. Саме завдяки наявності цих ідей лекційні курси, прочитані в академії, та твори її професорів і відіграли визначну роль у розвитку вітчизняної філософської культури. Філософія, що викладалася в Києво-Могилянській академії, включила в себе сукупність ідей і концепцій, які передували вітчизняному Просвітництву, готували для нього ґрунт і сприяли його подальшому розвитку.

* * *

В статті аналізуються філософські курси, прочитані в Києво-Могилянській академії. Показано, що в цих курсах, крім значительних елементів схоластики, були наявні ідеї, характерні для філософії епохи Возродження, Реформації, раннього Просвітництва. Раскрывая содержание этих идей, автор выясняет связь академических философских курсов с задачами национально-освободительной борьбы украинского и белорусского народов за воссоединение с Россией, которые решались в рассматриваемый период.

ФІЛОСОФІЯ АРИСТОТЕЛЯ НА УКРАЇНІ (XIV — ПЕРША ПОЛОВИНА XVIII СТ.)

Цього року світова наукова громадськість відзначає 2300-річчя від дня смерті найвидатнішого мислителя античності — Аристотеля з Стагіри (384—322 роки до н. е.). За глибиною й багатогранністю філософських і наукових поглядів в епоху еллізму й Римської імперії Аристотелеві не було рівних. Значний вплив на розвиток світової думки зробила ідейна спадщина його й пізніше — в епоху середньовіччя й Відродження, а в деяких країнах Східної Європи — і в епоху раннього Прогресу.

Основоположники марксизму-ленінізму, розглядаючи теоретичний доробок Стагірита як один з найважливіших етапів в історії розвитку філософської думки взагалі, високо цінували філософське вчення Аристотеля. К. Маркс вважав його вершиною давньогрецької філософії¹, підкреслюючи неодноразово, що творець її був «велетень думки» й «великий мислитель стародавніх часів»². За словами Ф. Енгельса, Аристотель — «найуніверсальніша голова» серед давньогрецьких філософів, які були «природженими, стихійними діалектиками»³. Оцінюючи значення античної культури, складовою й невід'ємною частиною якої була ідейна спадщина Стагірита, для формування і розвитку європейської культури загалом, Ф. Енгельс підкреслював, що без основи, закладеної Грецією й Римом, не було б культури сучасної Європи⁴. В. І. Ленін звертав особливу увагу у вченні Аристотеля на «живі зачатки і запити діалектики», наївну віру «в силу розуму, в силу, могутність, об'єктивну істинність пізнання»⁵. Відзначаючи наявність у філософській спадщині Стагірита ідеалістичних ідей, він водночас підкреслював, що ідеалізм Аристотеля з усякого боку «об'єктивніший і віддаленіший, загальніший, ніж ідеалізм Платона, а тому в натурфілософії частіше = матеріалізм» й що «критика Аристотелем «ідей» Платона є критика ідеалізму як ідеалізму взагалі...»⁶.

Кожна з наступних епох шукала й здебільшого знаходила в ідейній спадщині Аристотеля відповіді на власні духовні запити, зумовлені конкретними історичними умовами. Внаслідок цього образ Аристотеля як мислителя постійно змінювався, то наближаючись до свого оригіналу, то віддаляючись від нього. За словами одного з дослідників творчості Стагірита, «вивчати послідовність всіх цих метаморфоз з належною глибиною — означало б писати історію науки й філософії за 23 століття, докладно розкриваючи, в чому саме наступні покоління спотворювали й у чому розвивали аристотелівську спадщину, що оригінального вносили вони від себе і в чому відходили від думки «Філософа»⁷.

¹ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 26.

² Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 89, 388.

³ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 20.

⁴ Див.: там же, с. 175.

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 308.

⁶ Там же, с. 237.

⁷ Цит. за кн.: Зубов В. П. Аристотель. М., 1963, с. 6.

Неоднозначне ставлення наступних поколінь до філософської спадщини Арістотеля зумовлювалось і характером самої філософії Стагірита, наявністю в ній як матеріалістичних, так і ідеалістичних тенденцій. Цим пояснюється і той факт, що боротьба за включення чи невключення Арістотеля до «християнізованих», визнаних церквою авторів (зрештою, як і інших античних мислителів) тривала, починаючи від раннього середньовіччя і закінчуючи пізнім Відродженням.

В епоху середньовіччя твори Стагірита поширюються насамперед на Сході. Так, у II ст. до логічних трактатів Арістотеля зверталися представники «еретичних» рухів, зокрема монархіани-динамісти. В III ст. обізнаність з творами Арістотеля простежується в ученнях «еретичного» єпископа Павла Самосатського та його учня Лукіана Самосатського. Протягом IV й V ст. окремі трактати мислителя (переважно логічні) були поширені серед сирійських монофізитів і несторіан. У першій половині VIII ст. на основі понять арістотелівської філософії будує свою «Діалектику» візантійський теолог, філософ і поет Йоанн Дамаскін (бл. 650—до 754 років), який послуговувався не лише «Категоріями» самого Арістотеля, але й «Вступом до «Категорій» Арістотеля», написаним відомим грецьким філософом III ст. Порфирієм.

Безперечно, не слід робити висновку, що в епоху раннього середньовіччя, для якого характерним було посилення зацікавленості умовляною філософією, популярними стали лише логічні праці Арістотеля. Значний інтерес викликали і його природничі трактати, зокрема «Історія тварин» та «Про частини тварин». Окремі їх частини включались до складу творів такого жанру, як «популярна література», різноманітні антології тощо, що знайшло своє відображення в «Шестидневах» християнського періоду, наприклад, у «Шестидневі» Василя Великого (329—378 роки), перекладеному з грецької на латинську мову Амвросієм Медиоланським (IV ст.). «Шестиднев» Василя Великого, як і твори самого Арістотеля, був основою «Шестиднева» болгарського екзарха Йоанна. Окремі твори Арістотеля в XI ст. коментував у Константинопольській школі, або академії, відомий послідовник Платона Михаїл Пселл (1018—1078/1096 роки).

Приблизно тоді ж ім'я Арістотеля стає досить відомим і в Київській Русі. Адже разом з офіційним прийняттям нею християнства сюди значно інтенсивніше, ніж раніше, проникають елементи античної культури, зокрема й філософії. Перша, відома в нашій літературі згадка про Арістотеля припадає на другу половину XI ст., коли були переписані обидва (1073 и 1076 роки) «Ізборники Святославови».

Поширення філософських ідей Стагірита на Україні пов'язане з такими популярними тут ще від часів Київської Русі перекладними творами, як «Діоптра», вже згадані «Шестидневи» Василя Великого і болгарського екзарха Йоанна, а також «Діалектика» шанувальника авторитету Арістотеля й автора трактату «Джерело знань» Йоанна Дамаскіна. Про ідеї «Аристотила мудраго» та інших античних авторів читачі могли довідатись і з такого перекладного твору, як «Пчода» (переклад здійснено у Галицько-Волинському князівстві не пізніше 20-х років XIII ст.). Про популярність «Пчоли» на Україні свідчить хоча б той факт, що 1599 року в Дерманському монастирі на Волині вона була повторно перекладена з грецького оригіналу, надрукованого 1516 року Геснером.

Відповідь на питання про джерела відомостей про Арістотеля на Україні була б неповною без урахування впливу на популяризацію його філософських поглядів, який протягом XV—XVII ст. мали такі твори, як «Авіасаф», або «Логіка Авіасафа», «Тайныя тайных», або «Аристотеле-

ви врата», а також «Проблемата Аристотеля...». «Авіасаф» — це переклад твору з логіки та метафізики відомого філософа й лікаря Мойсея Єгиптянина (Маймоніда, 1135—1204 роки), який називає Аристотеля «великим» і «головою всім філософам першим і останнім». У цьому творі автор зробив спробу узгодити філософські погляди Стагірита з біблійними легендами, хоча вона виявилася безуспішною. Раніший за часом список трактату, що зберігався в бібліотеці Київського Михайлівського монастиря, датується 1483 роком. Основний пафос «Логіки Авіасафа» полягає в доведенні необхідності оволодіння логікою Аристотеля, оскільки, на думку автора, саме логіка приводить до мудрості як кінцевої мети людини в земному житті.

«Аристотелеви врата» — чималий за обсягом псевдоаристотелівський енциклопедичний твір XV ст., начебто написаний Аристотелем для Олександра Македонського. Основний зміст його присвячений переважно розкриттю і доведенню корисності «світської мудрості», а також спробі обґрунтувати її несуперечність релігійному «благочестю»⁸. У творі «Проблемата... Аристотеля...», який зберігся в рукописі кінця XVI — початку XVII ст., йдеться переважно про природничі погляди Стагірита взагалі⁹.

Як бачимо, серед перелічених творів, так чи інакше пов'язаних з іменем Аристотеля, здебільшого переважали праці, присвячені головним чином питанням логіки й літературно-теоретичної спадщини античного мислителя, які майже не містили явних суперечностей з біблійною догматикою. Вороже ставлення церковників до Аристотеля як філософа та до його творів значно посилилось на Україні, як і в Росії та Білорусії, коли окремі «книжники» почали звертатися до його науковоприродничих, етичних та суспільно-політичних праць. Як відомо, ще Климента Смолятича (XII ст.) поборники «благочестя» звинувачували в тому, що в своїх творах він спирався на античних «поганських» авторів, а серед них і на Аристотеля¹⁰. Особливо жорстоких переслідувань зазнавали шанувальники «Авіасафа» й «Аристотелевих врат» тоді, коли ці твори стали популярними серед тих «еретиків», яких церковники назвали «зжидовілими». Цей філософсько-релігійний рух у Новгороді започаткував якийсь Схарія, що прибув сюди 1470 року разом з запрошеним новгородськими боярами з Києва новим князем Михайлом Олександровичем (Омельковичем)¹¹.

Відомо, що, відкидаючи авторитет апостолів, отців церкви і навіть Євангелія, ці еретики з повагою ставилися до математики, астрономії та інших наук. Критичним ставленням до святого письма, творів отців церкви, а також заохоченням до вивчення природничих наук вони сіяли недовіря до загальноновизнаних, переважно церковних, авторитетів, будили зацікавлення навколишнім світом, природою. Тому загрозу церкви, а, отже, й своїм власним інтересам, з боку тих еретиків поборники візантійського «благочестя» вбачали навіть не лише в посиланнях на науковоприродничі трактати Аристотеля, а й на твори інших авторів, які використовували досягнення античних мислителів, в тому числі й космологічну систему Аристотеля. Це стосується насамперед відомого «Лю-

⁸ Див.: Сперанский М. Н. Из истории отреченных книг. IV. «Аристотелевы врата, или Тайная тайных». СПб, 1908.

⁹ Див.: Проблемата, то ест вопрошанія разная списанія великаго философа Аристотеля и иных мудрецов. Государственная публичная библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. Список XVIII в. Q VI. 9.

¹⁰ Див.: Никольский Н. О литературных трудах митрополита Климента Смолятича, писателя XII века. СПб., 1892.

¹¹ Див.: Будовниц И. У. Русская публицистика XVI века. М.—Л., 1947, с. 57.

цидарія», перекладеного з німецької мови наприкінці XV — на початку XVI ст. За словами одного з найтипівіших поборників «благочестя» XV ст. Йосифа Волоцького, «аще кто и не отступи в жидовство, то мнози научишася от них писанна божественная укарати, и на торжищах и в домех о вере любопрение творяху и сомнение имяху»¹². Зміцненню ідейних зв'язків, а отже, й популяризації філософського вчення Стагірита на Україні сприяв також розвиток візантійського гуманізму XIV—XV ст., пов'язаного з творчістю Г. Геміста Пліфона, Ф. Метохіта, Н. Григора та ін.¹³

Разом з падінням Візантійської імперії закриваються традиційні шляхи проникнення філософських ідей Арістотеля на Україну зі Сходу. Проте благодатний вплив творчого генія Арістотеля на розвиток філософської думки на Україні на цьому не закінчився. Філософські ідеї Стагірита ще з кінця XV ст. починають проникати сюди з Заходу, де доля його творів була не менш складною й трагічною, ніж на Сході. Одним з перших, хто в Західній Європі звернувся до філософських творів Арістотеля, був міністр імператора Теодоріха А. М. С. Боецій (бл. 480—524 років). Без нього, як відзначає одна з дослідниць раннього середньовіччя, «Арістотель був би втрачений для Заходу в період темних віків, поки відродились наукові знання в XII ст.»¹⁴. Боецій написав, зокрема, коментарі до «Вступу...» Порфирія, відомий твор «Розрада від філософії», а також переклав латинською мовою «Категорії», «Про витлумачення» й обидві «Аналітики» Арістотеля. З перекладених Боецієм творів Стагірита з логіки лише «Про витлумачення» й «Категорії» (так звана «Стара логіка») були засвоєні в Західній Європі протягом XI ст., а «Вказівник мудрості», «Топіки» й «Аналітики» («Нова логіка») увійшли в науковий обіг в XII ст. Крім того, вчені раннього середньовіччя черпали відомості про Арістотеля та його вчення з творів Аврелія Августина, Ісидора Севільського та Марціана Капелли.

Але чи не більше значення для ознайомлення західноєвропейських учених з філософською спадщиною Арістотеля мали арабомовні праці таджицько-перського філософа й вченого кінця X — початку XI ст. Авіценни (Ібн-Сіні) й арабсько-іспанського вченого й філософа Аверроеса (Ібн-Рушда, 1126—1198). Останній став основоположником відомого в історії філософії напрямку — аверроїзму, який започаткував матеріалістичну тенденцію в інтерпретуванні ідейної спадщини Стагірита. Аверроес та його послідовники, посилюючи й обгрунтовуючи натуралістичні моменти у філософії «батька перипатетиків», розвивали, зокрема, вчення про вічність світу, матерії і руху. Не менш оригінальним і водночас небезпечним для церкви було вчення аверроїстів про вічність і єдність «колективного» людського розуму, «розумної душі», яке різко суперечило християнській догмі про безсмертя індивідуальної душі. Розвиваючи вчення про зародження форм в надрах самої матерії, аверроїсти, фактично долаючи дуалізм матерії й форми у вченні Арістотеля, об'єктивно заперечували догму про акт створення світу богом «з нічого», наполягаючи на арістотелівському *ex nihilo nihil est* (з нічого не виникає нічого). «Єретичною» виявилася й більшість визначень Аверроесом поняття бога, оскільки вони суперечили не лише біблій, але й «раціоналістичним» спробам Аквіната та інших ідеологів церкви «підновити» основні релігійні поняття. Засновник школи «аверроїстів» розробив також відому теорію двоякої істини, яка давала можливість проводити більш-менш послідовне розмежування між філософією й теологією і розгля-

¹² «Просветитель» Йосифа Волоцького. Казань, 1855, с. 59—60.

¹³ Див.: Медведєв И. А. Византийский гуманизм XIV—XV вв. Л., 1976.

¹⁴ Duckett E. Sh. The Gateway to the Middle Ages. New York, 1932, p. 164.

дати їх як взаємно незалежні. Більше того, згідно з цією теорією, Аверроес доводив, що філософія є вищим ступенем пізнання, ніж теологія, оскільки філософія при доведенні своїх істин спирається на логіку, тоді як теологія лише пояснює й коментує «істинні» віри й одкровення.

Тому немає нічого дивного в тому, що католицька церква, яка ще від появи перших перекладів праць Арістотеля в своєму ставленні до них керувалася вказівкою теолога XI ст. П'єра Даміані, що вибір між теологією і філософією означає вибір між богом і чортом, дуже чутливо й різко реагувала на поширення вчення Стагірита, особливо в трактуванні таких його коментаторів, як Аверроес, Сігер Брабантський, Ісидор Орлеанський, Давид Динантський, Боецій Дакийський та ін. Заборони з боку церковників викладати й коментувати твори великого грецького мислителя стають у XIII ст. систематичними, коли до предметів, що викладались в міських муніципальних школах і університетах, були включені природничонаукові трактати Арістотеля, зокрема з фізики та математики. Хоча такі заборони повторювались неодноразово — 1209, 1215, 1231, 1245 і 1263 року, проте «сама їх частота свідчила про їх безсилля і безуспішність»¹⁵.

Відносно швидке й повсюдне поширення аристотелізму в країнах Західної Європи протягом XII—XIII ст. було зумовлене конкретними соціально-економічними, а, отже, й ідеологічними умовами, особливо розвитком міст та міської культури, зміцненням внутрішніх і зовнішніх торговельно-економічних зв'язків, розширенням кола природничонаукових інтересів та ін. В галузі ідеології панівний досі августинівський неоплатонізм, об'єктивно спрямований проти природничонаукових досліджень, перестав відповідати інтелектуальним запитам ранньобуржуазних елементів, які виникали у міському середовищі. Представники цих верств першими відчували потребу в філософії, яка мала б природничогуманістичний характер і тим самим найповніше відповідала б їхнім інтересам. Саме такою філософією був, або принаймні здавався, аристотелізм в його арабсько-іспанській інтерпретації. У філософії Арістотеля ідеологи ранньобуржуазних елементів прагнули знайти відповіді на питання про будову світу, про засоби й методи розумного пізнання світу, природи людини тощо.

Отже, систематичне, всебічне засвоєння аристотелізму в усіх без винятку країнах Європи було проявом звичайної історичної закономірності, яка ґрунтувалася на тому, що нові соціальні верстви, які народжуються в надрах старого ладу, повертаються до певних систем минулого, відшукуючи в них ґрунт для формування власної інтелектуальної позиції¹⁶. Адже в «чистому», неспотвореному аристотелізмі, крім ідеалістичних, були сильні матеріалістичні тенденції, які своїм корінням сягали, як підкреслював Ф. Енгельс, життєрадісного вільнодумства, що йшло від арабів, і сприятливим ґрунтом для себе мало нововідкриту грецьку філософію й яке підготувало матеріалізм XVIII століття¹⁷. Зокрема, природничонаукові твори Арістотеля відкрили перед схоластами шлях до вивчення природи й певною мірою похитнули панування релігійного елемента в філософії¹⁸.

Шукаючи виходу зі складного становища, католицька церква, верхівка якої вже усвідомлювала, що переможної ходи великого грецького

¹⁵ Горфункель А. Х. Гуманізм и натурфилософия итальянского Возрождения. М., 1977, с. 52.

¹⁶ Див.: Борґош Ю. Фома Аквінський: М., 1966, с. 12—13.

¹⁷ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 326.

¹⁸ Див.: Розенберг Ф. История физики, т. I. М.—Л., 1973, с. 75.

мислителя по європейських університетах і колегіях самими лише декретами й вогнищами не зупинити, вирішила пристосувати перипатетизм до своїх потреб, повністю очистивши його від матеріалістичних елементів. Після багатьох невдалих спроб вдалось досягти принаймні тимчасово бажаних наслідків Фомі Аквінському. Аквінат, як відомо формально розмежував сфери філософії і теології, а фактично підпорядкував розум вірі як вищій інстанції істинності, зберігаючи, отже, пріоритет віри. Згідно з новоствореною доктриною Фомі, прагнення до пізнання світу є гріхом, якщо воно не спрямоване до кінцевої мети будь-якого пізнання — бога. Відтепер схоластизований, «узгоджений» з релігійною догматикою аристотелізм, або томізм, стає філософською основою католицизму.

Значний внесок в освоєння філософських ідей Стагірита в Європі зробили Р. Бекон, Альберт Великий і Й. Д. Скот.

За словами В. І. Леніна, церковники, усунувши в середні віки з аристотелізму матеріалістичні елементи, перетворили вчення Арістотеля в «мертву схоластику, викинувши всі шукання, вагання, прийом постановки питань»¹⁹. В епоху Відродження боротьба точилась, як і в середньовіччі, переважно за способи інтерпретування й популяризації філософських творів «голови перипатетиків», причому зміст їх був складовою і органічною частиною духовних надбань кожного народу.

Протягом XIV—XV ст., як і в попередньому столітті, боротьба за Арістотеля провадилася між альбертистами, томістами й скотистами, з одного боку, а з другого — аверроїстами й номіналістами. В XV ст., після опублікування 1495 року латинського перекладу творів античного коментатора творів Стагірита Олександра Афродизійського (навчався у Афінах протягом 198—211 р.), з'являється ще й третя течія в аристотелізмі — олександризм, який у матеріалістичній інтерпретації перипатетизму пішов ще далі, ніж аверроїзм. До цієї течії належали П. Помпонаці, С. Порціо, Дж. Фракасторо, С. Спероні, Дж. Кардано, Дж. Ч. Ваніні, Дж. Дзабарелла, Ч. Кременіні та ін. Уже сам перелік цих імен цікавий тим, що більшість з них фігурує в рукописних і мало-відомих працях вітчизняних мислителів, починаючи від XVI й закінчуючи XVIII ст. Центром поширення олександризму став Падуанський університет.

Про запеклість боротьби щодо спадщини Арістотеля свідчить і той факт, що вже наприкінці XV ст. італійський учений А. Оффреді Кремонський розрізняв чотири гсловних напрями в інтерпретуванні творів філософа: аверроїзм; олександризм; узгоджений з засадами віри, тобто «християнський» аристотелізм і чистий, «нейтральний», автентичний аристотелізм²⁰, програму освоєння якого накреслив відомий гуманіст з Венеції Альморб (Гермолао) Барбаро (1454—1493 роки). При цьому філософське вчення Арістотеля піддавалось критиці не тільки справа, але й зліва. В «атеїзмі» звинувачували Стагірита та його послідовників — олександристів і аверроїстів — всі церковники. За те ж саме критикував його й Т. Кампанелла, а по смерті останнього цю критику продовжив міланський капуцин В. Магні («Про атеїзм Арістотеля», 1643 р.), який певний час жив у Польщі й твори якого єзуїти поширювали на Україні. За непослідовність, суперечності й відходи в бік ідеалізму Платона, Арістотеля критикували як «антиаристотеліки» (С. Капече, Ф. Патріції, Дж. Бруно), так і аристотеліки (Дж. Дзабарелла та ін.).

¹⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 308.

²⁰ Див.: Appolinare Offredi di Cremona. Quaestiones in libros Aristotelis de anima. Venetiis, 1496.

Таке ж двояке ставлення до філософських ідей Стагірита, які проникали з Заходу, червоною ниткою проходить крізь усю історію вітчизняної філософії.

Першими носіями й популяризаторами освоєних Заходом філософських ідей грецького мислителя на Україні протягом XIV—XVI ст. були мандрівні вчені українського походження — магістри, бакалаври, доценти й доктори, які набували освіти в університетах Італії, Франції, Німеччини, Чехії і, безперечно, Польщі. Це стосується насамперед Юрія Дрогобича (Котермака, середина XV ст.—1494 рік) — доктора медицини й філософії, ректора Болонського університету; Павла Русина з Кросна (бл. 1470—1517 роки) — випускника Грейфсвальдського університету, магістра, якого, на думку відомого радянського дослідника І. Голенищева-Кутузова, «слід вважати першим гуманістичним поетом України»²¹; Лукаша з Нового Міста (XVI ст.) — автора підручника з епістолографії; Миколая Смешковича зі Львова — випускника Падуанського університету (1558 р.); Яна Каспровича Львів'янина (помер 1574 року) — доцента філософії Краківського університету; Станіслава Оріховського (Роксолана, 1513 — бл. 1567 року) — поета-гуманіста й політичного письменника, студента багатьох університетів, в тому числі й Падуанського; Григорія Чуя зі Самбора — доцента філософії та багатьох інших. Для загального уявлення можна нагадати, що лише в Краківському університеті протягом XV—XVI ст. філософію Арістотеля вивчало понад 800 студентів з України, а в Падуанському в XVII ст. навчалось 1946 внесених до матрикул студентів з України, Литви й Білорусії, і 500 — не внесених²². Чимало випускників цих та інших європейських університетів викладало в тих закладах, в яких вони набували освіти.

Більшість представників раннього гуманізму на Україні свідомо відмовлялись пропагувати схоластизований арістотелізм. Так, Павло Русин з Кросна «волів радше ціле життя терпіти злигодні на скромній і лихо оплачуваній меншій колегіатурі, ніж для університетської кар'єри почати викладання арістотелізму»²³. Він закликав студентів віддавати перевагу вивченню творів античних авторів, а серед них і Теренція, а не коментарям до творів Арістотеля відомих схоластів Петра Іспанця та Олександра де Вілла Деї:

«...Цього постійно поета шануй,
Творики ж тривіальні Петра,
Святим всім тебе заклинаю,
Нехтуй, а враз і безглузді догмати
Й чванливі Олександра дурниці»²⁴.

Так само ставився до схоластичних коментарів творів Стагірита й С. Оріховський, замінивши їх «Апофтегмами» Е. Роттердамського. Проте з філософськими ідеями Стагірита на Україні могла ознайомитись все ще порівняно незначна кількість людей, оскільки своїх навчальних закладів тут ще не було, а навчатись у далеких закордонних університетах міг не кожний. Становище з засвоєнням ідейної спадщини Арістотеля в

²¹ Голенищев-Кутузов И. Н. Гуманизм у восточных славян. (Украина и Белоруссия). М., 1963, с. 13.

²² Див.: Вагуч Н. Spojrzenia w przeszłość polsko—włoską. Wrocław..., 1965, s. 360—361.

²³ Вагуч Н. Historia uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu. Kraków, 1935, s. 25.

²⁴ Pauli Crosnensis Rutheni. Carmina. Edidit Maria Cytowska. Varsoviae, 1962, p. 58.

ширшому обсязі значно змінюється разом з поширенням на Україні й Білорусії руху, внаслідок якого в ряді міст серед українського й білоруського населення виникають суспільно-релігійні організації — братства: Львівське (1585), Рогатинське (1589), Брестське (1591), Люблінське (1594), Київське (1615), Луцьке (1617) та ін. Згодом майже при кожному з них була організована школа, де, окрім інших дисциплін, читали діалектику або логіку, а в деяких і філософію (звичайно, аристотелізм). Однією з таких шкіл, де викладалась філософія, була Острозька школа, або академія, заснована до 1578 року. Складений тут підручник з граматики й діалектики (виданий у Вільні 1586 року) включав у себе й частину «Діалектики Йогана Шпанбергера²⁵, основою якої була «Логіка» Аристотеля. Вивчали тут (в оригіналі!) «Органон» Аристотеля, «Вступ...» Порфирія та інших коментаторів творів Стагірита.

Про те, що в Львівській братській школі, організованій у 80-х роках XVI ст., Стагірит мав своїх шанувальників, свідчать звинувачення на адресу «нових руских філософов» з боку як рядового «мниха» Івана Вишенського, так і духовного феодала, львівського православного єпископа Гедеона Балабана. Перший з них, захищаючи ідеали «благочестя», «полюєрноваго и безстрастного життя» з позицій поневолення народних мас, для яких розвиток науки, а отже, й засвоєння філософії Аристотеля, не знаменували собою жодних змін на краще, звинувачував керівника Львівського братства Юрка Рогатинця та його однодумців в тому, що вони, занехавши турботу про «спасение» и «жизнь вечную», лакопляться на «поганського красномовного Аристотеля и на вавилонские страсти музыки»²⁶. На відміну від «пана Юрка», Вишенський, визнаючи, що «ныне поганские учителя, Аристотели, Платоны и другие тым подобные машкарники и комидийники; в дворах Христа бога владеют», обстоює характерну для людей середньовіччя думку, згідно з якою «...лепше... изучити Часословец, Псалтыр, Охтанк, Апостол и Евангелие с иншими, церкви свойственными, и быти простым богоугодником и жизнь вечную получитьи, нежели постигнути Аристотеля и Платона и фосолофом мудрым, ся в жизни сей звати и в геенну отити.. Мисья видит, лепше ест ани аза знати, только бы до Христа ся допснути...»²⁷.

Г. Балабан же, не приховуючи головної причини своєї критики на адресу братства та його керівників, які посміли чинити опір претензіям церкви на монополію в галузі освіти й вимагали права викладання світських наук, в тому числі й філософії, писав: «Иж которое сомущение чинянь в людех Юрко и Иван сидлярове... якимись новими науками, за чим умножается межи невжами ересь, также васнь и небезпеченство здоров'я на кровопролитіе з великою кривдою святого благочестія, также прав и привіліев церковних и наших власних епископських»²⁸.

Отже, прихильників «латинства» церковна верхівка критикувала, захищаючи ті порядки, які сприяли зміцненню й неопорунності феодального ладу, а низи, критикуючи їх, викривали й осуджували деякі вади й болячки феодалізму, залічуючи до останніх і будь-які нововведення в галузі освіти, і протиставляючи їм тодішні плебейські ранньохристиянські ідеали.

²⁵ Див.: Ботвинник М. Б. Скорнинские традиции и первая грамматика и диалектика восточных славян.— У кн.: Доклады к XI конференции молодых ученых БССР. Минск, 1967, с. 24.

²⁶ Вишенський І. Твори. К., 1959, с. 203.

²⁷ Там же, с. 56, 78.

²⁸ Цит. за кн.: Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966, с. 74.

Незважаючи на такі протести, філософія взагалі й спадщина Арістотеля зокрема стали предметом викладання в більшості братських шкіл. «Порядок» Львівської братської школи вже в 1586 році передбачав викладання «от філософов, от поетов, от гисториков... и иние философские письма, школе належачіе»²⁹. В бібліотеці цього ж братства в 1601 році були наявні дев'ять різних видань творів Арістотеля грецькою й латинською мовами, «Енхирідон» Епіктета, збірка творів Платона та інших античних авторів³⁰. Уже наприкінці 1589 року братська друкарня мала «вольность» друкувати «училищу потребние и нужние... граматику, пиитику, реторику, філософію»³¹. Популяризацію творів Стагірита на Україні Львівське братство продовжувало й у XVIII ст., надрукувавши 1745 року, наприклад, твір М. Козачинського «Філософія Аристотелева» трьома мовами: латинською, польською і книжною українською.

Крім Острозької академії й братських шкіл, значний вклад у засвоєння античної культури й, зокрема, філософії зробила на Україні заснована 1595 року колишнім ректором Падуанського університету юристів Я. Замойським в західній частині тодішнього Руського воєводства — в Замості гуманістична Замойська академія, яка «відзначалась широтою поглядів і толерантністю» і «професори якої підтримували зв'язки з закордонними вченими, особливо з голландцями»³². З її діяльністю пов'язані імена таких ренесансних учених і поетів, як Я. Гурський, А. Бурський (автор твору «Діалектика Цицерона...», виданого в Замості 1604 року) львів'янин Ш. Шимонович — автор славнозвісних «Селянок», який належав до «північно-європейських «запізнілих гуманістів» грецької орієнтації»³³, та ін. Серед відомих її випускників філософію Арістотеля, а також стоїків, вивчали тут К. Сакович, Г. Євлевич, І. Трофимович-Козловський, С. Косів, Й. Кононович-Горбацький, І. Гібель, і, очевидно, П. Могила.

Значно розширилось і поглибилося засвоєння ідейної спадщини Стагірита на Україні, коли 1632 року відомий український культурно-освітній і церковний діяч П. Могила об'єднав засновану ним 1631 року Лаврську колегію з Київською братською школою, організованою 1615 року. Разом з організацією й відкриттям братських шкіл освіта переходила поступово з рук духовництва в руки світських, переважно міських елементів. Тому, намагаючись не втратити вже завойованих позицій і не допустити підпорядкування освіти виключно церковним інтересам, Київське братство примусило П. Могила, вступивши попередньо в братство, дотримуватись в об'єднаній школі (колегії) тих традицій, які склалися в братських школах.

Як і раніше, так і тепер, коли відкрилася Києво-Могилянська колегія, попи, ченці вороже поставилися до світської, ототожнюваної ними з «латинською», науки, до освіти, виступаючи і проти засвоєння філософії Арістотеля. Очолив їх київський митрополит Ісайя Копинський. Інтереси ж «латинників», тобто поборників ідеї боротьби проти польсько-католицької експансії засобами й методами своїх ідейних ворогів,

²⁹ *Diplomata statuaria... confraternitati Stauropigianaе concessa*. Leopoli, 1895, p. 26, 29.

³⁰ Див.: Ісаєвич Я. Д. З історії викладання філософії на Україні (XVI—XVIII ст.). — У зб.: Від Вишньського до Сквороди. К., 1972, с. 26.

³¹ Пам'ятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. Изд. 2, т. 3. К., 1898, с. 17.

³² Голеніщев-Кутузов И. Н. Романские литературы. Статьи и исследования. М., 1975, с. 68.

³³ Абрамова J. Lad i fortuna. O tragedii renesansowej w Polsce. Wroclaw..., 1974, s. 26.

ідеї зміцнення культурних зв'язків з країнами Західної Європи виражав Петро Могила. Ректор новоствореної колегії С. Косів змушений був навіть написати на захист колегії окремих твір, спрямований проти прихильників «візантійської спадщини».

За основу філософського викладу в колегії (від 1701 року — Академії) прийнято було логічні й природничонаукові твори Арістотеля, інтерпретовані тут різними професорами неоднаково, хоча форма їх викладу залишалась переважно схоластичною. Незважаючи на це, логіка, яку читали в Києво-Могилянській академії, була «величезним надбанням науки... і позитивно вплинула на розвиток української філософської думки»³⁴. Конкретний аналіз рукописних курсів філософії, прочитаних в Києво-Могилянській академії протягом XVII — першої половини XVIII ст., свідчить про те, що їх автори дотримувались не лише схоластичних, але й ренесансно-гуманістичних і ранньопросвітницьких поглядів. Виходячи з того факту, що схоластика в усіх країнах Європи була певним чином проміжною ланкою між античною філософією і філософією Нового часу, засвоєння її в умовах культурного розвитку тогочасної України слід розглядати якщо не прогресивним, то принаймні неминучим етапом у розвитку філософської думки, оскільки це значно розширювало інтелектуальний кругозір, певною мірою активізувало наукову, а отже, й філософську думку. Крім того, характер арістотелізму в Києво-Могилянській академії і не міг бути суто схоластичним, «арістотелівсько-томістським», оскільки сама Академія мала антиномістське, антикаталицьке, антисхоластичне спрямування. Адже вона виникла як наслідок організованої наукової, ідеологічної протидії єзуїтській контрреформаційній ідеології.

Про таке спрямування філософії в Академії і про обізнаність її професорів не лише з ідейною спадщиною античних мислителів, але й з досягненнями західноєвропейської філософської думки доби Відродження свідчить перший, збережений до нашого часу курс діалектики українського автора — «Диспути про діалектичні настанови» Й. Кононовича-Горбацького³⁵, прочитаний ним протягом 1635—1636 років. Йому ж належить і значний за обсягом курс арістотелівської логіки, яку він викладав протягом 1639—1642 років³⁶.

Внаслідок викладання філософії Арістотеля в братських школах, Острозькій і Києво-Могилянській академіях філософські погляди Стагірита стали основою світогляду більш-менш освічених людей; починаючи від професорів і закінчуючи церковними проповідниками. Посилання на твори Арістотеля в XVII ст. подібуються в працях Л. Зизанія, Є. Славинецького, С. Полоцького, у проповідях Л. Барановича, Й. Галятовського, А. Радивиловського та ін.

Незважаючи на протести й рекомендації прихильників старого «благочестя», підтримуваних східними патріархами, не вивчати філософію взагалі, оскільки, за словами ерусалимського патріарха Досіфея, «не подобает верным прельщаться чрез философию и суетную прелесть»³⁷, вчення Арістотеля стало основою викладання всіх філософських курсів, читаних в Академії до кінця 50-х років XVIII ст. Завдяки зу-

³⁴ Коппін П., Табачников І., Євдокименко В. Біля першоджерел філософської думки. — «Літературна Україна», 1967, 31 березня.

³⁵ Див.: Кононович-Горбацький І. Orator Mohileanus... In dialecticarum institutionum disputationes. ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів. Шифр «Нові надходження 1969 р. № 80», арк. 304—436.

³⁶ Див.: Кононович-Горбацький І. Subsidium logicae. ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів. Шифр МАК/П. 126.

³⁷ Цит. за кн.: Чистович І. Феофан Прокопович и его время. СПб., 1868, с. 340.

силлям таких діячів, як, наприклад, В. Ясинський, що постійно турбувався, «аби юнацтво малоросійське, в заняттях розумових вправляючись...», могло вивчати «поетику, риторику, філософію...», а «людям премудрим, що в малій цій Русі множаться, філософам і теологам вільно науки ті хай викладаються»³⁸, філософська спадщина Арістотеля стала інтегральною частиною української духовної культури XVIII ст.

Слід водночас підкреслити, що засвоєння філософії Арістотеля в Академії ніколи не перетворювалося на сліпе, рабське запозичення чи повторювання його ідей. Під тиском науковоприродничих, експериментальних фактів кожен з її професорів змінював своє ставлення до окремих положень вчення античного мислителя, уточнюючи, доповнюючи або відкидаючи їх як науково застарілі й невідповідні істині. За словами одного з них, «словам Арістотеля ми не стільки довіряємо, щоб... не могли від нього відійти» й тому «немає нічого дивного, що й ми відходимо від Арістотеля, коли... всі новітні філософи від нього теж відходять»³⁹. Найліпшими філософськими школами для них були ті, які «неналежачи до жодної з відомих шкіл, не присягають на слова [свого] вчителя інакше, ніж: хоча Платон мені й приятель, проте істина більша приятелька»⁴⁰. І справді, конкретний аналіз філософських курсів професорів Києво-Могилянської академії свідчить про те, що їхній варіант арістотелізму не був простим відтворенням чи продовженням будь-якої з відомих на той час течій в перипатетизмі, оскільки в їх працях знайшли своє відображення філософські ідеї, характерні і для аверроїзму, і олександризму і автентичного Арістотеля.

Матеріалістичні тенденції в інтерпретуванні філософії Стагірита в Києво-Могилянській академії значно посилюлися, коли «протектором» її став Й. Кроковський, який «всіма силами намагався вивільнити вищі науки від покори давнім арістотелівським принципам і, на свій подив, у ректорах знайшов собі діяльних та розумних помічників... Спрямування, надане їй [академії] Кроковським і підтримане Прокоповичем, не залишилось цілком безплідним»⁴¹. Ця ж лінія відходу від окремих положень філософії Арістотеля в першій половині XVIII ст. стає ще чіткішою, зокрема в філософських курсах Ф. Прокоповича, С. Прибиловича, С. Кудлячки, А. Дубневича, М. Козачинського й Г. Кониського. Під час викладання останнього наприкінці 50-х років XVIII ст. читані досі в Академії рукописні, складені кожним професором доволно підручники арістотелівської філософії були замінені офіційним, затвердженим Синодом, підручником філософії Хр. Баумейстера — популяризатора ідеалістичної філософії Хр. Вольфа.

Той же Г. Кониський, зрештою як і багато хто з його попередників, відчуваючи відразу до схоластизованого арістотелізму, визнавав, що, викладаючи цю дисципліну, «потерял время все на сметях интерпретов Аристотелевых»⁴². Всупереч намірам «інтерпретаторів» геній Стагірита допоміг декільком поколінням вітчизняних учених переступити поріг не тільки між античністю і середньовіччям, але й між останнім і епохою Відродження. З його іменем на Україну ввійшла і наука філософії.

Зміна ставлення до авторитету Арістотеля та його вчення на Україні протягом першої половини XVIII ст. пояснюється насамперед поступо-

³⁸ Архив Юго-Западной России, ч. I, т. V, К., 1872, с. 307-385.

³⁹ Kozaczynski M. *Philosophia Aristotelica... inchoata anno 1743*. ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів. Шифр КДС/П. 171, арк. 223в., 262 зв.

⁴⁰ Там же, арк. 37 зв.

⁴¹ Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академією, ч. II, К., 1856, с. 17, 38.

⁴² Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии, отд. 2, т. II, К., 1905, с. 179.

вим, але неухильним розвитком і поширенням ідеології раннього Прогресивництва. Внаслідок цього в працях вітчизняних мислителів цього періоду, присвячених розробці суспільно-політичної проблематики, дедалі частіше з'являються посилання на відповідні ідеї Н. Макіавеллі, Ю. Ліпсія, Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, Х. Томазія, С. Пуфендорфа. В галузі науковоприродничої проблематики філософські трактати Арістотеля поступаються місцем працям Ф. Бекона, Й. Кеплера, Г. Галілея, Р. Бойля, А. Везалія, М. Сервета, Р. Декарта та ін. У другій половині XVIII ст. тільки в галузі логіки, а частково — риторики й поетики теоретична спадщина античного мислителя не втратила свого значення.

Учення Арістотеля вплило в скарбницю духовної культури всіх цивілізованих народів, а його автор став однією з тих постатей, які уособлюють в собі цілу епоху в історії людської думки.

* * *

В статтю розглядається судба і значення філософських ідей Арістотеля для розвитку філософської думки України на протязі XIV—XVIII століть. О значенні творчого гоніа Стагірита для розвитку філософської думки всіх європейських народів, да і не тільки європейських, свідечує та висока оцінка, которую дали йому основоположники марксизма-ленінізму, особливо матеріалістическим тенденціям в його ученні.

Двоїтвенне відношенне представителів послідуєщих поколінь к ідейному наслідію Арістотеля об'ясняєтьс я наліччєм в нем двох протіворечасящих друг другу тенденцій — матеріалістическої и ідеалістическої. Представителі прогресівних класів кожної из послідуєщих епох изучали и развівали матеріалістическіє тенденції, восполняя этим ідейніє запроси своєї епохи, в то время как представителі реакціонных, изживших себя класів, умалчивая или извращая все прогресівное, подліно научноє, непреходящее в ученні Стагірита, делали ударенне на его ідеалістическіє тенденції.

Первіє упомінання об Арістотелє, засвідечуєствованніє в нашєй літературє, относятьс я к XI в. («Изборніки Святославови»). Важную роль в распротраненні на Україні філософських ідей древнегреческого мислителя сыграла переводная, популярная література («Діоптры», «Шестидневы», «Пчола», «Логика Авинасафа», «Арістотелевіврата». «Проблемата Арістотеля», «Люцидарий» и др.). Немаловажную роль в освоєнні и популяризации філософії Арістотеля на протязі XIV—XVI вв., сыгралі странствующіє ученне-гуманісты українского происходження — магистры, бакалавры, доценты и доктора, получившіє образование в университетах Італії, Франції, Германії, Чехії и др.

Более систематичное освоєніє філософських ідей Стагірита на Україні и в Белоруссии связано, однако, с деятельностью братских школ и Острожской академии, где філософское наслідіє Арістотеля стало предметом преподавания. Характерно, что уже с конца XVI в. среди українских и белорусских ученых возникает сопротивление схоластическо-томистскому «толкованию» произведений «отца перипатетиков» и заметно усиливается стремление к изучению «чистого», автентичного Арістотеля. Наиболее четко эта тенденция проявилась в конце XVI — в начале XVII в. среди ученых Замойской академии и в I половине XVII — начале XVIII в. — в Кієво-Могилянской академии.

Філософское ученне Арістотеля стало для нескільких поколінь отечественных ученых промежуточным звеном между філософієй античности и філософієй Нового времени. Оно навечно вошло в сокровищницу духовной культуры всех цивилизованных народов, став ее органической частью.

ОРГАНІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ ПО ВИВЧЕННЮ НАУКОВОГО КОМУНІЗМУ

Великі і відповідальні завдання, що стоять нині перед радянською вищою школою, плани розвитку системи вищої і спеціальної середньої освіти, що містяться у рішеннях XXV з'їзду КПРС, інших партійних документах, вимагають від кожного викладача значного піднесення ефективності і якості лекцій і семінарських занять, поліпшення організації всього навчально-виховного процесу. Ці вимоги стосуються передусім викладання суспільних наук, які мають закласти у свідомості молодого спеціаліста міцний фундамент наукового світогляду, сформувати в нього риси воявничого матеріаліста. Центральний Комітет КПРС у постанові «Про роботу в Московському вищому технічному училищі імені М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук» накреслив заходи для вдосконалення всієї системи марксистсько-ленінської освіти молодих спеціалістів. Зокрема пропонується «активно використовувати навчальний процес для формування у студентів потреби і навичок глибокого самостійного вивчення творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, документів КПРС і міжнародного комуністичного руху, виходячи з поєднання наступності основ теорії і практики соціалістичного і комуністичного будівництва з науковою постановкою і творчим розв'язанням партією нових актуальних питань революційного вчення марксизму-ленінізму».¹

Важливе місце в навчальному процесі поряд з лекціями і семінарськими заняттями посідає самостійна робота студентів, яка є необхідним фактором у всебічному осмисленні студентами політики КПРС і Радянської держави. «В сучасних умовах,— зазначав товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді партії,— коли обсяг необхідних для людини знань різко і швидко зростає, вже неможливо робити головну ставку на засвоєння певної суми фактів. Важливо прищеплювати вміння самостійно поповнювати свої знання, орієнтуватись у стрімкому потоці наукової і політичної інформації».²

В організації самостійної роботи студентів, у вивченні суспільних наук є ще чималі резерви для вдосконалення, особливо це стосується вузівського курсу теорії наукового комунізму. Якщо вихідні методологічні принципи й положення організації самостійної роботи студентів з інших суспільних наук вже викладені в багатьох публікаціях і загалом усталені й поширені, то з курсу наукового комунізму такий досвід нині тільки нагромаджується. Тому, скажімо, не випадково на міжвузівській науково-методичній конференції з суспільних наук, яка відбулася в лютому 1969 року в Інституті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Московському державному університеті, підкреслювалось, що організація самостійної роботи студентів є одним із істотних питань методики викладання наукового комунізму³. І хоча вивчення цієї методики останніми роками активізувалося, однак у цілому стан справ не змінився. Викладачі наукового комунізму в організації самостійної роботи студентів-старшокурсників використовують переважно досвід викладачів історії КПРС, філософії і політекономії, покладаючись при цьому на те, що основні засоби і форми навчальної роботи у вивченні соціально-політичної літератури загалом однакові. Проте не можна обмежуватись лише цим досвідом, бо звичка студентів до самостійної роботи у вивченні су-

¹ «Радянська Україна», 1974, 25 червня.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 86.

³ Див.: Доклад и тезисы выступлений на межвузовской научно-методической конференции по общественным наукам. 3—5 февраля 1969 г. (Секция научного коммунизма). М., 1969, с. 89.

спільних наук, яка формувалася в школі і на молодших курсах вузу, на старших курсах мала набути нових рис — відповідно до зрослих вимог до студентів і, звичайно, до більш серйозних інтересів і запитів самих старшокурсників.

Формування у студентів звички до самостійної роботи — це складний динамічний процес утвердження певних психічних стереотипів. У структурі навчальних планів старших курсів передбачене збільшення питомої ваги самостійної роботи студентів з усіх предметів; для студентів-старшокурсників виділяється також один день на тиждень, спеціально призначений для самостійної роботи. Ці нові й багато в чому незвичні для студентів умови навчання викладач повинен зустріти у всеозброєнні методики.

Організуючи самостійну роботу старшокурсників з наукового комунізму, викладач має врахувати, що вони, вивчивши історію КПРС, марксистсько-ленінську філософію й політекономію, а також прослухавши ряд спеціальних курсів (науковий атеїзм, етику, естетику тощо), вже набули певного досвіду самостійної роботи над першоджерелами. Однак, вивчаючи науковий комунізм, студент-старшокурсник повинен не лише ознайомитись із значно більшою, ніж на попередніх курсах, кількістю нової літератури, а, головне, навчитися самостійно знаходити відповіді на актуальні суспільно-політичні питання сучасності, використовуючи для цього усі свої знання в галузі суспільних наук. Причому на вивчення матеріалу курсу наукового комунізму студентом надається порівняно менше часу, ніж на вивчення історії КПРС, філософії чи політекономії (цей курс читається за 80-годинною програмою звичайно протягом 6—8 місяців). Отже, і лекційна, і самостійна робота студентів має бути тут особливо інтенсивною. Нарешті, оскільки курс наукового комунізму завершує вузівську програму марксистсько-ленінської освіти студентів, особлива увага тут приділяється не тільки засвоєнню теорії, а й закріпленню навичок практичного використання набутих знань. Саме тому головною метою викладача в організації ним самостійної роботи студентів є вироблення у студентів глибокої, марксистсько-ленінської переконаності, чіткого класового підходу до аналізу явищ суспільного життя, вміння творчо застосовувати велике теоретичне багатство марксизму-ленінізму. Як підкреслював В. І. Ленін, «без роботи, без боротьби книжне знання комунізму з комуністичних брошур і творів нічогоісінько не варте, бо воно продовжувало б старий розрив між теорією і практикою, той старий розрив, який становив найогиднішу рису старого буржуазного суспільства»⁴.

Як показує досвід вузів республіки у вивченні наукового комунізму на денних відділеннях спостерігається активізація самостійної роботи студентів. Крім добре відомих студентам форм самостійної роботи — уміння слухати і конспектувати лекції, готуватися до заліків та екзаменів, нині виникають нові й швидко розвиваються існуючі форми підготовки реферативних виступів на семінарах і студентських конференціях, письмові відповіді на підсумкові проблемні питання, самостійне вивчення окремих тем чи положень програми курсу, проведення семінарів самими студентами, аналіз даних, здобутих у соціологічних дослідженнях кафедр, проведення окремих семінарів у формі теоретичних конференцій тощо. Студенти-старшокурсники беруть активнішу участь у позааудиторній самостійній роботі в наукових гуртках, агітаційно-пропагандистській роботі у вузі і за його межами, особливо під час виробничої практики. Значно інтенсивнішою стає пропагандистська робота студентів старших курсів по лінії товариства «Знання» тощо.

Участь у цих різноманітних формах науково-практичної роботи потребує не лише свідомої самодисципліни студентів, їх високої самоорганізованості і самоконтролю. Не менш важливим є вироблення певної системи в організації самостійної роботи студентів у тому чи іншому вузі. Ця система може визначатися профілем вузу, але найбільше залежить від ролі викладача, рівня його кваліфікації, наявної навчально-матеріальної бази вузу, організації навчального процесу у різних його ланках тощо.

Багато в чому організація самостійної роботи студентів залежить від діяльності методичних секцій кафедри, працівників кабінетів наукового комунізму, бібліотеки ін-

⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 288.

ституту, факультетської методичної комісії, кафедр суспільних наук, які виробляють єдину програму вимог до студентів. І все ж основна роль тут належить викладачеві, який веде лекційний курс і семінарські заняття. Саме він є головною діювою особою навчального процесу. Він забезпечує і регулює процес вивчення і засвоєння студентами проблем вузівського курсу наукового комунізму, дає тлумачення основних понять, вказує, як говорив В. І. Ленін, в якому напрямі слід вивчати марксистську теорію і чому важливе таке вивчення⁵.

Труднощі в організації самостійної роботи студентів виникають у тих випадках, коли вони, навчаючись ще на молодших курсах, не зуміли виробити в собі звички самостійно працювати над літературою, або тоді, коли студенти, що вже набули необхідних навичок до самостійної роботи, намагаються «обійтися» без конспектування першоджерел курсу наукового комунізму, аргументуючи це тим, що ті чи ті праці вони «вже проходили» на молодших курсах.

Найкращі зразки роботи над політичною літературою дали основоположники наукового комунізму. Студенти почали опановувати їх з курсу історії КПРС, філософії, політекономії. Тому при вивченні курсу суспільних наук перед ними повинні стояти ускладнені завдання. Студентів-старшокурсників слід знайомити з цією проблемою більш цілеспрямовано на прикладі праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Підкреслюючи значення вивчення ленінської теоретичної спадщини для молоді, міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій у 1969 році закликала: «Вивчайте праці Леніна! В них ви знайдете невичерпне джерело натхнення для боротьби проти реакції і гноблення, за соціалізм і мир. Знайомство з ними допоможе молодому поколінню ясніше побачити революційні перспективи нашої епохи»⁶.

Велику допомогу в даному питанні може надати, наприклад, книга про те, як В. І. Ленін готував свої праці⁷. Вона дає можливість глибоко познайомитися з творчою лабораторією В. І. Леніна: як він писав статті і книги, складав плани і доповіді, реферати, виступи, які помітки робив на творах інших авторів. Ця книга справді дає можливість побачити і відчувити титанічну роботу В. І. Леніна, вона є прекрасним зразком для наслідування кожному студентові, кожному молодому спеціалістові.

Орієнтуючи студентів на уважне вивчення цієї книги; а також інших праць подібного типу, у яких розповідається про те, як працювати над літературою, викладач повинен прищепити студентам думку: вивчення суспільно-політичної літератури (в тому числі з наукового комунізму) справді ефективне тільки тоді, коли студент вкладає у цю працю частку своєї творчої енергії, натхнення, докладає певних інтелектуальних зусиль для розуміння і засвоєння прочитаного. Доречно, мабуть, нагадати тут такий відомий факт, про який пише у своїй книзі «Чотири уроки у Леніна» Маріетта Шагінян⁸. Коли виявилось, що московські соціал-демократи, яким надсилалася нелегальна література із Лондона для її читання і коментування в робітничих гуртках, не коментували й не роз'яснювали її,— словом, не використовували й сотої долі з наявних можливостей,— В. І. Ленін засудив цю пасивність товаришів у своєму листі до Ленгініка: «Чи зуміли ви використати ті сотні, які вам доставили, привезли, в рот поклали?? Ні, ви не зуміли цього зробити... викрут, ухилання, невміння і млявість, бажання дістати прямо в рот смажених рибчиків»⁹.

Студент-старшокурсник повинен до кінця усвідомити: засвоєння наукового комунізму — процес творчий. І якщо програти час, не звернути чи не зосередити по-новому увагу студентів на всьому безмежному багатстві ідей марксизму-ленінізму, не викликати бажання у студентів по-новому читати твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, то може статися, що студент і на випускному курсі, незважаючи на нові, підвищені

⁵ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 4, с. 35.

⁶ Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Матеріали і документи К., 1969, с. 300.

⁷ Див.: Как В. И. Ленин готовил свои труды. М., 1969.

⁸ Див.: Шагінян М. Четыре урока у Ленина. М., 1970.

⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 4, с. 263—264.

вимоги до конспектування першоджерел, піде по лінії пайменшого опору — механічного засвоєння курсу, простого переказування раніше законспектованих першоджерел, відновлення в пам'яті або читання не всього твору, а зазначених сторінок книги чи окремих абзаців на цих сторінках.

Навчити вузівську молодь мислити по-ленінському, розкрити перед нею в процесі вивчення суспільних наук багатогранність марксистсько-ленінського вчення — це завдання, що потребує від викладача великого професійного вміння і справжнього натхнення. Виконати це завдання у викладанні останнього вузівського курсу суспільних наук — наукового комунізму — означає успішно завершити формування у студентів-випускників марксистсько-ленінського світогляду, глибокої марксистської переконаності, виробити правильну орієнтацію у найскладніших питаннях суспільного життя, чіткий класовий підхід до всіх його явищ, глибоке розуміння антикомуністичної суті буржуазної пропаганди. А це у справі «виховання покоління, здатного остаточно здійснити комунізм»¹⁰, винятково важливий рубіж. Тільки люди твердої ідейної переконаності, політичної зрілості, освіченості, свідомої дисципліни і організованості, які не бояться ніяких труднощів і випробувань, можуть з честю розв'язати завдання, висунуті історією перед соціалістичним ладом, перед партією комуністів.

Як завжди, на спеціальній консультації перед початком лекційних і семінарських занять студентів знайомлять з особливостями конспектування першоджерел з курсу наукового комунізму, із специфікою вивчення цього курсу, орієнтують на систематичну інтенсивну роботу протягом усього навчального року. Тут же студентам повідомляється тематика доповідей, рефератів, плани роботи наукових гуртків. Це дає можливість викладачеві певною мірою ознайомитися з усім потоком, а тому, хто проводить семінарські заняття з групою, — краще вивчити студентів ще до початку лекцій і практичних занять. Завдяки таким попереднім зустрічам студенти більш свідомо ставляться до вибору тем, до наступних реферативних виступів, до участі в науковій діяльності кафедр та до інших видів самостійної роботи.

Дуже важливо завчасно скоординувати ці перші зустрічі з іншими формами спілкування викладачів із студентами. З цією метою можна використати вузівські багатотиражки, факультетські стінні й радіогазети, провести спільні засідання кафедр наукового комунізму з студентським активом. На нашу думку, корисно до планів семінарських занять, які роздаються студентам на перших консультаціях, додавати методичні поради щодо організації самостійної роботи. Це, як нам здається, якраз ті особливості, які відрізняють плани семінарських занять з курсу наукового комунізму від аналогічних планів з інших суспільних наук. Така підготовча робота не є якоюсь опікою чи суворою регламентацією самостійної роботи студента-старшокурсника, — навпаки, вона відразу орієнтує його на певний обсяг самостійної роботи, дає йому можливість уже на початку курсу продумати в комплексі всю систему самостійної роботи, визначити шляхи її організації, щоб вона здійснювалася планово, без втрат часу.

У згадуваній постанові ЦК КПРС про підвищення ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук в МВТУ і Саратовському університеті підкреслюється необхідність постійно вдосконалювати семінарські заняття як важливу форму самостійної роботи студентів над першоджерелами, науковою літературою, ширше практикувати читання і обговорення студентських доповідей і рефератів, плідотворні дискусії з найбільш складних і актуальних питань суспільних наук. Наявні плани семінарських занять вузів країни відзначаються різноманітністю, що пояснюється не тільки профілем вузу, а насамперед врахуванням наведених вище моментів організації самостійної роботи. Так, у планах Московського ордена Леніна авіаційного інституту ім. С. Орджонікідзе даються поради з усіх тем семінарських занять. Наприклад, щодо теми «Соціалістична демократія в період будівництва комунізму» визначається мета заняття — розкрити сутність соціалістичної демократії і її докорінну відмінність від демократії буржуазної; пояснити основні напрями розвитку і вдосконалення соціалістичної демократії; шляхи переростання соціалістичної державності в комуністичне суспільне самоуправління і,

¹⁰ В. І. Ленін. Повне збір. творів, т. 38, с. 93.

що особливо важливо, даються методичні поради до кожного питання із зазначенням специфіки організації самостійного вивчення першоджерел.

До планів семінарських занять звичайно додається тематика рефератів та список необхідної літератури. Такі плани семінарських занять у вузах найпоширеніші. Тематика рефератів залежить в основному від профілю даного вузу, факультету. Наприклад, в Київському державному педагогічному інституті ім. О. М. Горького в планах на 1977—1978 навчальний рік студентам запропоновано такі теми доповідей: «XXV з'їзд КПРС про міжнародний досвід соціалістичного будівництва», «Відносини між країнами соціалістичної співдружності — вияв і розвиток принципів соціалістичного інтернаціоналізму», «Зростання ролі Комуністичної партії в умовах розвинутого соціалістичного суспільства», «В. І. Ленін про завдання комуністичного виховання підростаючого покоління», «XXV з'їзд КПРС про необхідність систематичної боротьби проти націоналізму та шовінізму, про зміцнення принципів інтернаціоналізму», «Критика ревізіоністських концепцій «національних моделей соціалізму» та інші.

У раді вузів плани семінарських занять і методичні поради з курсу наукового комунізму включають настанови щодо організації чи перевірки самостійної роботи студентів. Наприклад, у Дніпропетровському університеті в планах містяться контрольні запитання для повторень з кожної теми семінару. Деякі кафедри наукового комунізму готують методичні посібники до семінарських занять. Так, посібник медичного інституту ім. І. М. Сеченова¹¹ дає методичні вказівки до дев'яти тем передбачених навчальною програмою. Наявність таких посібників, — а ними забезпечені всі студенти — дала можливість кафедрі винести на семінарські заняття лише найскладніші теми, що потребують спеціального обговорення на заняттях. Кожна тема супроводжується короткими методичними порадами, де визначені мета заняття, основні проблеми, найактуальніші проблеми, наводяться основні питання і література до кожного заняття. Деякі проблеми винесені як теми рефератів і доповідей. Тут перед студентами ставиться вимога залучити сучасний матеріал, розкрити і узагальнити інтернаціональний зміст тих чи тих закономірностей переходу від капіталізму до соціалізму, будівництва соціалізму і комунізму. Методичні вказівки з кожної теми закінчуються списком допоміжної літератури, основну частину якої становлять праці радянських авторів, діячів міжнародного комуністичного і робітничого руху. Цікаво, що зазначене видання є вже третім, доповненим.

Кращі доповіді за традицією, що склалася у вузі, подаються на конкурс студентських робіт з суспільних наук, тези наукових доповідей публікуються у збірниках студентських робіт.

Плани семінарських занять мають відображати не тільки профіль вузу, але й специфіку факультетів. Досвід показує, що лише за цієї умови самостійну роботу студентів можна організувати відповідно до плану семінарських занять. Складати такі плани потрібно з урахуванням методичних порад кафедр суспільних наук. Ця робота має доручатись одному чи двом досвідченим викладачам (вона, до речі, вважається навчально-методичною публікацією).

На нашу думку, велику роль в організації самостійної роботи студентів відіграють методичні розробки: як конспектувати першоджерела, як написати реферат, доповідь чи контрольну роботу з курсу наукового комунізму. Контрольні роботи нині практикуються дедалі ширше. Їх зміст і строки проведення визначаються планом роботи кафедри, результати обговорюються на її засіданнях у присутності комсоргів груп і секретаря комітету комсомолу. Однак абсолютизувати роль і значення контрольних робіт, як і будь-якого іншого методу, не слід. Вони дають можливість проаналізувати рівень знань усієї групи з якогось конкретного питання, виявити характерні недоліки у засвоєнні лекційного курсу, порівнювати якісний рівень знань студентів, створити умови для застосування програмованого навчання з суспільних наук.

¹¹ Див.: Методические указания к семинарским занятиям по курсу научного коммунизма. Первый Московский ордена Ленина и ордена Трудового Красного Знамени мединститут им. И. М. Сеченова. М., 1969.

Менш поширені семінари, де студенти виступають в ролі викладачів. У деяких вузах таке заняття проводять два студенти. Можуть бути й інші варіанти. Що ж до вибору теми звичайного семінару, де застосовується метод «запитання — відповідь» або бесіда, то тут враховується насамперед профіль вузу.

Як показує досвід багатьох вищих навчальних закладів країни, характер і способи взаємозв'язку семінарів і самостійної роботи студентів у вивченні наукового комунізму можуть бути значно різноманітнішими, ніж у вивченні інших суспільних наук: це, зокрема, коментоване читання першоджерел, колоквиуми, семінари за матеріалами соціологічних досліджень, які здійснюються студентами під керівництвом кафедри тощо. Однак в усіх випадках викладач повинен спонукати студентів до самостійного мислення, щоб їх виступи мали творчий характер, містили в собі елементи пошуку.

Поширеною формою організації самостійної роботи студентів є науковий студентський гурток. Основна відмінність організації гуртка з наукового комунізму порівняно з іншими полягає в тому, що він має допомогти студентам не лише здобути певну суму знань з даного предмета, а й закріпити інтерес до самостійної роботи в галузі суспільних наук, до проведення активної громадської роботи. Такий досвід нагромаджено у Київському державному педагогічному інституті ім. О. М. Горького. Тут стає вже системою прийняття кращих студентів вузу в члени товариства «Знання» і організація їх виступів, лекцій перед широкою аудиторією.

Для правильної організації всієї системи самостійної роботи студентів-старшкурсників важливе значення має її планування, зокрема — складання планів організації самостійної роботи студентів. Деякі викладачі готують розгорнуті плани-проспекти, які допомагають їм успішно організувати ту чи ту форму самостійної роботи студентів. Крім усього іншого, це зобов'язує викладачів вдумливо підходити до змісту лекційного курсу.

Як відомо, на всі теми курсу відведено 40 годин лекцій. Досвід показує, що немає потреби читати лекції вибірково, випускати окремі теми, покладаючись на самостійне вивчення їх студентами, так само недоцільно висвітлювати в лекціях всі питання теми. Значно перспективніші оглядові і проблемні лекції з усіх тем вузівської програми, в яких основна увага зосереджується на вузлових проблемах. Навчити самостійно мислити — це основне завдання лекційного курсу, бо розвинути в студента здатність творчості, потяг до самостійного оперування інформацією і пошуку істини значно важливіше, ніж подати йому ще одну порцію готової інформації. В уже згадуваній постанові ЦК КІРС наголошується: «Добиватися, щоб вивчення марксистсько-ленінської теорії сприяло розвитку творчого мислення молодих спеціалістів, допомагало їм глибше розуміти закони і перспективи суспільного розвитку, прищеплювало вміння пов'язувати теоретичні питання з діяльністю партії і народу»¹².

На нашу думку, основними методичними прийомами у розв'язанні цих завдань мають бути такі: 1) об'єднання тем у зведені лекції з їх погодинним розподілом; 2) чітке визначення форм лекцій (установча, оглядова, тематична, проблемна, проблемно-тематична тощо); 3) розробка розгорнутих лекційних планів; 4) визначення мінімуму обов'язкової літератури з кожного питання теми; 5) широке використання технічних засобів навчання; 6) поєднання лекцій і самостійної роботи студентів.

Форми лекцій викладач повинен визначити сам, виходячи з підготовленості студентів, профілю вузу, резервів часу, власних наукових і методичних можливостей і, зрозуміло, змісту конкретної лекції.

В організації самостійної роботи студентів допомагають технічні засоби і наочні посібники, доречно і вміло використані в лекції. Вони дають можливість «ущільнити» академічну годину, раціональніше її використати для викладення матеріалу з огляду на профіль вузу, факультету. Так, у деяких вузах графічні наукові посібники виготовляють самі студенти, створюються під керівництвом досвідчених викладачів студентські науково-методичні гуртки з наукового комунізму, причому така робота зараховується їм як курсовий залік.

¹² «Радянська Україна», 1974, 25 червня.

Усі ці форми допомоги студентам в організації самостійної роботи тим швидше набудуть поширення, чим оперативніше буде розв'язане питання про зарахування їх до педагогічного навантаження викладачів. Це важливо ще й тому, що в обсяг роботи викладача в цій галузі входять ще й консультації з підготовки до семінарських занять, з конспектування першоджерел, допомога відаючим студентам, керівництво написанням студентських рефератів, виступів, доповідей, студентських робіт для участі в інститутських, міських, обласних, республіканських і всесоюзних конкурсах, керівництво науково-дослідною роботою студентів на кафедрі тощо, підготовка студентів-лекторів, організація екскурсій студентів. В цілому, як показує практика, на керівництво усіма цими видами самостійної роботи студентів викладач в середньому витрачає протягом навчального року близько 100 годин. Необхідність обліку цієї діяльності викладача, відображення її в індивідуальному плані його роботи підтверджується і тим, що хибні в організації самостійної роботи студентів-старшокурсників пояснюються передусім недостатньою упорядкованістю обліку діяльності викладача і недостатньо ефективним контролем за нею.

Організація самостійної роботи студентів у вивченні наукового комунізму має бути піднесена на новий, якісно вищий рівень. «Формувати погляди,— підкреслює товариш Л. І. Брежнев,— значить давати переконливі відповіді на питання, які хвилюють молоду людину.

Тому так важливо, щоб вивчення молоддю марксистсько-ленінської теорії не зводилося до заучування готових висновків, а допомагало самостійно мислити, розв'язувати насущні проблеми, бачити закономірності і перспективи суспільного розвитку, вести непримиренну боротьбу проти буржуазної ідеології. Нема потреби доводити, що це насамперед залежить від того, наскільки вчителі, пропагандисти, викладачі суспільних наук, ідеологічні кадри самі володіють революційною теорією»¹³. Від рівня організації навчального процесу, ефективності викладання, від активного творчого опанування студентами матеріалу залежить формування передових поглядів, комуністичного світогляду молодого спеціаліста, його комуністичної ідейності — сплаву знання, переконань і практичної дії.

* * *

В статтю на основі аналізу значительного фактичного матеріалу обобщається опыт організації самостійної роботи студентів по изучению вузовского курса научного комунізму, раскрывается роль преподавателя, значение методических разработок и контрольных работ в совершенствовании лекционной и семинарской форм преподавания, в повышении эффективности самостійної роботи студентів. Авторы анализируют методические приемы, содействующие развитию творческого мышления у молодых специалистов, формированию у них умения активно использовать приобретенные знания в практической — профессиональной и общественной — деятельности.

¹³ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Т. 5, К., 1976, с. 48.

ВСЕСОЮЗНИЙ СИМПОЗИУМ З МАТЕРІАЛІСТИЧНОЇ ДІАЛЕКТИКИ

На початку вересня 1977 р. у м. Алма-Аті відбувся Всесоюзний симпозиум з матеріалістичної діалектики як логіки і методології сучасного наукового пізнання, організований Інститутом філософії АН СРСР та Інститутом філософії і права АН КазРСР.

Відбулося два пленарні засідання, працювало чотири секції. У роботі симпозиуму взяло участь чимало філософів УРСР. Симпозиум відкрив вступним словом віце-президент АН КазРСР, академік АН КазРСР Б. М. Тулепбаєв.

На першому пленарному засіданні виступили з доповідями академік Б. М. Кедров, професор Е. П. Сітковський, член-кореспондент АН КазРСР Ж. М. Абдільдін, доктор філософських наук Е. В. Ільєнков, доктор філософських наук Ю. В. Сачков.

Б. М. Кедров у доповіді «Ленін. Діалектика. Жовтень» підкреслив, що в матеріалістичній діалектиці В. І. Ленін вбачав могутню ідейну і теоретичну зброю революційного пролетаріату. Він всебічно проаналізував вклад В. І. Леніна у розвиток матеріалістичної діалектики та використання її вождем революції в своїй політичній діяльності. В доповіді наголошено, що діяльність КПРС дає визначні зразки творчого розвитку і застосування в теорії і на практиці революційної діалектики.

Доповідь Е. П. Сітківського присвячена підсумкам і практичним завданням радянських філософів у справі розробки діалектичної логіки. Доповідач докладно охарактеризував досягнення радянських філософів у розробці проблем матеріалістичної діалектики, в тому числі питання про єдність діалектики, логіки і теорії пізнання в діалектичному матеріалізмі, про закони і категорії діалектики, про рівні людського пізнання і співвідношення формальної та діалектичної логіки, а також у всебічному викритті і спростуванні різних антимарксистських, буржуазних та ревізіоністських філософських течій. У доповіді Ж. М. Абдільдіна «До питання про систематичну побудову діалектичної логіки» було запропоновано обговорити такі напрями досліджень: а) формування логічної будови мислення в процесі предметно-практичної діяльності; б) категорії діалектики в історії філософії; в) розвиток наукового пізнання і систематизація категорій діалектики; г) дослідження розумового розвитку дитини.

Привернула увагу доповідь Е. В. Ільєнкова «Діалектика та світогляд», в якій висвітлювалась специфіка марксистської діалектики як методологічного аспекту матеріалістичного світогляду.

Перше пленарне засідання завершилося доповіддю Ю. В. Сачкова «Проблема стилів мислення в науці». В історії науки, зокрема в природознавстві, доповідач виділив два стилі мислення: класичний, заснований на принципі однозначної детермінації, та імовірнісний. Отже, стилі мислення в науці втілюються передусім в уявленнях про основні структури знання.

Засідання першої секції, якою керував академік Б. М. Кедров, було присвячене проблемам розробки теорії матеріалістичної діалектики. Основні питання, які обговорювалися в більшості доповідей, — це єдність діалектики, логіки та теорії пізнання, побудова систем категорій і законів діалектики та діалектика як методологія.

З доповіддю «Про деякі аспекти проблеми єдності діалектики, логіки та теорії пізнання» виступив академік АН УРСР В. І. Шинкарук (Київ). Він зазначив, що матеріалістична діалектика в різних аспектах свого змісту виступає як субординована єдність науки про загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення (теорія розвитку), гносеології (теорія пізнання) і логіки (діалектична логіка). Для правильного розуміння співвідношення цих теоретичних структур в системі діалектичного матеріалізму принципово важлива матеріалістична діалектика як теорія розвитку; без висвітлення її принципів як законів пізнання, без розробки її як теорії пізнання і логіки не можна претендувати на цілісну науку діалектики.

Доктор філософських наук Е. Ф. Солопов (Ленінград) у доповіді «Про розробку теорії діалектики як розвинутої ідеї єдності світу» зауважував, що матеріалістична діалектика має розроблятися як глибока теоретична основа всього марксистсько-ленінського світогляду. Відповідно до цього вихідною ідеєю діалектики слід вважати ідею єдності світу в його матеріальності і русі.

Доктор філософських наук М. О. Парнюк (Київ) підкреслив, що створити систему категорій діалектики можна лише тоді, коли правильно розуміти ідеї В. І. Леніна про тотожність діалектики, логіки та теорії пізнання. Завдання полягає в тому, щоб розкрити онтологічний, гносеологічний та логічний зміст категорій, показати їх як ступені пізнання і розкрити логічні відношення між ними, взаємопереходи.

Доктор філософських наук Ю. Ф. Бухалов (Харків) підкреслив, що діалектика, логіка та теорія пізнання, збігаючись за предметом (відношення свідомості та мате-

рії, суб'єкта і об'єкта), різняться за проблематикою.

У доповіді «Гегель і Кант про проблему тотожності мислення і буття» кандидат філософських наук В. А. Васильєв (Мінськ) підкреслив, що логічною формою, адекватною дійсному змістові діалектики як науки, є система її законів та категорій, в якій реалізується тотожність законів буття і мислення відповідно до матеріалістичного розв'язання основного питання філософії.

Проблемі єдності діалектики, логіки та теорії пізнання присвячена доповідь доктора філософських наук А. М. Мінасяна (Ростов-на-Дону), Г. А. Ширшина (Горький), а також доповіді кандидата філософських наук М. Г. Кириченка, доцента М. Б. Бакуріа. Суть доповіді кандидата філософських наук М. С. Оринбекова (Алма-Ата) зводиться до того, що в системі категорій матеріалістичної діалектики категорія субстанції має посісти одне з центральних місць, стане суб'єктом розгортання цієї системи, переростаючи в інші категорії, які будуть виступати як її предикації.

Професор В. В. Ільїн (Ленінград) висловив думку, що існує універсальна система категорій діалектики. Одним із фрагментів такої загальної системи доповідчак назвав «гніздо» категорій, в яких розкривається зміст сутності в послідовності переходів від аналізу закону, можливості і дійсності до випадковості, необхідності і причинності і взаємодії. Кандидат філософських наук В. І. Єрмаков (Челябінськ) у доповіді «Теоретичне відтворення предмета як єдність дослідження і викладу» висловив думку, що будувати систему категорій, виходячи з безпосереднього їх аналізу, неправильно.

Доктор філософських наук В. І. Свідерський (Ленінград) докладно проаналізував питання про різні рівні універсальності категорій, про класифікацію категорій, про співвідношення загальнонаукових понять і категорій.

Певна частина доповідей присвячена питанням предмета матеріалістичної діалектики, діалектиці як методу, з'ясуванню специфіки категорій, теоретичного мислення. Доктор філософських наук В. Л. Лутай (Київ) розвинув думку про матеріалістичну діалектику як підсумок досвіду наук.

У доповіді доктора філософських наук С. Б. Кримського (Київ) «Природа і зміст філософських категорій» наголошувалося, що треба відрізнити предметно-родову рубрикацію світу, «сітку явищ природ» (В. І. Ленін), яка виступає практичною передумовою формування абстрактного мислення і його універсалій, та категоріальний статус цих універсалій. Останній залежить від діалектики пізнання і діяльності в її культурно-історичному контексті. В логічному аспекті категорії не зводяться тільки до понять, але становлять концептуальні «мови» (якісну, кількісну, модальну репрезентації універсальних відношень.

Кандидат філософських наук А. А. Сорокін (Москва) присвятив свою доповідь питанню з'ясування природи форм мислення. У доповіді кандидата філософських наук Г. В. Лобастова (Москва) розглядалася діалектика суб'єктивного і об'єктивного в пізнанні.

Виступ В. В. Кашина (Оренбург) «Про умови функціонування теоретичного мислення» присвячений питанню стилю мислення і наукової картини світу. Промовець виділив, зокрема, таку функцію стилю наукового мислення, як відбір методів і засобів для виконання програми досліджень. У доповіді кандидата філософських наук С. С. Гусева (Ленінград) з'ясувалися засоби закріплення людської практики у фігурах логіки та розглядалося значення метафор в пізнанні тотожності і відмінності як засобу становлення наукової форми пізнання. Темою доповіді кандидата філософських наук В. М. Костева (Київ) була «Діалектична структура наукового дослідження».

У деяких доповідях діалектика розглядалася як методологія.

Доктор філософських наук М. Л. Злотина (Київ) розібрала питання про універсальність діалектичного методу. Діалектика, наголосувала вона, будучи теорією розвитку, трансформується в теорію і метод творчої діяльності, оскільки загальні закони розвитку виступають граничним регулятором формування нового. Останньому питанню була присвячена доповідь кандидата філософських наук К. М. Сатибалдіна (Алма-Ата) «Творчість і діалектика».

Доктор філософських наук Ф. Ф. В'яккерев (Ленінград) висвітлив питання про роль законів і категорій діалектики в процедурі наукового дослідження, виділивши при цьому методологічне значення принципу суперечності і саморуху. Кандидат філософських наук Г. Т. Ямрєкова (Новосибірськ) докладно спинилася на визначенні предмета виділення наукової методології.

Доктор філософських наук В. Г. Іванов і кандидат філософських наук М. Лезгіна (Ленінград) характеризували матеріалістичну діалектику як методологічний базис наукового пошуку. Кандидат філософських наук Г. Г. Соловйова розглянула питання про роль скептицизму в розвитку діалектики. Кандидат філософських наук М. Д. Зотов-Матеев (Тюмень) висвітлив відношення електичного методу до метафізики і діалектики. Питанням аналізу логічної форми матеріалістичної діалектики з огляду категорій загального, особливого та одиничного були присвячені доповіді кандидатів філософських наук В. Є. Кемерова і С. З. Гончарова (Свердловськ). Доктор філософських наук Л. Б. Баженов (Москва) присвятив свою доповідь аналізу особливостей діалектичних суперечностей у пізнанні. Доктор філософських наук Г. Г. Лукава (Москва) спинилася на ролі історії філософії в розробці діалектичної логіки. Кандидат філософських наук

М. Х. Нурматов (Ташкент) говорив про визначення предмета діалектичної логіки. В. Є. Кузнецова (Ленінград) висвітлювала питання про специфіку принципу як елемента діалектики.

Деякі доповіді присвячувались окремим проблемам матеріалістичної діалектики. Доктор філософських наук Я. Ф. Аскін (Саратов) у доповіді «Філософська теорія детермінізму та діалектична концепція розвитку» звернув увагу на проблему розрізнення форми та різновидів детермінації. Проблема детермінізму, відзначив Я. Ф. Аскін, виступає як проблема визначеної спрямованості розвитку. Кандидат філософських наук А. М. Магомедов (Махачкала) розібрав питання співвідношення причинності та функціональності. Кандидат філософських наук З. А. Мукашев (Алма-Ата) обґрунтував питання спадковості як моменту розвитку.

Доктор філософських наук І. Т. Якушевський (Ленінград) виступив з доповіддю «Ленінський вклад у розвиток матеріалістичної діалектики та його буржуазні інтерпретації».

Робота секції «Категорії матеріалістичної діалектики» була присвячена висвітленню теоретико-пізнавальної ролі принципів і категорій діалектики.

У доповіді «Матеріалістична діалектика і категорія діяльності» кандидат філософських наук І. С. Алексеев (Москва) висловив думку про те, що основою системи категорій матеріалістичної діалектики має бути категорія діяльності. У доповіді кандидата філософських наук К. А. Абішева (Алма-Ата) «Суспільні відносини і предметний зміст діяльності» йшлося про виявлення об'єктивної основи логічних форм мислення, якою є предметна діяльність.

Кілька доповідей присвячувались розгляді принципу практики. Кандидат філософських наук В. І. Снесар (Енгельс) визначив діалектику, зокрема, як вчення про принципи. Кандидат філософських наук В. П. Кохановський (Ростов-на-Дону) показав універсальність ідеї історизму як логічного принципу діалектики, його сутність і структуру. Кандидат філософських наук А. М. Хохлов (Оренбург) зробив спробу розглянути категоріальну структуру принципу загального зв'язку.

Доктор філософських наук А. С. Кармін (Ленінград) підкреслив, що конкретна функція в дослідженні виконується філософськими поняттями, тимчасом як інструментальну функцію виконують здебільшого поняття конкретних наук. Адже мислення вченого завжди детерміноване категоріями діалектики, хоч він може цього і не розуміти. Цю детермінованість, відзначив кандидат філософських наук М. Р. Радовель (Целіноград), можна виявити, аналізуючи наукові тексти.

Доповідь «Про критерії визначення полярних категорій матеріалістичної діалектики» зробив кандидат філософських наук В. І. Табачников (Запоріжжя).

Категорія суперечності та її роль у розвитку наукового знання були основним предметом доповідей кандидатів філософських наук С. В. Остапенка (Одеса), А. І. Головіна (Харків), І. В. Ніколаєва (Ленінград), С. А. Молокова (Калінін) і доктора філософських наук В. Н. Голованова (Ростов-на-Дону). На думку останнього, одна і та сама суперечність не може бути і внутрішньою і зовнішньою у різних відношеннях.

На секції чимало доповідей присвячувалося розгляді окремих категорій діалектики, з'ясуванню їх сутності, змісту, структури та методологічної ролі.

У доповіді «Про логіку розвитку заперечення в діалектиці» кандидат філософських наук А. Н. Князев (Пенза) показав, що заперечення це одноразовий акт, а має власну логіку розвитку. Кандидат філософських наук В. П. Огородников (Ленінград) розкрив методологічну роль категорії необхідності і випадковості. Кандидат філософських наук А. М. Карпенко (Караганда) висвітлював методологічну роль категорії «єдине» і «множинне», розглядаючи аналіз К. Марксом процесу становлення капіталістичного виробництва. Проблеми «цілісності» в її єдності та відмінності від категорії «ціле» присвятив свою доповідь кандидат філософських наук М. Ш. Хасанов (Алма-Ата).

У доповіді доктора філософських наук Ф. А. Селіванова (Тюмень) наголошувалося, що принцип єдності абсолютного і відносного не має винятків. І рух, і спокій, і боротьба протилежностей, і єдність протилежностей абсолютні і відносні.

Доктор філософських наук Є. Є. Ледников (Київ) проаналізував специфіку емпіричного і теоретичного рівнів у пізнанні, відзначив необхідність розрізнення загальногносеологічних і логіко-методологічних аспекти функцій категорій «емпіричне» і «теоретичне».

«К. Маркс про різні рівні пізнання історичного і логічного» — тема доповіді доктора філософських наук В. К. Касенова (Караганда). Суть і структуру проблеми як гносеологічної категорії розглянув кандидат філософських наук В. М. Агеев (Целіноград). Про роль категорії часу в теорії матеріалістичної діалектики йшлося в доповіді доктора філософських наук Ю. Б. Молчанова (Москва).

У третій секції, якою керував доктор філософських наук Ю. В. Сачков, обговорювалася тема «Діалектика — методологія природничих наук». У багатьох доповідях з'ясуувалася методологічна роль матеріалістичної діалектики в сучасному природознавстві. Водночас відзначалося збагачення категоріального апарата самої діалектики на основі розвитку природничих наук, виникнення так званого загальнонаукового рівня пізнання. У доповіді доктора філософських наук Н. П. Депенчук «Діалектика і сучасне природознавство» були розглянуті основні тенденції розвитку союзу філософів і природознавців. Доповідач під-

креслила, що розвиток теоретичного природознавства пов'язаний з діалектизацією мислення вчених, з розв'язанням ними методологічних проблем певної науки. Філософський аналіз шляхів розвитку сучасного природничонаукового знання, з одного боку, відкриває реальні можливості вдосконалення прикладних аспектів філософського дослідження і розкриття нових напрямів фундаментальних досліджень у галузі матеріалістичної діалектики, з другого — сприяє підвищенню ефективності природничо наукових досліджень. Цій проблематиці присвячені доповіді доктора філософських наук К. Х. Рахматуліна (Алма-Ата) «Сучасна наукова картина світу і діалектика», доктора філософських наук Н. Г. Абрамової (Москва), «Редукціонізм, діалектика, кібернетика», доктора філософських наук Р. С. Карпінської (Москва) «Проблема мнізму в сучасному науковому пізнанні», кандидата філософських наук А. Л. Королькова (Ленінград) «Про сучасні природничонаукові основи теорії діалектики», доктора філософських наук П. Чупіна (Свердловськ) «Матеріалістична діалектика і методологія науки», кандидата філософських наук В. П. Хютта (Таллін) «Об'єктивність знання як предмет діалектичної логіки».

Частина доповідей присвячувалась розглядові закономірностей природничонаукового пізнання, закономірностей наукового пошуку, з'ясуванню тенденцій математизації науки, екологічній проблемі. Серед них — доповідь доктора філософських наук Г. І. Рузавіна (Москва), кандидата філософських наук М. С. Сабітова (Алма-Ата), кандидата філософських наук К. Н. Сергеева та С. В. Степанова (Ленінград), кандидата філософських наук Е. П. Семенюк (Львів), доктора філософських наук А. Ф. Сатзудлаєва та Д. К. Набієва (Ташкент). У доповіді кандидата філософських наук В. М. Найдніша (Київ) йшлося про збагачення теоретичних передумов пізнавальної діяльності у ході наукових революцій.

У ряді доповідей висвітлювалося питання про роль системно-структурного методу в сучасних наукових дослідженнях, про рівні пізнання, ефективність наукових досліджень, про суть і специфіку наукових революцій. Якщо раніше на конференціях переважала тематика з філософських проблем фізики, то тепер значне місце посідають доповіді з філософських питань біології і кібернетики, математики, космології, хімії, геології, географії, а також багатьох інших наук.

Характерними в цьому відношенні були доповіді доктора філософських наук Н. І. Жукова (Мінськ), доктора філософських наук А. Н. Нисанбаєва (Алма-Ата), кандидата філософських наук А. А. Івакіна (Алма-Ата), кандидата філософських наук Н. К. Мукітанова (Алма-Ата), кандидата філософських наук У. А. Раджабова (Москва), В. О. Панфілова (Дніпропетровськ).

Системним дослідженням була, зокрема, присвячена доповідь доктора філософських наук В. Н. Спаського (Новосибірськ). Доктор фізико-математичних наук Я. І. Грановський та кандидат філософських наук В. М. Мельников (Донецьк) виступили з доповіддю «Математичний і категоріальний апарат в логічній структурі фізичної теорії». Вони виходять з того, що історія створення і побудови всіх фундаментальних фізичних теорій свідчить, по-перше, що фізична теорія не може виникнути і функціонувати, якщо її поняття не будуть органічно поєднані з певним математичним апаратом, по-друге, що вона будується на певному категоріальному фундаменті. Кандидат філософських наук А. С. Балгібаєв присвятив доповідь ролі принципу активності суб'єкта у фізичному пізнанні, кандидата філософських наук О. А. Подлишевський (Таллін) — діалектиці взаємозв'язку математики і фізики.

У низці доповідей розбиралися філософські проблеми біології. Доктор філософських наук Н. Т. Костюк і Л. І. Сидоренко (Київ) з'ясували роль принципу єдності історичного та логічного в теоретизації біологічного знання. Кандидат філософських наук Р. Ісраїлова (Київ) розповіла про інтегративні процеси у пізнанні суті життя, кандидата філософських наук Ю. І. Єфімов і А. П. Мозелев (Ленінград) — про співвідношення емпіричного та теоретичного в сучасному еволюційно-біологічному пізнанні, кандидата філософських наук А. Д. Лаліна і А. П. Березін (Горький) показали роль категорій необхідності і випадковості у пізнанні мутаційного процесу, доктор біологічних наук В. І. Фурсов (Алма-Ата) розглянув діалектику як методологію біології.

У центрі уваги секції «Діалектика — методологія суспільних наук», роботою якої керував професор В. В. Шеляг (Москва) були методологічні проблеми дослідження цілісного суспільного організму, його структури, загальних тенденцій та конкретних закономірностей розвитку. Постановка цих кардинальних проблем соціального пізнання була організуючим началом широкого спектра питань, які розглядалися на засіданнях секції.

Діалектика економічних і соціальних чинників розвинутого соціалістичного суспільства, методи пізнання їх сутності, шляхи побудови логіки політичної економії соціалізму розкривалися у виступах доктора філософських наук В. Я. Ельмеева (Ленінград), кандидатів економічних наук С. В. Мочерного (Київ), Б. І. Кононенка (Ташкент) та ін. Логіка «Капіталу» К. Маркса в її застосуванні до аналізу становлення комуністичної суспільно-економічної формації була предметом доповіді кандидата філософських наук М. І. Бакаїдзе (Алма-Ата) та ін.

Важливе місце в роботі секції посіли соціально-політичні питання, насамперед у їх правознавчому аспекті. Академік АН КазРСР С. З. Зіманов (Алма-Ата) під-

креслив, що перед радянськими філософами і правознавцями стоїть відповідальне завдання розробки діалектико-логічної методології кодифікації радянського законодавства, бо права теорія й практика настійно потребують цього, особливо у зв'язку з прийняттям Конституції СРСР і Конституції союзних республік. У доповіді члена-кореспондента АН КазРСР М. Т. Байхманова (Алма-Ата) були висвітлені характер і особливості відображення соціальної дійсності у праві. Доктор юридичних наук В. С. Нерсесянц (Москва) висвітлив проблеми понятійного апарата юриспруденції, співвідношення теоретичних і історичних дисциплін у межах юридичної науки.

Важливе питання про управління національними відносинами в умовах розвинутого соціалістичного суспільства було порушене у доповіді доктора філософських наук М. М. Сужикова (Алма-Ата).

Одне з центральних місць у роботі секції пошло обговорення актуальних проблем формування духовного світу нової людини. Доктор філософських наук В. А. Черняк (Алма-Ата) на конкретно-соціологічному матеріалі показала, як ставлення до праці розкриває все багатство і всі суперечності індивідуальної свідомості. В загально-методологічному плані — через категорію суспільної практики — підійшла до розв'язання цих питань кандидат філософських наук Л. І. Бондаренко (Харків).

У доповіді, присвяченій методологічним проблемам соціально-історичного дослідження, кандидат філософських наук С. П. Сайко (Воронеж) аналізував значення діалектики абстрактного і конкретного для історичного пізнання.

Доктор філософських наук В. Г. Мордкович (Горький) показав використання методологічних принципів матеріалістичної діалектики в конкретно-соціологічних дослідженнях. Доповідь кандидата філософ-

ських наук А. І. Демидової присвячена питанню про рівні соціального пізнання. Кандидат філософських наук В. В. Кизима (Київ) розвивав думку про те, що єдність культури і діяльності — центральний принцип марксистської науки про культуру, покликаній виявити загальні закономірності культурно-історичного процесу.

Пошуки елементарної «клітинки» теоретичної системи етики, аналіз ролі суперечностей в становленні конкретно-цілісних моральних феноменів та інші проблеми були предметом доповідей кандидатів філософських наук Ю. С. Стрєбкова (Донецьк), Г. Г. Акмамбетова (Алма-Ата), С. Л. Березіна (Оренбург).

Кардинальні методологічні проблеми сучасної екології, необхідність застосування діалектики для розв'язання екологічних комплексних науково-практичних завдань знайшли висвітлення в доповідях кандидатів філософських наук Е. В. Гірусова та Р. В. Гарковенко — (Москва). В них підкреслювалось, що врахування антропогенних чинників у складі навколишнього середовища в процесі еволюції живої природи планети конче потрібне і в розробці діалектики як теорії розвитку, в з'ясуванні діалектичної картини світу.

На прикінцевому пленарному засіданні керівники секції підбили підсумки роботи Робота симпозіуму пройшла в активному, творчому обговоренні проблем матеріалістичної діалектики. Учасники симпозіуму підкреслили, що матеріалістична діалектика виступає теоретичною зброєю КПРС у справі будівництва комунізму в нашій країні. Перед радянськими філософами стоїть важливе завдання щодо дальшого, поглибленого дослідження проблем матеріалістичної діалектики.

М. О. ПАРНЮК, В. І. ТАБАЧНИКОВ,
В. І. РОТНИЦЬКИЙ

ЗВІТНО-ВИБОРНІ ЗБОРИ УКРАЇНСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ АСОЦІАЦІЇ

19 травня 1978 року відбулись звітно-вборні збори Українського відділення Радянської соціологічної асоціації (УВРСА). У роботі зборів взяли участь наукові співробітники академічних і відомчих науково-дослідних інститутів, викладачі вузів, соціологи і соціальні психологи ряду міністерств, підприємств і виробничих об'єднань з 15 міст республіки.

У доповіді про діяльність Відділення за 1974—1978 роки голова УВРСА професор

Л. В. Сохань зазначила, що звітний період став важливим етапом дальшого піднесення ідейно-теоретичного рівня соціологічних досліджень та вдосконалення їх наукової методики. Розгортання соціологічних досліджень в Українській РСР здійснювалось відповідно до директив XXV з'їзду КПРС, Конституції СРСР, постанов ЦК КПРС і Радянського уряду. Цими документами визначались і у згоді з ними коригувались основні напрями і завдання науково-прак-

тичної і організаційної діяльності Відділення.

Об'єднавши зусиль дослідників навколо найбільш актуальних проблем комуністичного будівництва, зміцненню зв'язків з практикою, відзначила доповідачка, сприяли тісні контакти бюро і секцій УВ РСА з республіканськими, обласними і міськими директивними органами, участь у роботі науково-методичних рад і центрів. Серед них — Науково-методичний центр Держплану УРСР і АН УРСР по плануванню соціального розвитку виробничих колективів, галузей і регіонів, Наукова рада АН УРСР з проблем наукового комунізму та ін. Розробка низки актуальних проблем здійснювалась у рамках наукового співробітництва з провідними соціологічними центрами Москви, Ленінграда та інших міст країни. У звітний період зусилля соціологів Відділення були зосереджені на вивченні методологічних та теоретичних проблем дослідження соціалістичного способу життя, проблем соціального планування і управління. Велика увага приділялась соціологічному дослідженню процесу вдосконалення соціальної структури розвинутого соціалістичного суспільства, соціальної активності різних соціальних і соціально-професійних категорій трудящих. Вивчалися шляхи і форми соціально-культурного розвитку радянських народів, здійснювався аналіз соціально-економічних і демографічних проблем, питань комуністичного виховання тощо.

Ці дослідження координувались дев'ятьма науково-дослідними секціями і охоплювали 40 тем. Досліджувані проблеми, результати їх розробки обговорювались на конференціях і семінарах, розширених засіданнях бюро Відділення і секцій. Члени УВ РСА брали безпосередню участь в організації 20-ти конференцій, 4-х координаційних нарад, 2-х засідань «круглих столів» журналу «Соціологічне дослідження». Підсумком наукової та науково-практичної діяльності Відділення були насамперед друковані праці — 33 монографії, збірники і методичні посібники. За цей же період підготовлено до друку 22 монографії, 4 збірники і кілька методичних матеріалів.

Соціологи Відділення, як зазначила у своїй доповіді Л. В. Сохань, здійснювали також науково-методичну роботу під час складання планів соціального розвитку колективів підприємств і виробничих об'єднань, галузей, сільськогосподарських районів, областей і міст республіки, підготували ряд записок і рекомендацій для директивних і господарських органів. Особливо продуктивно працювали соціологи Києва, Львова, Донецька, Харкова, Запоріжжя, Одеси.

Значне місце в діяльності Відділення посідали питання пропаганди соціологічних знань. У 12-ти постійно діючих семінарах в 9-ти містах України читалися цикли лекцій з соціально-психологічної і соціологічної тематики, відбувалися заняття з методики і техніки емпіричних досліджень. Члени УВ

РСА беруть участь в роботі товариства «Знання», університетів марксизму-ленінізму.

Л. В. Сохань відзначила, що бюро Відділення і керівництво секцій ще не повністю використовують свої можливості для концентрації зусиль соціологів республіки на актуальних проблемах, розв'язання яких має велике теоретичне і практичне значення. Зокрема, треба ширше розгорнути фронт досліджень з методології пізнання соціальних і соціально-психологічних процесів, критики основних напрямів сучасної буржуазної соціології.

На думку Л. В. Сохань, більшої уваги потребує підвищення рівня методичного забезпечення соціологічних досліджень. Доповідачка підкреслила, що одним із істотних факторів, які сприятимуть успішному розв'язанню цього важливого завдання, є створення в республіці єдиної системи професійної підготовки соціологів.

Кандидат технічних наук О. І. Образцов проінформував присутніх про роботу Науково-методичного центру Держплану УРСР і АН УРСР по плануванню соціального розвитку трудових колективів і регіонів. Відзначаючи успіхи, досягнуті у республіці в галузі соціально-економічного планування, він підкреслив, що нині гостро постає питання про якість і наукову обґрунтованість комплексних планів соціального розвитку та успішне втілення цих планів у життя. Апробація розроблених методик допомогла виявити хибні і прорахунки, нагромадити цінний досвід, який має використовуватись у підготовці методичних рекомендацій із складання планів економічного і соціального розвитку на одиннадцяту п'ятирічку. Якість і ефективність соціального планування значною мірою залежать від створення стабільних, авторитетних соціологічних служб, укомплектованих професійно зрілими кадрами. У зв'язку з цим, наголосив О. І. Образцов, все наступніше стає потреба у створенні системи соціологічної освіти, розгортанні широкої пропаганди основ соціологічних знань серед керівних кадрів народного господарства.

Старший науковий співробітник Інституту економіки АН УРСР В. І. Докшевич (Донецьк) розглянула деякі особливості регіонального соціального планування, розповіла про створення планів соціально-економічного розвитку Жданова і Дніпродзержинська, які дістали високу оцінку директивних органів, про координацію соціологічних досліджень у Донецьку і області, про розробку проблем соціального планування, організацію соціалістичного змагання, матеріальне і моральне стимулювання, раціональне використання трудових ресурсів, що успішно досліджуються соціологічними групами в Донецьку. Зважаючи на зростання кількості соціологів-професіоналів, досить високий рівень здійснюваних ними розробок, В. І. Докшевич висловила думку про доцільність створення в Донецьку філіалу Українського відділення РСА.

Кандидат філософських наук Б. А. Буйвол (Львів) розповів про особливості роботи секції соціального планування колективу промислового підприємства. Підтримуючи міцні і різнобічні зв'язки з партійними і господарськими органами міста і області, соціологи міста досліджують найбільш актуальні проблеми, зосереджують свої зусилля на перспективних напрямках. Це — теоретичні і прикладні аспекти соціального планування і управління соціальними процесами. Останнім часом були розроблені плани соціального розвитку ряду підприємств, підготовлено документацію для складання аналогічних планів на п'ятиріччя. Львівські соціологи досліджують також питання, пов'язані з ефективністю партійної роботи, атеїстичного виховання, проблеми суспільної психології та ін. На закінчення Б. А. Буйвол висунув пропозицію присвятити один з номерів журналу «Філософська думка» публікаціям львівських соціологів.

Головним завданням, яке перебуває в центрі уваги заводських соціологів, підкреслив у своєму виступі начальник Бюро соціологічних досліджень Дніпропетровського заводу ім. Г. І. Петровського Є. І. Фокін (Дніпропетровськ), є методична розробка планів соціального розвитку як підприємства в цілому, так і його окремих підрозділів, розв'язання проблеми плінності кадрів, вдосконалення форм і методів управління тощо. Він відзначив, що за період діяльності соціологічної служби на Дніпропетровському заводі ім. Г. І. Петровського плінність кадрів зменшилась на 47 процентів, майже вдвічі зменшилось число порушень трудової дисципліни, у колективі склався сприятливий соціально-психологічний клімат. Водночас Є. І. Фокін підкреслив, що використовуються ще не всі можливості соціологічної служби підприємств, наголосив, що однією з важливих умов поліпшення діяльності таких служб є вироблення і прийняття єдиного положення про соціологічну службу підприємства, де б чітко регламентувався статус заводських соціологів.

Професор О. О. Якуба (Харків) розповіла про досвід вивчення суспільної активності випускників Харківського університету. Основною метою досліджень харківських соціологів є розробка практичних рекомендацій для вдосконалення всієї системи формування суспільної активності молодих спеціалістів. Певна увага приділяється вивченню соціальної активності членів виробничих колективів, питанням наставництва, плінності кадрів та ін. Організовано постійно діючий семінар з питань методики і техніки соціологічних досліджень, проводяться заняття на соціологічному відділенні факультету громадських професій ХДУ.

Завідуюча відділом Інституту економіки АН УРСР кандидат економічних наук В. С. Стещенко у своєму виступі відзначила, що однією з найважливіших проблем, які останніми роками привертають ува-

гу дослідників соціологічних проблем демографії, є поєднання жіночою її професійних і сімейних функцій. Питання, які стосуються жіночої праці, високої професійної зайнятості жінок, особливо актуальні в наш час, оскільки це накладає істотний відбиток на функціонування сучасної сім'ї і пов'язане певним чином із зменшенням народжуваності у країні. Вже здійснено кілька досліджень цієї проблеми, зокрема у Харкові та Донецьку. Однак, зазначила В. С. Стещенко, передумовою її наукового розв'язання є розгортання широкого фронту досліджень з цієї тематики, створення лабораторій і груп, які працюватимуть на господарській основі під науковим керівництвом провідних спеціалістів з даної проблематики.

Професор М. В. Гончаренко розповів про стан досліджень в галузі соціології культури. Він наголосив, що особливого значення набувають питання, пов'язані з естетичним вихованням, формуванням духовних потреб і інтересів радянської молоді. М. В. Гончаренко зазначив також, що необхідною умовою дальшого піднесення рівня досліджень в цій галузі є створення обґрунтованої системи індикаторів, які чітко і з достатньою повнотою відображали б явища духовної культури; розробка проблем прогнозування культури, її впливу на науково-технічний прогрес; використання методів конкретно-соціологічних досліджень у вивченні явищ культури.

Директор Інституту психології АН УРСР, професор В. І. Войтко звернув увагу на те, що зростання ролі соціології і соціальної психології у розв'язанні практичних завдань істотно вплинуло на функції соціолога і психолога. Якщо раніше соціологи залучались тільки як консультанти, то нині вони працюють як експерти з питань соціального планування і прогнозування. Прикладом може служити складання плану економічного і соціального розвитку Києва на 1976-1980 роки. Інша важлива особливість сучасних соціологічних досліджень полягає в тому, що вони, через комплексність і масштабність розроблюваних тем, дедалі частіше здійснюються об'єднаними зусиллями представників суміжних галузей знань, нормою стає творча співдружність соціологів і психологів, соціологів і економістів тощо. В. І. Войтко у своєму виступі розглянув і питання пропаганди соціологічних знань. На прикладі діяльності семінару з проблем соціального планування при Будинку економічної і науково-технічної пропаганди він показав ефективність такої форми соціологічного навчання. В. І. Войтко розповів також про тематику Науково-дослідного інституту психології МО УРСР, про розробку методик ідейно-виховної роботи.

Професор І. М. Попова (Одеса) сплинилася на питання про якість соціологічних досліджень. Конкретні соціологічні дослідження, зазначила вона, тільки тоді можуть дати обґрунтовані висновки і рекомендації, коли вони здійснюються на високому профе-

свійному рівні. Однак, наголосила І. М. Поглова, поки не створена система професійної освіти соціологів, не можна піднести на належний рівень якість досліджень.

Завідуючий відділом конкретних соціологічних досліджень Інституту філософії АН УРСР, кандидат філософських наук В. П. Чорноволенко проаналізував питання про підготовку соціологічних кадрів на філософському факультеті Київського держуніверситету. Він повідомив, що з наступного навчального року там буде введена спеціалізація студентів із соціології. У навчальному плані з цієї спеціалізації передбачене істотне розширення курсів з методики і техніки соціологічних досліджень (до 120 годин), введення спецкурсів (понад 500 годин). На філософському факультеті заплановано відкрити кафедру прикладної соціології. Усе це значною мірою сприятиме піднесенню загального рівня соціологічної підготовки випускників

факультету. Далі В. П. Чорноволенко зазначив, що для підвищення ефективності і якості соціологічних досліджень конче важливими є підготовка соціологічних кадрів, розробка державної системи соціальної статистики, створення галузевих соціологічних лабораторій і служб при різних міністерствах, визначення статусу заводського соціолога та ін.

В. П. Чорноволенко поставив також питання про вдосконалення структури Українського відділення РСА.

Збори прийняли рішення, яке визначає завдання і основні напрями діяльності Українського відділення РСА на найближчу перспективу. Було обрано бюро у складі 21 члена. Голова бюро Українського відділення РСА — В. П. Чорноволенко, заступники — В. Л. Оссовський і О. І. Образцов, вчений секретар — В. А. Матусевич.

Н. В. СМІРНОВА, М. М. ЧУРІЛОВ

ФІЛОСОФІЯ І НАУКОВИЙ ПРОГРЕС

В умовах розвинутого соціалізму значно зросла роль науки в соціально-економічному, політичному і духовному розвитку суспільства. Наука перетворюється на безпосередню продуктивну силу; це породжує цілу низку методологічних проблем. Передусім це стосується поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму. Тому закономірно, що серед актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії, на дальшу творчу розробку яких орієнтує вчених XXV з'їзд КПРС, особливе місце посідають методологічні проблеми науки. Нині в цій галузі провадиться інтенсивний дослідницький пошук, досягнуті певні успіхи. Вийшли друком колективні й індивідуальні монографії, присвячені проблемам методології наукового пізнання; згадані проблеми дістали відображення в серії статей, надрукованих у журналах.

Аналізові методологічних питань сучасної науки, показові продуктивності союзу філософів, природодослідників, суспільствознавців для творчого розвитку науки, розкриттю ролі марксистсько-ленінської філософії в умовах науково-технічної революції присвячена книжка академіка Л. Ф. Іллічова*.

Це — багатопланове і глибоке дослідження. Автор ґрунтовно розкриває зв'язок діалектичного матеріалізму і спеціальних наук, показує роль загальнофілософської методології у розвитку науки і зокрема визначає ті фактори, які сприяли піднесенню ролі діалектико-матеріалістичної методології в сучасному науковому пізнанні.

Одним із визначальних факторів цього процесу є перетворення науки на безпосередню продуктивну силу. Друга група причин, на думку автора, пов'язана з логікою розвитку самої науки. Третя група причин лежить безпосередньо в потребах практики. Удосконалення методології пізнання також органічно зумовлене розвитком і самою марксистсько-ленінською філософією. Нарешті, п'ята група причин пов'язана з боротьбою проти ворожої марксистсько-ленінської ідеології. Л. Ф. Іллічов справедливо підкреслює, що ідеологічна боротьба в галузі філософії зачіпає всі її сторони (с. 17).

Аналізуючи питання про єдність філософії і спеціальних наук, взаємодію наук про природу і про суспільство, автор спиняється

на розкритті взаємозв'язку науки й ідеології. Заслугує на увагу аргументована критика спроб сучасних буржуазних філософів протиставити науку й ідеологію. У книзі показана безпідставність і абсурдність намагання виключити філософію і соціологію, суспільні й гуманітарні науки із сфери наукового пізнання. Така доля, підкреслює автор, фактично спіткала буржуазну соціально й політичну філософію, різні утопічні концепції «постіндустріального» і «технетронного» типів суспільств тощо. Протиставляючи науку й ідеологію, буржуазні соціологи марно прагнуть «деідеологізувати» суспільні науки. До речі, слушно зауважує Л. Ф. Іллічов, у «деідеологізації» нині не вірять навіть самі автори цієї доктрини. «Той учений, який зводить глуху стіну між науками про природу і науками про суспільство, між наукою і ідеологією, або навіть просто не бачить зв'язку між ними, об'єктивно заперечує єдність людського наукового знання і його зв'язок з суспільним прогресом», — робить висновок автор.

Привертає увагу аналіз науки як соціального феномена, з'ясування її соціальної ролі, що визначається характером суспільно-економічної формації. Соціально-економічній та історично-класовий характер суспільно-економічної формації обіймає об'єктивну сукупність чинників, що впливають на вибір людьми соціальних цілей і засобів для їх досягнення. З класових, партійних позицій автор розкриває антигуманність капіталізму, який використовує науку у своїх класово-егоїстичних цілях, позбавляє її гуманності, історичної перспективи, знецінює її соціальне значення. Науково-технічний прогрес в умовах капіталізму обертається інтенсивною експлуатацією трудящої людини.

Цілком відмінна роль науки і техніки в умовах розвинутого соціалізму, де науково-технічний прогрес виступає для людини джерелом нових знань про реальну дійсність, сприяє розвитку таких відносин, які сприяють збагаченню і людині, і навколишнього середовища. Цікаві думки висловлює автор про роль природничих і суспільних наук у процесі будівництва комунізму, про роль синтезу знань у комплексному здійсненні важливих народногосподарських завдань, про розв'язанні соціальних проблем.

Важливим є положення автора про те, що роль природознавства у розвитку виробництва та інших сторін суспільного життя

* Ильичев Л. Ф. Философия и научный прогресс, М., «Наука», 1977. 318 с.

зростає тією мірою, якою розширюються і зміцнюються зв'язки природничих наук з економікою, філософією, соціологією, політикою, оскільки коріні соціальні питання науково поставлені й з'ясовані саме марксистсько-ленінським суспільствознавством (с. 60).

Автор порушує і питання, пов'язані з новими тенденціями в розвитку техніки. Критикуючи різні «технократичні» буржуазні концепції, Л. Ф. Іллічов аналізує основні тенденції розвитку сучасної техніки, показує, що їх визначальним чинником є суспільний лад. На особливу увагу заслуговує постановка методологічних питань технічних наук, пов'язаних з місцем техніки у виробництві, відношенням між людиною і технікою, між соціальними і технічними факторами у прогресі виробництва, з вивченням загальних закономірностей розвитку техніки. Безумовно, ці питання викликають інтерес, але, на жаль, вони і не дотали більш-менш ґрунтовного висвітлення.

У книжці аналізуються методологічні проблеми природознавства, наводиться низка цікавих фактів з історії боротьби за утвердження діалектико-матеріалістичних принципів в природознавстві, і зокрема у вітчизняній науці; піддаються критичній оцінці неопозитивізм. Великий інтерес, на наш погляд, становить розкриття методологічної функції марксистсько-ленінської філософії, співвідношення філософських і методологічних проблем. Розробка загальнофілософської методології можлива лише за поглибленого дослідження органічного зв'язку світоглядної і методологічної функції діалектичного матеріалізму, досягнень суспільних і природничих наук. Слушною є критика односторонньої логіко-гносеологічної орієнтації деяких філософських досліджень, які недооцінюють онтологічну проблематику діалектичного матеріалізму, об'єктивну діалектику, теорію розвитку (с. 98).

У праці аналізуються різні погляди на зміст методології. Зокрема, одні вчені вважають, що єдино науковою методологічною основою для теоретичних дисциплін є діалектичний матеріалізм. Інші твердять, що з розвитком загальнонаукових методів дослідження сформувалася особлива, нефілософська галузь знань — «методологія науки». Є й погляди, згідно з якими в «методології науки» відбувається процес виділення різних рівнів, деякі загальнонаукові методи набувають філософського звучання, а отже, йдеться про виникнення нової, «загальнофілософської» методології.

Автор книжки поділяє першу думку. І для цього, на наш погляд, є достатня підстава. Він піддає критичній оцінці твердження тих авторів, які вважають, що розвиток часткових, спеціальних теорій і методів знімає, нібито, завдання філософського дослідження наукового пізнання.

Основна думка, яку обстоює автор, полягає в тому, що матеріалістична діалектика утворює ядро методологічних досліджень. «Найбільш адекватний своєму поняттю тер-

мін «методологія», — пише Л. Ф. Іллічов, — означає всезагальний, універсальний філософський метод, органічно пов'язаний з філософською теорією, з філософським світоглядом» (с. 115). У праці разом з тим не заперечується те, що крім загальнофілософської методології, якою є діалектичний матеріалізм, існує й методологія кожної окремої науки. Оскільки спеціалізована методологія відображає предмет її дослідження і рівень його розвитку, вона відрізняється від методології філософської.

Розкриваючи методологічну функцію філософії, автор спирається на характерних рисах розвитку радянської філософської науки за останні роки, підкреслює, що однією з них є розширення географії наукових досліджень. Сучасний стан науки, її прогрес стимулює постановку і розв'язання проблеми філософської культури природодослідників, а також учених, що працюють у галузі суспільствознавства.

Методологічні дослідження у сфері суспільних наук становлять інші одну з найважливіших ділянок науки. Цим пояснюється велика увага, яку приділяє їм автор книжки «Філософія і науковий прогрес». Чільне місце серед них посідає висвітлення методологічної функції історичного матеріалізму, ролі матеріалістичного розуміння історії щодо генезису суспільних наук.

Специфіка суспільства як об'єкта соціального пізнання полягає в нерозривній єдності всіх його компонентів, отож — потреба в комплексному його вивченні особливо відчутна. Синтезуюча функція історичного матеріалізму і є основою для організації комплексних досліджень. Л. Ф. Іллічову вдалося переконливо довести, що єдність історичного матеріалізму і суспільних наук впливає з об'єктивної залежності між загальними законами розвитку суспільства і їх конкретними виявами, а інтегративний характер завдань, які він виконує у системі суспільствознавства, сприяється саме тим, що його предмет — це закони функціонування і розвитку суспільства загалом.

Не менш важливим є й висновок автора про нерозривність методологічної і світоглядної функції історичного матеріалізму. Історичний матеріалізм, підкреслюється в книжці, — соціально-філософське вчення, чим зумовлюється його світоглядний вплив на суспільні науки. Однак світоглядні проблеми суспільного розвитку розробляються все ще менш інтенсивно, ніж світоглядні проблеми природознавства, зазначає автор. Однією з причин цього є, на його думку, недостатня відегульованість механізмів зв'язку між філософами і представниками інших суспільних наук, хоча потреба об'єднати зусилля вчених для розв'язання творчих завдань диктується необхідністю методологічного обґрунтування спеціалізованих досліджень, зміцнення і розвитку конкретно-наукового підґрунтя тих чи тих загально-теоретичних висновків. Так, розробка проблем специфіки суспільнонаукового пізнання пов'язана з аналізом методів суспільних на-

ук у їх відношенні до загальнонаукових, філософських методів.

Дальше поглиблення і розвитку загальнофілософських засад методології пізнання суспільства, а також логічної специфікації його методів, поставлене в книзі як широке й справді комплексне завдання. Зокрема, автор звертається до однієї з найскладніших проблем суспільнонаукового пізнання — співвідношення логічного і історичного, показує, яким може бути конструктивне розв'язання завдання об'єднати зусилля представників історичного матеріалізму й історичної науки. Йдеться не про утворення єдиної наукової дисципліни (ця ідея пропонується у радянській філософській літературі)¹, а про такий розподіл пізнавальних функцій між елементами єдиної системи суспільнонаукових знань, коли історичний матеріалізм й інші суспільні науки мають розкривати закономірності історичного процесу, а історія — відтворювати «історичний процес у всебічності його виявів» (с. 163). Це зовсім не означає, що історія не повинна базуватися на пізнаннях законах, але її пізнавальні функції полягають передусім в історичній реконструкції діяння цих законів. Диференціація й інтеграція наук дістають за такого розподілу ролей найповнішого вираження, підкреслює автор.

Л. Ф. Іллічов розглядає і таку малодосліджену проблему, як єдність методологічної, світоглядної і революційно-перетворюючої функцій історичного матеріалізму, і зазначає в цьому зв'язку, що ряд категорій і принципів історичного матеріалізму, які мають велике практично-перетворююче значення, досліджуються недостатньо (до їх числа, зокрема, належить категорія «суспільно-історична практика»).

Увага дослідника звернена до актуальних соціальних проблем — і, зокрема, суспільного прогресу, зв'язку теорії з практикою тощо. Значне місце приділяється розгляді питань формування нової людини, який здійснюється на основі марксистсько-ленінської концепції особи. Л. Ф. Іллічов аналізує основні аспекти цієї проблеми, показує, що лише їх єдність забезпечує всебічне, комплексне розв'язання завдань, що стоять перед наукою в цій галузі. Великий інтерес автора до цієї проблеми спричинений і її надзвичайно високою ідеологічною значущістю. Ідеологічна боротьба навколо проблеми людини в наш час особливо загострюється. Реальний соціалізм, формуючи нову людину, значною мірою фокусує увагу вчених на визначенні шляхів і методів удосконалення комуністичного виховання відповідно до комуністичного ідеалу людини, який, підкреслюється в праці, докорінно відмінний від тих уявлень про людину, які існують в буржуазній свідомості, пропагуються буржуазною ідеологією. Розкриваючи соціальні корені цієї протилежності, автор розвінчує

поширені в сучасній буржуазній соціології концепції особи і робить висновок: «Якщо буржуазні теорії людини і могли відігравати прогресивну роль на зорі капіталістичного розвитку, являючи собою певну віху на шляху вироблення наукового розуміння людини, то стосовно сучасних умов весь їх позитивний зміст вихолостився і вони з історичної помилки перетворилися на свідому брехню» (с. 175). Марксизм-ленінізм, зазначається у праці, розв'язує проблему людини як проблему революційного перетворення умов її існування, а саме визначення сутності людини слугує тут загальнонауковим підходом до вивчення людини всіма суспільними науками.

Цінною в методологічному розумінні є порушена у праці проблема співвідношення сутності й існування людини. Зокрема, велике смислове навантаження має думка про те, що сутність людини виявляється на вищих етапах суспільного розвитку і в цьому своєму вияві вона й повинна застосовуватись як методологічний принцип вивчення попередніх історичних етапів становлення сутності людини.

З'ясувавши загальнометодологічні основи вивчення людини, автор не обминув соціально-економічні фактори (науково-технічна революція, соціалістичне перетворення суспільства тощо), які визначають процес формування особи в наш час. У центрі уваги тут — проблеми комплексного виховання трудящих, сформульовані XXV з'їздом КПРС. Постійне звернення автора до цих найважливіших завдань сучасності надає його праці актуального характеру, підвищує її практичну значущість.

Це стосується і поданого ним аналізу питання організації і методологічного обґрунтування конкретних соціологічних досліджень. Автор зачіпає дискусійні питання — визначення пізнавального статусу соціологічних досліджень, їх відношення до системи суспільнонаукового пізнання в цілому, — розкриває велике практичне значення конкретно-соціологічних досліджень. Питання про місце конкретно-соціологічних досліджень у системі суспільних наук він розглядає у нерозривній єдності з визначенням соціології як науки, обстоюючи тут найперспективнішу, на наш погляд, наукову позицію. Соціологія є комплексне наукове утворення, яке ґрунтується на загальносоціологічній теорії; до його складу входять також спеціальні соціологічні теорії (соціологія праці, трудових колективів, науки, міста, побуту тощо), кожна з яких вивчає закономірності розвитку тих чи тих сторін і галузей суспільного життя; і, зрештою, соціологія включає в себе й емпіричні дослідження, первинну соціальну інформацію. Такий підхід дозволяє автору визначити соціологію як науку про закони функціонування і розвитку суспільно-економічних формацій, науки про форми виявлення і механізми діяння цих законів у різних умовах місця і часу (с. 215).

Комплексний підхід до питань розвитку

¹ Див.: Л а ш у к Л. П. Введение в историческую социологию. М. 1977.

марксистсько-ленінського суспільствознавства зобов'язує звернутися до тих його ланок, які утверджуються в системі наукового знання, уточнюють зміст свого предмета, формують свої відносини з іншими науками. До цих наук належить, наприклад, соціальна психологія. Вагоме слово методолога щодо пізнавальних завдань соціальної психології може послужити підставою для точного визначення предмета цієї науки. Автор вважає, що вона вивчає, «яким чином об'єктивні соціальні умови життєдіяльності впливають на індивідуальні психологічні особливості людей, які взаємодіють» (с. 232), підкреслює, що недоцільно обмежувати її визначення логико-гносеологічним аспектом і, назвавши актуальні нині проблеми, які мають перебувати в полі зору соціального психолога, розкриває важливу орієнтаційну, методологічну роль філософського дослідження, з позицій якого й аналізується соціальна психологія.

Методологічний ракурс дослідження суспільствознавства спричинив увагу автора не лише до нових галузей науки, а й до деяких її «класичних форм», які теж потребують активної методологічної розробки. Зокрема, йдеться про мовознавство, в філософсько-соціологічних оцінках якого в минулому були збочення і недоробки. З послідовних марксистсько-ленінських методологічних позицій Л. Ф. Іллічов з'ясовує справжню сутність зв'язку суспільства і мови, зосереджується на аналізі соціологічних закономірностей розвитку мови. Тут, як і в інших розділах праці, на конкретному матеріалі ав-

тор розкриває нові цікаві грані тих важливих соціальних завдань, що стоять нині перед радянським суспільствознавством. Приклад глибокого методологічного дослідження окремої галузі суспільної науки даний у розділі «Методологічні аспекти радянської естетики». Філософська громадськість вже мала змогу ознайомитися з авторською публікацією на цю тему в «Вопросах философии», і можна сказати, що ідеї цієї статті є методологічним орієнтиром для радянських естетиків. Але в контексті книжки цей розділ читається по-новому — він постає, зокрема, як реалізація тих ідей щодо зміцнення союзу філософів і суспільствознавців, що їх висловлює і рішуче обстоює автор в попередніх розділах своєї праці.

Заключний розділ «Про філософсько-методологічну спадщину В. І. Леніна» є історичним начерком методологічних досліджень філософів-марксистів, які вивчають і розвивають ленінські філософські ідеї і принципи. Дослідник послідовно показує, як у наш час ленінські ідеї розвиваються у теоретичній діяльності КПРС, братніх марксистсько-ленінських партій відповідно до потреб революційного перетворення суспільства, комуністичного будівництва, як використовуються вони в боротьбі з нашими ідейними ворогами, класовими противниками.

Книжка Л. Ф. Іллічова «Філософія і науковий прогрес» є гідним внеском у розробку методологічних проблем сучасної науки.

Г. І. ГОРАК, М. В. ДУЧЕНКО

ДІАЛЕКТИКА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Дослідження соціальної структури суспільства розвинутого соціалізму є однією з найактуальніших проблем марксистсько-ленінського суспільствознавства. Відзначаючи важливість усвідомлення закономірностей і характеру змін соціальної структури суспільства, В. І. Ленін писав, що вона «характеризується змінами, не усвідомивши яких не можна зробити ні кроку в якій завгодно галузі громадської діяльності. Від усвідомлення цих змін залежить питання про перспективи, розуміючи під цим, звичайно, не пусті гадання відносно того, чого не відає ніхто, а основні тенденції економічного і політичного розвитку, — ті тенденції, рівнодіюча яких визначає найближче майбутнє країни, ті тенденції, які визначають завдання, напрям і характер діяльності всякого

свідомого громадського діяча»¹. У матеріалах XXV з'їзду КПРС підкреслюється потреба поглибленого дослідження динаміки соціальної структури у суспільстві розвинутого соціалізму².

Діалектика розвитку соціальної структури радянського суспільства досліджується у монографії В. С. Семенова*. Аналіз проблеми здійснюється у монографії в широкому соціальному контексті, з урахуванням основоположних тенденцій розвитку соціалістичної системи в цілому і радянського суспільства зокрема. При цьому до уваги береться органічна єдність усіх сфер і сторін

² Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. М., 1976, с. 72.

* Семенов В. С. Диалектика развития социальной структуры советского общества. М., 1977, 216 с.

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 20, с. 176.

суспільного життя, розглядаються матеріальні можливості країни і її духовний потенціал, склад населення і рівень його політичної зрілості, освіти, культури. Автор монографії враховує не лише внутрішні, а й зовнішні чинники, їх органічну єдність. Такий підхід до дослідження розвитку соціальної структури дає змогу виявити фундаментальні та специфічні закономірності етапу зрілого соціалізму — етапу формування безкласової, соціально однорідної структури суспільства.

В. С. Семенов цілком слушно підкреслює, що цей етап характеризується створенням якісно нових передумов для успішного формування соціальної однорідності суспільства. «Соціалізм другої половини 70-х років у СРСР, — зазначає автор, — це розвинуте соціалістичне суспільство більш високого ступеня зрілості усіх сторін суспільного життя і комплексного, цілісного розвитку; суспільство, яке виявляє і розкриває насамперед якісні, інтенсивні сторони, можливості і переваги свого розвитку; суспільство, яке втілює органічну єдність науково-технічної революції і вдосконалення всіх сторін суспільного життя як єдиний процес всебічного будівництва комунізму; суспільство, яке спирається на взаємопов'язаний, взаємодоповнюючий та інтегрований соціально-економічний потенціал братніх соціалістичних країн; суспільство безпосереднього та інтенсивного розв'язання найголовніших проблем соціального життя і людини» (с. 12).

У монографії глибоко і всебічно досліджується понятійний апарат лєнінської теорії класів і класових відносин, поглиблюються уявлення про об'єкт дослідження соціальної структури суспільства, пропонуються нові аспекти його вивчення. Зокрема, В. С. Семенов зосереджує увагу на співвідношенні таких понять теорії класів і класових відносин, як «соціальна система», «соціальна структура», «соціальний склад», «соціальна», «класова», «соціально-класова» структура соціалістичного суспільства. Відзначаючи, що у співвідношенні поняття «соціальна система» і «соціальна структура» найбільш широким є поняття соціальної (соціально-класової, класової) системи суспільства, автор показує, що соціальна система виражає єдність соціальної структури суспільства в її розвитку. Соціальна структура як частина соціальної системи включає в себе: 1) соціальний склад, тобто «набір» елементів, що утворюють структуру; 2) зв'язки, взаємозв'язки, їх місце, значення, роль, функції (або їх властивості). Автор переконливо доводить, що у процесі дослідження важливо визначити місце і роль кожного класу і верстви, ступінь їх розвинутості, їх значення і функції у соціальній структурі і житті суспільства в цілому (с. 17).

В. С. Семенов детально спинається також на співвідношенні поняття «соціальна», «класова», «соціально-класова структура» радянського суспільства. Поняття «соціальне», на думку автора, є більш загальним, ніж «класове». Так, за соціалізму соціальні від-

мінності охоплюють як класові відмінності між робітничим класом і класом селян, так і соціальні відмінності між населенням міста і села, людьми розумової і фізичної праці.

Аналізуючи конкретно-історичні типи соціальних структур людського суспільства, автор доходить висновку, що «з точки зору історичного процесу на відміну від найширшого поняття «соціальна структура» антагоністична класова структура, тобто класова структура власне експлуататорського суспільства, притаманна лише трьом експлуататорським формаціям, а неантагоністична, дружня соціально-класова структура — соціалістичному етапу розвитку людства, який переростає у комунізм» (с. 21).

Серед складових елементів соціальної структури соціалістичного суспільства В. С. Семенов виділяє чотири основні: клас; соціальні категорії і верстви, зумовлені суспільним поділом праці; верства як частина класу; соціальна група. Центральним і основним елементом соціальної структури є суспільний клас. Автор особливо підкреслює ту обставину, що головним у марксистсько-лєнінському розумінні класів є поділ класових відмінностей (а звідси — і класових ознак, рис, критеріїв), на основні (первинні) і неосновні, похідні (вторинні). Основні класові відмінності і критерії є визначальними, вирішальними. Це — відмінності між великими групами людей за їх місцем у системі виробничих відносин. Неосновні, похідні (вторинні) класові відмінності і критерії, вважає автор, включають такі ознаки класів: 1) за умовами життя і побуту; 2) за соціально-політичною роллю у суспільстві, суспільною поведінкою та активністю, соціально-політичною організованістю; 3) за участю в управлінні виробництвом і суспільними справами; 4) за освітою, культурою, культурно-виробничою підготовкою; 5) за рівнем свідомості, ідейності, духовної діяльності, суспільної психології; 6) за способом життя, способом і формами розвитку особи, використанням вільного часу, дозволя (с. 25).

Усередині основних класових ознак автор виділяє як кінцеву (корінну, вирішальну) — відношення до засобів виробництва. (За своїм соціально-економічним змістом виробничі відносини включають три головні сторони: 1) відношення до засобів виробництва, тобто відносини власності; 2) відносини між людьми у процесі виробництва та обміну, залежно від участі в суспільній праці, ролі у суспільній організації праці; 3) відносини між людьми у сфері розподілу (відносини розподілу). Серед основних класових відмінностей і рис вирішальними і визначальними, з погляду автора, є відмінності за відношенням до засобів виробництва). В. С. Семенов критикує позицію тих дослідників, які вважають, що лєнінське визначення класів напевно містить у собі лише три взаємопов'язані ознаки класових відмінностей (відно-

шення до засобів виробництва, роль у суспільній організації праці, способи отримання і розміри отриманої частки суспільного багатства). На основі положень ленінської теорії класів і класових відносин автор переконливо доводить, що у ленінському визначенні класів перша ознака класів — «місце у системі суспільного виробництва» — має першорядне значення для характеристик самого типу поділу суспільства на класи, особливостей співвідношення класів у соціально-класовій структурі в цілому, оскільки ця ознака визначає становись класів у суспільному виробництві конкретних суспільно-економічних формацій. Іншими словами, вона набуває у монографії формаційного статусу.

Цікаві думки висловлює автор стосовно використання у науковому аналізі поняття сукупності відносин «власності — діяльності». Виділення типів і видів відносин «власності — діяльності» сприяє, підкреслює дослідник, розкриттю показників типів і видів конкретних відносин класів і людей у виробництві (с. 35). Ця ідея висловлена автором уперше в нашій філософсько-соціологічній літературі.

В. С. Семенов критикує ті дослідження, де ленінський критерій «роль класу у суспільній організації праці» отожднюється з характером праці. У книжці, зокрема, підкреслюється, що у ленінському визначенні класів критерій «роль класу у суспільній організації праці» тому і йде слідом за критерієм «відношення до засобів виробництва», що цілковито зумовлюється останнім, а не характером праці або суспільним поділом праці (с. 30).

Справді, не можна абсолютизувати тождність двох згаданих вище критеріїв (ознак). Але, гадаємо, не можна не бачити в них і певної спільності. Справа в тому, що поняття (ознака) «характер праці» є складним і багатограничним. Як відомо, сама праця може поділятися на фізичну і розумову, кваліфіковану і некваліфіковану, промислову і сільськогосподарську, складну і просту, організаторську і виконавську. Усі ці різновиди є складовими характеру праці, хоча соціальний зміст кожного різновиду зумовлюється власне не самим характером праці, а місцем класу, людини у системі суспільного виробництва, відношенням до засобів виробництва та роллю у суспільній організації праці. Отже, можна стверджувати, що в класовому суспільстві і ознака «роль у суспільній організації праці», і ознака «характер праці» мають соціально-класовий зміст. Але порівняно з першим поняттям (ознакою) друге — більш складне і комплексне, тому не всі різновиди характеру праці однаковою мірою відображають класову структуру суспільства. Найближче «стикується» з ознакою «роль у суспільній організації праці» такий різновид праці, як організаторська чи виконавська. Але головне, на нашу думку, полягає в тому, що саме через цей різновид праці у класових суспільствах мож-

ливе «поєднання» ознаки характеру праці з ленінськими соціально-класовими ознаками класів. Конструктивне дослідження особливостей цього поєднання — актуальне завдання філософсько-соціологічного аналізу соціально-класової структури суспільства розвинутого соціалізму. Ми цілком згодні з автором, що тільки беручи до уваги сукупність усіх чотирьох ознак класів в їх органічній єдності можна плідно працювати над розв'язанням цієї важливої проблеми.

Зокрема, автор зазначає, що «стосовно соціалізму найбільш складною методологічною і методичною проблемою є виведення з класових ознак градуйованих внутрішньокласових ознак, а потім і конкретних показників, які можуть бути якісно і кількісно вимірені» (с. 53). Тут В. С. Семенов піддає справедливій критиці тих дослідників, які пропонують як критерій економічні, освітні і подібні до них ознаки внутрішньокласових відмінностей, а не ті, що мають саме соціально-класовий характер. У монографії висвітлюються методологічні і методичні принципи, за допомогою яких визначаються внутрішньокласові верстви і соціальні групи у складі робітничого класу, кооперативного селянства, інтелігенції, службовців. Соціальна група розглядається як первинний підрозділ соціальної структури соціалістичного суспільства, що входить не в клас, а у внутрішньокласову верству. «Якщо клас, — пише автор, — утворює найвищий рівень соціального поділу, верства — середній рівень, то соціальна група — нижчий, первинний рівень» (с. 62).

В. С. Семенов підкреслює потребу розрізняти під час аналізу конкретних елементів соціальної структури системні (обов'язкові) і несистемні (необов'язкові) елементи. За соціалізму діалектика співвідношення системних та несистемних елементів соціальної структури виявляється в тому, що мірою розвитку соціалізму прогресивно зростають системні елементи і зникають несистемні (залишки селян-одноосібників, кустарів-одинаків, духівництво, злочинці, спекулянти).

Розгляд розвитку соціальної структури соціалістичного суспільства у монографії не обмежується структурою у власному (вузькому) розумінні цього слова. Автор включає до соціальної структури суспільної групи як виробничого, так і невиробничого характеру. У перший вид груп входить зайняте населення — робітничий клас, колгоспне селянство, інтелігенція та службовці, працівники землеробської і неземлеробської, фізичної і розумової праці; у другий вид входить населення не зайняте безпосередньо у народному господарстві — учні, домогосподарки, пенсіонери.

Усунення впливу елементів старої, антигоспістичної соціальної структури і зміщення нової, соціалістичної структури, на думку автора, істотно змінило співвідношення усередині соціальної структури соціалістичного суспільства, чисельність і питому

вагу класів, верств і внутрішньокласових груп. Сучасна соціальна структура радянського суспільства характеризується загальною зрілістю, більшими можливостями для дальшого поглиблення процесів зближення класів, соціальних верств і груп, для утвердження повної соціальної однорідності суспільства (с. 77). За умов розвинутого соціалізму соціальна структура суспільства визначається передусім зростанням найбільш зрілих, передових соціальних груп робітників, колгоспників, інтелігенції та службовців. Саме ці групи визначають соціально єдині і соціально зрілі риси радянського народу на сучасному етапі його розвитку. У книжці також докладно аналізуються риси зрілості соціальних груп невиробничого суспільно-діяльного характеру.

Велике місце у монографії посідає дослідження напрямів вдосконалення соціальної структури соціалістичного суспільства, основою яких є процеси, що відбуваються в економічній, соціально-політичній і духовній сферах суспільного життя. Прогресивні тенденції розвитку соціальної структури радянського суспільства у книжці органічно пов'язуються з утвердженням нової історичної спільності людей — радянського народу. Урахування цієї важливої обставини сприяє найбільш повному і глибокому розкриттю діалектики розвитку соціальної структури радянського суспільства на сучасному етапі (117). В. С. Семенов розкриває нові характерні риси цього процесу, наприклад, зростаючу роль наукового прогнозування, планування, управління.

Розглядаючи процеси зближення класів і соціальних груп, В. С. Семенов показує жерівну роль робітничого класу і його політичного авангарду — Комуністичної партії у прискореному формуванні соціальної однорідності суспільства. Автор визначає головні напрями утвердження повної соціальної однорідності суспільства, яке забезпечує: 1) рівне становище людей у суспільстві; 2) однакове відношення до засобів виробництва; 3) рівні умови праці; 4) рівні умови розподілу; 5) активну участь людей в управлінні суспільними справами; 6) єдність суспільних і особистих інтересів і гармонічність відносин між людьми, між

людиною і суспільством (с. 152). З усіх основних напрямів формування повної соціальної однорідності суспільства центральним і визначальним, зазначається у монографії, є зближення класів і верств за відношенням до засобів виробництва, зближення форм соціалістичної власності. В. С. Семенов цілком слушно наголошує на необхідності дальшого розвитку кооперативно-колгоспної власності. Колгоспне селянство, зазначає автор, ніині зв'язане з більш зрілими формами кооперативно-колгоспної власності, зміцнює опосередковані і прямі зв'язки з загальнонародною власністю. У книжці розкриваються основні тенденції розвитку кооперативно-колгоспної власності, сучасного сільськогосподарського виробництва. Положення і теоретичні висновки, які висуває автор стосовно дальшого вдосконалення соціалістичних виробничих відносин на селі, органічно пов'язуються з історичними накресленнями Пленумів ЦК КПРС «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції» (червень 1976 р.) та «Про дальший розвиток сільського господарства СРСР» (липень 1978 р.).

Значну увагу В. С. Семенов приділяє дослідженню міграційних процесів, які відбуваються у нашому суспільстві.

Загалом рецензована монографія В. С. Семенова відзначається комплексним підходом до проблеми дослідження діалектики розвитку соціальної структури радянського суспільства, широким узагальненням та систематизацією великого статистичного матеріалу, безперечною новизною у трактуванні досліджуваних проблем. Слід відзначити чітку логічну структуру книжки, простий стиль викладу складних теоретичних проблем. Глибокий аналіз та нові підходи до дослідження кардинальних проблем розвитку соціальної структури радянського суспільства роблять книжку В. С. Семенова значним явищем у сучасній вітчизняній філософсько-соціологічній літературі. Рецензована книжка сприятиме дальшому вивченню динаміки розвитку соціальної структури радянського суспільства.

М. М. МОКЛЯК

ПРО СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВІ ВІДНОСИНИ НА СЕЛІ

Динамізм соціальної структури радянського суспільства на етапі розвинутого соціалізму потребує посиленої уваги до дослідження закономірностей її змін, виявлення основних тенденцій розвитку на шляху до соціальної однорідності суспільства. Саме тому XXV з'їзд КПРС спрямовував радянських учених-суспільствознавців на дальше

поглиблене вивчення проблем розвинутого соціалізму, таких, зокрема, як характер і зміст праці, зміни соціальної структури в умовах зрілого соціалізму.

Завдання нового піднесення сільського господарства, які накреслив липневий (1978 р.) Пленум ЦК КПРС, передбачають поєднання сільськогосподарського вироб-

ництва з культурою людських відносин у праці і побуті. Чільне місце у розв'язанні цих завдань належить дослідженню напрямів і засобів подальшого розвитку соціалістичного способу життя на основі вдосконалення соціально-класової структури соціалістичного суспільства, зокрема на шляху формування соціальної однорідності колгоспного селянства. Саме останній проблеми присвячена монографія М. І. Лавринювича*, в якій автор ставить за мету на основі марксистсько-ленінської наукової методології схарактеризувати соціальну суть якісного нового соціалістичного класу — колгоспного селянства, його внутрішньокласову структуру, з'ясувати її основні критерії, розкрити діалектику внутрішньокласової структури колгоспного селянства, висвітлити характер внутрішньокласових відносин радянського селянства на етапі розвинутого соціалістичного суспільства, основні тенденції їх подальшого розвитку, простежити співвідношення об'єктивних умов і суб'єктивних чинників формування соціальної однорідності колгоспного селянства у процесі комуністичного будівництва і розкрити діалектичний взаємозв'язок формування соціальної однорідності класу колгоспного селянства і радянського суспільства загалом (див. с. 8).

У монографії відзначається, що внаслідок здійснення соціалістичної революції і колективізації сільського господарства утворився клас колгоспного селянства, який «можна вважати певною соціальною спільністю, перехідною до безкласового комуністичного суспільства» (с. 17). Таке розуміння соціальної суті соціалістичного класу колгоспного селянства й визначило підхід до з'ясування поняття внутрішньокласової однорідності, яке, по суті, вперше вводиться автором у науковий обіг. Це поняття розкриває, на думку автора, якісний стан колгоспного селянства, за умов соціалізму і фіксує відсутність у його складі груп, які є носіями внутрішньокласових соціальних відмінностей. Становлення внутрішньокласової однорідності колгоспного селянства у процесі комуністичного будівництва, підкреслює М. І. Лавринювич, відзначається формуванням у різних соціально-професійних груп цього класу таких спільних рис як загальне визнання суспільної значущості праці, орієнтація на громадське господарство, піклування про колективну власність як основу матеріального і культурно-господарського розвитку, зростання участі у громадсько-політичній діяльності та ін.

Важливим є з'ясування основної тенденції соціального розвитку колгоспного селянства — його поступальний рух до соціальної однорідності. Зауважимо, що розвиток внутрішньокласової структури колгоспного селянства до її соціальної одно-

рідності простежується у книжці в тісному діалектичному зв'язку зі становленням соціальної однорідності суспільства. Підставою для такого розгляду є те, що об'єктивною передумовою розвитку колгоспного селянства виступає його нерозривний союз з соціалістичним робітничим класом й інтелігенцією.

На великому фактичному матеріалі автор розкриває дію об'єктивних умов і суб'єктивних чинників формування соціальної однорідності колгоспного селянства: індустріалізація колгоспного виробництва, динамічна аграрна політика ленінської партії, початок якої покладено рішеннями історичного безрезного (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, підготовка кадрів сільськогосподарського виробництва, соціальне планування в колективах колгоспників. При цьому М. І. Лавринювич широко послуговується матеріалами державної статистики, зведеними річними звітами колгоспів Української РСР, конкретними соціологічними дослідженнями, архівними документами та ін.

Велике місце у рецензованій праці відведено методології висвітлення проблеми формування соціальної однорідності колгоспного селянства. Полемізуючи з іншими дослідниками цієї проблеми, автор порушує низку принципово важливих питань з приводу соціальної суті соціалістичного класу колгоспного селянства. Послідовне проведення основних принципів марксистсько-ленінського аналізу суспільних явищ у розкритті соціальної суті колгоспного селянства дозволяє М. І. Лавринювичу констатувати, що «з розвитком соціалізму постійно змінюється соціальне обличчя колгоспного селянства, що в його діяльності все більше переплітається праця фізична з розумовою, сільськогосподарська з індустріальною, зростає його загальноосвітній і культурно-технічний рівень» (с. 20). Тому на стадії зрілого соціалізму неправомірно обмежувати розгляд соціальної суті колгоспного селянства лише рамками зайнятості колгоспного селянства фізичною працею. Виходячи з цього, автор з'ясовує соціальну роль тих груп у складі трудівників колгоспного виробництва, які тією чи іншою мірою охоплені розумовою працею, тобто з'ясовує роль колгоспної виробничої інтелігенції і службовців.

Аграрна політика партії на сучасному етапі, що дістала дальший творчий розвиток на липневою (1978 р.) Пленумі ЦК КПРС, спрямована на забезпечення сталих, добре відрегульованих економічних відносин у сільському господарстві. Велика увага, зокрема, приділяється соціальному плануванню на селі. Тому цілком слушним є міркування М. І. Лавринювича щодо планування соціального розвитку колективів колгоспників. Заслужують на увагу і викладені в монографії конкретні пропозиції щодо поліпшення соціально-економічного планування сільського господарства. Потребують, на думку автора, дальшого

* Лавринювич М. І. Формування соціальної однорідності колгоспного селянства в процесі комуністичного будівництва. К., 1976. 152 с.

вдосконалення і поглиблення конкретні соціологічні дослідження на селі, які ще нерідко провадяться кустарно, розрізнено, без централізованого керівництва і відповідної координації, що зумовлює вузькість їх висновків. Слід, як зауважується у книжці, також посилити увагу до питання підготовки кадрів, які б здійснювали соціальне планування на місцях.

Навіть такий стислий аналіз порушених у згаданій монографії проблем свідчить про те, що ми маємо серйозне наукове дослідження. Проте підкреслимо окремі хибні цієї праці. Не всі розділи книжки рівноцінні з наукового погляду. Так, обгрунтовуючи поняття «внутрішньокласова соціальна однорідність», варто було б, як ми гадаємо, не лише проаналізувати її характерні загальні риси, але й ті специфічні риси, які властиві цій однорідності саме колгоспного селянства.

Окремим положенням, правильним за своєю суттю, бракує доказовості, вони звучать дещо декларативно. Так, наприклад, на стор. 52 зазначається: «Колгоспне селянство прийде до соціальної однорідності разом із настанням однорідності всього суспільства. Більше того, навіть коли міжкласові відмінності зникнуть, то певний час ще можуть зберігатися соціальні групи, між якими будуть існувати відмінності». Цей висновок потребує чіткого обгрунтування.

У монографії подибуються деякі хибні

твердження. Так, на стор. 8 автор ставить за мету «проаналізувати соціальну суть якісно нового соціалістичного класу (розрядка наша.—М. Б.) колгоспного селянства—це не якийсь новий клас соціалістичного суспільства (нових класів соціалізм не породжує), а це клас, який відродився (1) (йдеться про колгоспне селянство) (розрядка наша—М. Б.) внаслідок здійснення соціалістичної революції і колективізації сільського господарства на якісно новій основі». Тут явна підміна понять «селянство» й «колгоспне селянство», про що яскраво свідчить наступна фраза: «Однак це й не той клас у власному розумінні слова, що склався в свій час у феодальному суспільстві» (с. 17).

Розкриваючи соціальну спрямованість заходів КНРС у справі дальшого розвитку спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції, бажано було б чіткіше показати, як ці заходи впливають на удосконалення виробничих відносин на селі.

Проте названі хибні не зникають загального високого рівня книжки «Формування соціальної однорідності колгоспного селянства в процесі комуністичного будівництва». Вона добре прислужиться не лише науковцям, але й усім тим, хто цікавиться соціальними проблемами розвитку колгоспного села.

М. О. БУЦЬКО

ПРОБЛЕМЫ ФИЛОСОФИИ

- АЛЕКСЕЕВСКАЯ И. А. Методологические аспекты исследования социальной активности личности. Вып. 40.
- АНДРОС Е. И. Социально-мировоззренческий аспект категории истины. Вып. 42.
- БАСКАКОВ А. Я. К вопросу о понятии «научная абстракция» Вып. 42.
- БЕДРИЦКИЙ А. В. Классовый характер регулятивных функций правового и нравственного сознания. Вып. 40.
- БЕЛОГУБ В. Д. К вопросу о социальной обусловленности научного познания. Вып. 40.
- БУЗСКИЙ М. П. Временное содержание категорий «исторического» и «логического». Вып. 42.
- БУЗСКИЙ М. П. Время в культурно-исторической преемственности. Вып. 41.
- БУРДИНА А. И. К вопросу об определении категор. «общественное сознание». Вып. 41.
- ВИТТИХ ДИТТЕР. Объективные и субъективные предпосылки реализации знания в процессе человеческой деятельности. Вып. 42.
- ГАТАЛЬСКАЯ С. Н. Конструктивно-ценностный аспект проблемы творчества. Вып. 41.
- ГЕРАСИМЧУК А. А. Человек и природа в античной философии. Вып. 41.
- ГЕССЛЕР КЛАУС. Социальный характер познавательной деятельности. Вып. 42.
- ГОРАК А. И. Структура методологии общественнонаучного познания (уровни, направления). Вып. 40.
- ГУБАИ Н. В., КАПИТОН В. П. О природе социального факта. Вып. 41.
- ГУБАИ Н. В., КАПИТОН В. П., ПИВОВАРОВ Д. В. Методологический анализ особенностей проявления пространственно-временных связей в живой природе и обществе. Вып. 42.
- ГУБИН В. Д. Проблемы адекватности образа и творческая активность субъекта. Вып. 42.
- ГУСЕВ В. И. Объективное противоречие и формы его отражения в теории. Вып. 40.
- ДЗЯБКО Н. Н. Соотношение категорий «образ жизни», «уровень жизни» и «качество жизни». Вып. 41.
- ДМИТРИЧЕНКО В. В. К вопросу о так называемой «социальной диалектике» Ж.—П. Сартра. Вып. 42.
- ДЫРДА А. И. О соотношении понятий научного познания и знания. Вып. 42.
- ЗАХАРЧЕНКО М. В. Некоторые особенности структуры методологии социального познания. Вып. 40.
- ЗВЕРКОВСКАЯ С. В. Социальная активность советской молодежи как проявление ее политического сознания. Вып. 41.
- ЗВИГЛЯНИЧ В. А. Исторические и логические аспекты категорий «видимость» и «сущность». Вып. 41.
- КАРМАНОВ А. П. Методологическая роль категорий «общественно-экономическая формация» и «историческая эпоха». Вып. 41.
- КИРИЛЮК А. С. К вопросу о взаимодействии категорий «взаимодействие» и «активность». Вып. 42.
- КИРИЧЕНКО Н. Г. О разработке методологии социального познания. Вып. 40.
- КИТОВ Н. Г. К определению объективного аналога понятия «гносеологический идеал». Вып. 42.
- КОММУНАРОВ С. Н. Социалистический интернационализм в структуре общественного сознания. Вып. 41.
- ЛЫСЫЙ В. П. Понятия «переход», «связь», «развитие» и их методологическое значение в познании. Вып. 40.
- МАРЧЕНКО А. Б. Логико-гносеологический анализ понятия «эвристическая ситуация». Вып. 42.
- МАХОНЬКО В. И. Отражение научно-технической революции в метафизическом мировоззрении сциентизма и антисциентизма. Вып. 40.
- НЕЛЬГА А. В. Мотивационный аспект проблемы потребности. Вып. 40
- ОГОРОДНИК И. В. Термин «классическое знание» и границы его использования. Вып. 42.
- ОКШОКОВСКИЙ П. П. О взаимосвязи основных принципов диалектической логики. Вып. 42.
- ОКУН БЕРНД. Роль убеждения в процессе познания. Вып. 42.
- ПАВЛОВ В. Л. Природа и сущность общественного идеала. Вып. 41.
- ПЕРЕДЕРИЙ В. И. Интегрирующая функция марксистско-ленинской философии в развитии науки. Вып. 42.
- ПЕТРУШЕНКО В. Л. О предпосылках системы философского знания. Вып. 42.
- ПИРЕН М. И. Исторический процесс и логика его воспроизведения на основе фактов. Вып. 42.

- ПОГОРЕЛЫЙ А. И. Принцип «формальной рациональности» в социологии Макса Вебера. Вып. 40.
- ПОЛИЩУК В. И. Некоторые проблемы категории «меры». Вып. 42.
- ПОСТРИГАНЬ Г. Ф. О методологическом аспекте связи интересов и социального управления. Вып. 40.
- ПОСТРИГАНЬ Г. Ф. Целостность как характеристика черта социального управления. Вып. 41.
- РОМАНЕНКО В. В. Математическое доказательство с точки зрения формальной и диалектической логики. Вып. 40.
- САВЕЛЬЕВ Ю. К. К вопросу о единстве исторического и логического в марксистско-ленинской историко-философской концепции. Вып. 40.
- САФОНОВ Ю. Ф. О соотношении двух уровней в социальном познании. Вып. 40.
- СЕМЧИШИН В. И. Социально-классовая сущность идей дружбы народов в идеологии революционных демократов. Вып. 41.
- СЕТОВ А. А. Методологические вопросы конкретных социально-психологических исследований. Вып. 41.
- СМИРНОВА Р. А. Мирозрение и его место в структуре высших уровней систематизации знания. Вып. 41.
- СУТРИН В. Д. Критика субъективно-идеалистической теории «чувственных данных». Вып. 42.
- ТАРАСЕНКО В. И., КОЦЮБИНСКИЙ В. И. Методологический анализ понятия «потребительная деятельность». Вып. 40.
- ТАРАСЕНКО В. И. Некоторые вопросы теории социальных потребностей. Вып. 41.
- ФЕОКТИСТОВ А. М. Проблемы культурно-исторического процесса в социально-экономическом учении Ибн Халдуна. Вып. 41.
- ХОБТА И. П. Научное мирозрение и социальная активность личности. Вып. 40.
- ХОККЕ ГЕРБЕРТ. К характеристике понятия истины в формализованных языках (по А. Тарскому). Вып. 42.
- ШЕВЧЕНКО В. Н. О некоторых актуальных проблемах материалистической диалектики. Вып. 40.
- ШЛЯХТИЧ Г. П. Логико-гносеологический анализ специальных теорий как систем социологического знания. Вып. 40.
- ШЛЯХТИЧ Г. П. Особенности и сущность комплексного подхода как метода познания социальных явлений. Вып. 41.
- ЮРЧЕНКО Б. Я. Характеристика зарождения капиталистического способа производства и его ценностных ориентаций. Вып. 41.
- ЯКУБА Е. А. Методологические функции марксистско-ленинской социологии. Вып. 40.
- ЯРОШОВЕЦ В. И. О специфике теоретического уровня познания. Вып. 42.

ВОПРОСЫ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК

Выпуск 31. Проблемы методики преподавания марксистско-ленинской философии в свете решений XXV съезда КПСС.

БАЛАКИРЕВА Р. С. Критика современных буржуазных концепций человека в курсе исторического материализма.

БЕЛОГУБ В. Д. Использование материалов XXV съезда КПСС при изучении социальных проблем научно-технической революции в курсе исторического материализма.

ВОРОНЦОВА К. П. Раскрытие в курсе исторического материализма положений XXV съезда КПСС о возрастании роли нравственности в строительстве коммунизма.

ГАЛКИН П. Я. О путях формирования творческого интереса студентов к изучению первоисточников по курсу марксистско-ленинской философии.

ГОНЧАРЕНКО В. В. О некоторых методических направлениях совершенствования лекций по марксистско-ленинской философии на основе документов XXV съезда КПСС.

ДРОЗДОВА Г. Д. Роль эмоционального фактора в процессе изучения марксистско-ленинской философии.

ДБЯЧКОВА Н. Н. Взаимосвязь кафедры философии со специальными кафедрами в решении задач коммунистического воспитания студентов.

ЕМЕЛЬЯНЕНКО Е. И., ПОКИДЬКО В. Л. Роль Ленинского зачета в формировании коммунистического мирозрения студентов и методика его проведения.

ЗАДВОРНЫЙ В. А., МОСТОВОЙ Я. С. О роли научного кружка по философии в развитии творчества студентов.

КОЖИН В. Н. Проблемное обучение философии и развитие творческого мышления студентов.

КОСТРИКИНА Т. М. О методике изучения материалов XXV съезда КПСС на семинарском занятии по теме «Классовая борьба — движущая сила развития антагонистических обществ».

МАКУТОН П. Я., КАГАН Л. Л. Задачи на семинарах по диалектическому материализму.

МАРТУСЬ В. И., ПАНАСЕНКО В. И., ПАЛИНЧАК Ф. Я. Изучение материалов XXV съезда КПСС в теме курса истори-

- ческого материализма «Природа и общество».
- МЯГКИЙ В. А. Решение задач — эффективное средство активизации учебного процесса.
- НЕЛЕП А. Т. Актуальные вопросы преподавания марксистско-ленинской философии в свете решений XXV съезда КПСС.
- РОЖЕНКО Н. М. Методика критики неопозитивизма в лекциях по курсу диалектического материализма.
- РЫЖЕНКОВА Н. Н., МАКСИМОВА Р. А. Повышение идейно-теоретического уровня лекции «Классы и классовые отношения» в свете материалов XXV съезда КПСС.
- СЕЛЕЦКИЙ В. И. Роль технических средств обучения в повышении эффективности преподавания философии.
- ТОЛСТОВ В. М., МАГДИЕВ А. И., ХРАКОВСКИЙ И. Н. Общественно-политическая практика студентов — составная часть учебно-воспитательного процесса.
- ТРОЯНСКИЙ В. А. Роль курса марксистско-ленинской философии в формировании понимания современной научной картины мира.
- Выпуск 32. XXV съезд КПСС и актуальные проблемы марксистско-ленинской теории.
- АКОПОВ М. А. XXV съезд КПСС о формировании нового человека.
- ВОВЧИК А. Ф., ШМОРГУН П. М. Выдающийся вклад в развитие марксистско-ленинской теории.
- ДАВЫДОВА Н. Д. Дальнейшее развитие XXV съездом КПСС ленинских принципов управления народным хозяйством.
- ЗВЕРЕВ В. Ю. XXV съезд КПСС об укреплении обороноспособности страны.
- КАЛАКУРА Я. С. КПСС — политический вождь рабочего класса, всего советского народа.
- НИКОЛЬНИКОВ Г. Л. Деятельность КПСС по укреплению единства мирового коммунистического движения.
- ПАЛКИН Ю. И. Неуклонный подъем материального и культурного уровня жизни народа — высшая цель экономической стратегии КПСС.
- ПОВЕРЕЖНЫЙ И. Н. Повышение роли освободившихся стран в мировом развитии.
- ПОГОРЕЛОВ Н. С. XXV съезд КПСС о социально-экономических отношениях в деревне.
- ПОЛУРЕЗ В. И. XXV съезд КПСС о повышении эффективности общественного производства.
- РЕШЕТНИК В. А. Борьба КПСС за утверждение принципов мирного сосуществования.
- СЕЛЕЦКИЙ В. И. XXV съезд КПСС о дальнейшем укреплении политической системы советского общества.
- СЕЛИВАНЕНКО А. Г. XXV съезд КПСС об углублении общего кризиса капитализма.
- ТЕРЕЩЕНКО Г. И. XXV съезд КПСС о подготовке квалифицированных кадров рабочего класса.
- ШАРАЕВА Н. И. Роль трудового коллектива в укреплении социалистической дисциплины труда.
- ЯНЕНКО В. И. Рост могущества и влияния мира социализма — главное направление общественного прогресса.

ВОПРОСЫ НАУЧНОГО КОММУНИЗМА

- АЛЕКСЕЕВЕЦ Н. М., КИСЕЛЕВ В. П., В. И. Ленин об объективных условиях и субъективном факторе социалистической революции и современность. Вып. 35.
- АЛМАШИЙ А. С. Формирование коммунистических убеждений и их роль в деятельности личности. Вып. 36.
- АЛОНОВА В. Г. Единство поколений как характерная черта социалистического образа жизни. Вып. 36.
- АНГЕЛОВ Г. В. К вопросу об оптимизации руководства культурным строительством на селе. Вып. 37.
- АНДРУЩЕНКО В. П. Основные методологические принципы исследования социализации личности. Вып. 35.
- АНТОНОВ В. В. Формирование качества современного руководителя в высшей школе. Вып. 37.
- БЕЛОСВЕТ К. Д. К вопросу о понятии «заводской сектор науки». Вып. 37.
- БИЛЕЦКАЯ И. Б. XXV съезд КПСС о некоторых проблемах современного национально-освободительного движения. Вып. 35.
- БОЖКО П. И. Роль политической идеологии в управлении духовной сферой жизни общества. Вып. 37.
- БУГАЕНКО П. Т., НОВИЧКОВ Г. В. Коллективизм — движущая сила развития социалистического общества. Вып. 36.
- ГРЯДУНОВА Л. И. Социальная ответственность и управление трудовыми коллективами. Вып. 37.
- ДЕМЧЕНКО Н. Н. Диалектика социального и индивидуального в личности. Вып. 35.
- ДОНЧЕНКО Е. А. Деятельность как основа формирования гармонических потребностей. Вып. 35.
- ЗАРВАНСКИЙ В. М. К вопросу о форми-

- ровании общественно-политической активности личности. Вып. 36.
- ЗАРУБИН В. В., ШЕВЧЕНКО Д. П. Встречный план и научное управление социалистическим соревнованием. Вып. 37.
- ЗИНОВКИН В. Я. Манипулятивный характер и апологетическая сущность современных буржуазных индустриально-технократических концепций «демократического» управления производством. Вып. 37.
- КАШЛАКОВА Э. Я. К вопросу об основном противоречии коммунистической формации. Вып. 36.
- КЛЯШТОРНЫЙ Н. Д. К вопросу о методологических основах определения понятия «образ жизни». Вып. 35.
- КОВАЛИК И. М. Некоторые вопросы работы со студенческим активом вузов. Вып. 36.
- КОВАЛЬ Н. И. Укрепление законности и правопорядка — объективная закономерность развития политической системы развитого социализма. Вып. 37.
- КОНОВАЛОВ С. Н. О роли общественных наук в формировании марксистско-ленинского мировоззрения советских студентов. Вып. 35.
- КРАСКОВСКАЯ М. П. Роль буржуазной пропаганды в манипулировании сознанием трудящихся масс в странах капитала. Вып. 37.
- КУКУРУДЗЯК Н. Г. Распространение марксистско-ленинских идей на Северной Буковине в период австро-венгерской оккупации. Вып. 36.
- ЛЕВЧЕНКО В. П. Коллективность — важнейшая черта ленинского стиля партийного и государственного руководства. Вып. 35.
- ЛЕВЧЕНКО В. П. Роль критики и самокритики в управленческой деятельности. Вып. 37.
- ЛЫСЕНКО В. Г. Национальные отношения как объект научного управления. Вып. 37.
- МАЦЮК М. Н. Понятие ленинского, партийного стиля управления общественными процессами. Вып. 37.
- МИЩЕНКО В. А. Социальная сущность потребностей. Вып. 36.
- ОБУШНЫЙ Н. И. К вопросу о содержании, характере и этапах развития национально-освободительных революций в странах Латинской Америки. Вып. 35.
- ОЗАДОВСКИЙ Г. Н. Основоположники марксизма-ленинизма о демократии как принципе управления общественными процессами. Вып. 37.
- ПАРХОМЕЦ В. Ф. Творческая активность масс — важное условие развития социалистической демократии. Вып. 35.
- ПОЛИЩУК И. Ф. XXV съезд КПСС о дальнейшем развитии политической системы социализма. Вып. 37.
- ПРИПУТЕНЬ Л. Г. Социалистическое Отечество — воплощение диалектического единства патриотизма и интернационализма трудящихся. Вып. 35.
- ПРОНСКИЙ В. Н. К вопросу об объективных условиях и субъективном факторе в управлении формированием личности. Вып. 37.
- РУДЧЕНКО Л. Т. К вопросу определения критерия аффективности воспитательной работы. Вып. 36.
- САЛТОВСКИЙ И. А. Прогнозирование и социальное планирование развития трудового коллектива — необходимая предпосылка управления процессом укрепления социалистической дисциплины труда. Вып. 37.
- СВЕЧИНСКИЙ Н. Н. Социально-экономическая сущность индустриализации сельскохозяйственного производства. Вып. 36.
- СИНЬКОВСКАЯ Л. И. Объективные условия и субъективные факторы сближения национальных культур в развитом социалистическом обществе. Вып. 35.
- СИРАК В. А. Стачечная борьба рабочего класса Западной Европы и «левый» экстремизм. Вып. 35.
- СКУРАТОВСКИЙ В. А. Интернациональное воспитание студенческой молодежи в процессе изучения научного коммунизма. Вып. 35.
- СОБОЛЕВ В. А. Творческое развитие XXV съездом КПСС теории научного коммунизма. Вып. 36.
- СОКОЛ З. С., МАТЕЙКО Р. М. Пути повышения общеобразовательного уровня сельской молодежи в процессе строительства коммунизма. Вып. 36.
- СОПКОВ В. Г. К вопросу о социализации молодежи. Вып. 36.
- СТЕПАНОВ Р. А. Управление как специфический вид общественно необходимой деятельности. Вып. 37.
- СТОРОЖЕНКО Г. А., ТКАЧЕНКО Н. Г. Стимулы практической деятельности людей. Вып. 35.
- СТРУТИНСКИЙ В. С. Управление процессом правового воспитания в условиях развитого социализма. Вып. 37.
- ФАЛЬКО В. С. Политическая учеба и ее влияние на формирование классового сознания рабочих. Вып. 36.
- ЦЕЛУЙКО И. И. Основные закономерности развития местных представительных органов власти государств социалистического содружества. Вып. 37.
- ЧЕРЕПАНОВ В. А. XXV съезд КПСС о совершенствовании социально-политической

- стороны управления народным хозяйством. Вып. 35.
- ЧМИЛЬ Б. Ф. Возрастание идейно-воспитательной функции социалистического соревнования в современных условиях. Вып. 36.
- ЧМИЛЬ Б. Ф. Участие в управлении делами общества как фактор идейно-политического воспитания молодых рабочих. Вып. 37.
- ШАРАЕВА Н. И. Влияние трудовых коллективов на процесс всестороннего развития молодого поколения. Вып. 36.
- ЩЕДРИН В. С. Исследование некоторых мотивов миграции сельского населения. Вып. 35.
- ЯВОРСКАЯ В. И. В. И. Ленин о программировании как элементе научного управления. Вып. 37.
- ВОПРОСЫ АТЕИЗМА**
- Выпуск 13. Проблемы научного атеизма в свете решений XXV съезда КПСС.
- БЕЛЕНКО Т. И. Развитие социальных связей личности и их роль в формировании атеистического мировоззрения.
- БОЛДИЖАР М. Н. Интернациональное значение опыта преодоления религии в СССР и развитие атеистического движения в Чехословакии (20—30-е годы).
- ГЕРАСИМЧУК А. А. Методологическая несостоятельность религиозной интерпретации демографических проблем.
- ГОЛОВЕЙ В. М. Научно-технический прогресс и секуляризация религиозного сознания.
- ГУДЫМА А. Н. Место в научном атеизме критики теологической концепции изначальной религиозности человека.
- ДУВОВЕНКО Н. Ф. Об эффективности атеистического воспитания рабочей молодежи.
- ЕРШОВ И. М. Ленинский принцип связи научно-атеистической работы с задачами борьбы за коммунизм.
- ЗАРУДА В. Т., МИГОВИЧ И. И. Подготовка кадров атеистов — важный участок идеологической работы партии (Из опыта партийных комитетов Киевской области).
- КИРЮШКО Н. И. Роль атеизма в развитии социалистической духовной культуры.
- ЛОБОВИК Б. А. Дифференцированный подход к верующим и обыденные представления о сверхъестественном.
- МАНЬКО В. Н. КПСС об атеистическом воспитании молодежи.
- МАРЦЕНЮК С. Ф. Комплексный подход к вопросам научно-атеистического воспитания трудящихся.
- МУКВИЧ Г. А. Повышение эффективности использования средств массовой информации в атеистической пропаганде.
- МУСЛИМОВ С. Ш. К вопросу о содержании и объеме понятия секуляризации.
- ОГНЕВАЯ Е. В. Проблема свободы совести в современной борьбе идей.
- ПРИХОДЬКО Р. С. Развитие социалистической демократии и воспитание атеистической убежденности.
- САУХ П. Ю., ЩУРОВСКИЙ А. Н. Преодоление религиозного отчуждения в развитии социалистическом обществе.
- СУЯРКО В. А. КПСС о воспитании воинствующей непримиримости к религиозной идеологии.
- ТАНЧЕР В. К. XXV съезд КПСС об идеологической борьбе и марксистско-ленинская оценка социальной роли религии.
- ЭДЕЛЬМАН А. И. Секуляризация и преодоление иудейских верований в СССР.

ДО ПЕРШОЇ РІЧНИЦІ ПРИЙНЯТТЯ НОВОЇ КОНСТИТУЦІЇ СРСР

- Конституція діє, живе, працює (передова)
Оксамитний В. В.—Роль правової свідомості у піднесенні суспільно-політичної активності трудящих
Поліщук О. О.—Проти буржуазно-націоналістичних фальсифікацій конституційних основ радянського ладу

ДО 75-РІЧЧЯ ПІ З'ЇЗДУ РСДРП

- Розум, честь і совість нашої епохи (передова)

60 РОКІВ ВЛКСМ

- Алонова В. Г.—Єдність поколінь в розвинутому соціалістичному суспільстві
Ануфрієва Р. А., Мазур В. М.—Роль революційних традицій у вихованні молоді

ДІАЛЕКТИЧНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ

До 100-річчя праці Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг»

- Бичко І. В.—Методологічне значення праці «Анти-Дюрінг» для критики буржуазної філософії
Богданов Б. В.—Розвиток В. І. Леніним марксистської діалектики
Головаха І. П.—Ф. Енгельс про специфіку, історичні типи та закономірності розвитку моралі
Горський В. С.—Праця Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг» та її значення для марксистсько-ленінської історико-філософської науки
Дученко М. В.—Ф. Енгельс про значення наукової ідеології в суспільному розвитку
Кузнецов В. І.—Методологічне значення праці Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг» для розвитку категоріального апарата фізичного знання
Приходько Р. С., Свободний П. П.—Визначення Ф. Енгельсом суті релігії та його світоглядно-методологічне значення

Матеріали XVI Всесвітнього філософського конгресу

- Денісов В. В.—Проблеми гуманізації науково-технічної революції в сучасній соціально-філософській думці
Парнюк М. О.—Світогляд і наука
Плетников Ю. К.—Науково-технічний прогрес і перспективи взаємодії суспільства з природою
Таврізян Г. М.—Безпосередність чуттєвості і раціональність пізнання
Тюхтін В. С.—Моделювання інтелекту (можливості, труднощі, перспективи)
Чалін М. Л.—Норми і моральна відповідальність особи

Проблеми взаємозв'язку науки і практики

- Андрос Є. І.—Пізнавальні та оцінні аспекти істини
Бичко І. В.—Просторово-часові характеристики творчої свідомості
Табачковський В. Г.—Практика і духовне освоєння світу
Яценко О. І.—Категорії простору та часу як форми самосвідомості і цілепокладання

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ НАУК

- Бойченко І. В.—Структура марксистсько-ленінської соціологічної науки як об'єкт дослідження

Парнюк М. О., Огородник І. В.— Проблема простору і часу в сучасній біології	2	67
Ткаченко О. М.— Психологічний зміст категорії «образ»	6	45
—		
Вдовиченко Г. Г., Жмудський О. З.— Природознавство і ідеологія	3	59
Дейнеко М. І.— Суб'єктивний момент відображення об'єктивного в людському знанні	6	76
Звіглянич В. О.— Методологічне значення принципу практики для вивчення категорій видимості та сутності	5	58
Казієв Нізамі— Про взаємодію опису і пояснення в пізнанні	5	72
Кримський С. Б.— Філософські та конкретно-наукові аспекти універсальних категорій	6	64
Костюк Н. Т.— Визначення сутності життя через його основну суперечність	3	75
Лутай В. С.— Про онтологічний аспект марксистсько-ленінської філософії	5	91
Парахонський Б. О.— Поняття методу і методологічного знання	5	62
Почипок Б. В.— Про предметно-практичний зміст поняття причинності	3	16
Фурсін І. І. Творчість як родова сутність людини	6	54
Хобта І. П.— Специфіка світоглядного відображення дійсності	5	55
Шумілін А. Т.— Циклічні процеси в розвитку дійсності	2	61
Грінченко Л. М.— Про якісні аспекти способу життя	5	40
Донченко О. А.— Про типи і моделі споживання	5	50
Карабанов М. В.— Застосування класового критерію до історичного аналізу війни	5	81
Сірий В. П.— Виробничі відносини як об'єкт дослідження історичного матеріалізму	3	86

НАУКОВИЙ КОМУНІЗМ

Під прапором пролетарського інтернаціоналізму (передова)	3	3
Характерні риси соціалістичного способу життя		
Алонова В. Г.— Єдність поколінь в розвинутому соціалістичному суспільстві	5	34
Ануфрієва Р. А., Мазур В. М.— Роль революційних традицій у вихованні молоді	5	27
Безпальчий В. Ф.— Праця як головна сфера суспільного самоутвердження людини	1	16
Літовченко В. П.— Інтелектуалізація праці робітників	4	9
Маноха О. Є.— Зростання ролі народних мас у розвитку соціалістичної культури	3	32
Мацюк А. Р.— Свідома дисципліна праці	2	39
Тарасенко В. І.— Піднесення і зростаюче задоволення потреб людини	1	3
Шимановський Д. С.— Активна життєва позиція будівника комунізму	3	21
Ширяєв Ю. І.— Становлення соціальної однорідності праці	3	11

Злобіна О. Г.— Способи спілкування в системі соціалістичного способу життя	5	45
Капто О. С.— Роль наукового світогляду в ідейно-політичному вихованні трудящих	2	28
Косолапов В. В.— Основні перспективи вдосконалення управління розвинутим соціалістичним суспільством	1	29
Поночовний М. І.— Роль робітничого класу в дальшому розвитку радянського села	6	3
Прилюк Ю. Д.— В. І. Ленін про управління соціалістичним суспільством (До 60-річчя праці В. І. Леніна «Чергові завдання Радянської влади»)	2	3
Савенко І. Ф.— Міжгосподарська кооперація і агропромислова інтеграція як фактор піднесення трудової активності колгоспного селянства	6	14
Тарельник Б. І.— Сучасна аграрна політика КПРС і розширення колгоспної демократії	6	23

КОНКРЕТНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Бухалов О. Ю.— Використання контент-аналізу у визначенні ефективності засобів масової інформації і пропаганди	5	67
Матусевич В. А., Оссовський В. Л.— Соціально-психологічні передумови вибору професії	5	109

ЕСТЕТИКА

- Мазепа В. І.— Підвищення ролі художньої культури в розвинутому соціалістичному суспільстві 1 40

ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ ФІЛОСОФІЇ І НАУКОВОГО КОМУНІЗМУ

- Гончаренко В. В.— Деякі напрями вдосконалення лекцій з марксистсько-ленінської філософії 2 86
 Ющенко М. Д., Лукашенко А. А.— Організація самостійної роботи студентів по вивченню наукового комунізму 6 103

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

До 150-річчя з дня народження М. Г. Чернишевського

- Головаха І. П., Манзенко П. Т.— Ідейна спадщина М. Г. Чернишевського і матеріалістична філософія на Україні другої половини XIX — початку XX ст. 4 63
 Шкуринів П. С.— Революційний демократизм і філософський матеріалізм М. Г. Чернишевського 4 51

- Дмитриченко В. С.— До характеристики еволюції ідеології революційного демократизму 1 69
 Кушakov Ю. В.— До критики гегелівської концепції співвідношення філософії та її історії 4 98
 Мазепа В. І., Яранцева Н. О.— Про значення естетичної спадщини Л. М. Толстого (До 150-річчя від дня народження письменника) 5 99
 Нічик В. М.— Феофан Прокопович в оцінці російських мислителів 1 80
 Нічик В. М.— Філософія в Києво-Могилянській академії 6 80
 Острянін Д. Х., Остряніна А. Д.— О. С. Шклярєвський — войовничий матеріаліст 2 76
 Рогович М. Д., Кирик Д. П.— Філософія Арістотеля на Україні (XIV — перша половина XVIII ст.). 6 91

КРИТИКА БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

- Бичко І. В.— Методологічне значення праці «Анти-Дюрінг» для критики буржуазної філософії 4 78
 Любимий Я. В.— Критика буржуазних концепцій «культурного елітаризму» Лях В. В.— Методологічна і світоглядна неспроможність буржуазних концепцій «контркультури» 1 104
 Поліщук О. О.— Проти буржуазно-націоналістичних фальсифікацій конституційних основ радянського ладу 5 17
 Смирнова Г. Е.— «Філософія техніки» як форма апологетики капіталізму 3 107
 Соболев О. М.— Криза буржуазної культури і її відображення в сучасній культурантропології США 5 108
 Стокяло В. А., Зуєв Ю. Й.— Критика фальсифікацій клерикальними «радянологами» марксистського гуманізму 2 106
 Танчер В. В.— Класові функції буржуазного соціального критицизму 1 93
 Якушевський І. Т.— Методологічні проблеми критики антиленінізму 2 97
 Яроцький П. Л.— Антикомуністична спрямованість сучасного клерикалізму Ястребов І. Б.— Критика ревізіоністських фальсифікацій марксистсько-ленінських принципів ставлення до релігії 3 97

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Проблемні огляди літератури

- Дослідження філософсько-соціологічних проблем соціалістичного способу життя у республіці 2 118

Рецензії

- Безпальчий В. Ф.— Діалектика розвинутого соціалізму 4 129
 Бекешкіна І. Е.— Бібліографічний посібник 3 132
 Бичко І. В., Заїченко Г. А.— Дослідження філософії І. Канта 3 128
 Бойченко І. В., Мокляк М. М.— Філософія і соціальне пізнання 3 118

Буцько М. О.—Про соціально-класові відносини на селі	6	124
Васецький Г. С.—Дослідження світогляду великого російського вченого і мислителя І. І. Мечникова	5	121
Васьків В. П., Плисюк В. П.—Комуністичне виховання студентів в умовах науково-технічної революції	5	122
Горак Г. І., Дученко М. В.—Філософія і науковий прогрес	6	118
Горський В. С., Манзенко П. Т.—Дослідження соціологічних поглядів Г. В. Плеханова	1	123
Дячкова Н. М., Доля В. Є., Верников М. М.—Дослідження філософсько-соціологічних проблем сучасної науково-технічної революції	1	128
Злотіна М. Л., Осічнюк Ю. В.—Дослідження питань цілепокладання	2	128
Жданов Д. О., Рижко В. А.—Підручник з логіки	2	130
Йолон П. Ф.—Діяльність—пізнання—мистецтво	1	130
Катрич С. В., Журавльова І. В.—Соціальні проблеми АСУ	4	131
Кім Р. М.—Особа за умов соціалізму	5	120
Кириченко М. Т.—Творча активність свідомості—об'єкт філософського дослідження	5	126
Колодний А. М., Манько В. М.—Атеїзм як елемент духовної культури	3	125
Кримський С. Б. Філософсько-методологічний аналіз принципу системності	1	125
Кримський С. Б., Мазепа В. І.—Генезис ідеології просвітництва у вітчизняній філософії	3	130
Лаврова Л. Ф., Римаренко Ю. І.—Інтернаціональна єдність радянського суспільства	3	122
Ледников Є. Є.—Актуальні проблеми лєнінської теорії відображення	4	133
Мокляк М. М.—Діалектика розвитку соціальної структури радянського суспільства	6	121
Піча В. М., Ониськів М. М.—Проблеми розвитку села в умовах інтегрованої економіки	2	126
Селєзньов М. О., Василенко В. О.—Комуністична ідеологія і засоби масової інформації	1	132
Стогній І. П., Коровіна В. Г.—Дослідження інтересів колгоспного селянства	3	123
Шепітько Г. С.—Сучасне наукове пізнання і методологічні проблеми біології	2	131
Яроцький П. Л.—Ідеологічні функції релігійного сектанства в минулому і сьогодні	5	124

Бібліографія

Міжвідомчі наукові збірники, 1977 рік	6	127
Показчик статей, вміщених у журналі «Філософська думка» 1978 року	6	132
Філософська література, що вийшла в республіці 1977 року	5	129
Наші автори	1-6	136

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Бойченко І. В., Войцеховський В. Г., Костяєва Н. К., Прилюк Ю. Д.—Проблеми наукового передбачення у світлі рішень XXV з'їзду КНРС	1	118
Култаєва М. Д.—Зустріч з читачами	2	134
Купріян О. П., Лисманкін Є. М., Окунська Н. Б.—Всесоюзна теоретична конференція «Методологічні проблеми суспільних наук»	1	114
Миропольський В. П.—Відділ наукової інформації секції суспільних наук АН УРСР	4	135
Парнюк М. О., Табачников В. І., Ротницький В. І.—Всесоюзний симпозіум з матеріалістичної діалектики	6	110
Смирнова Н. В., Чурилов М. М.—Звітно-виборні збори Українського відділення Радянської соціологічної асоціації	6	117
Фомиченко В. В.—Про вдосконалення організаційної структури Українського відділення Філософського товариства СРСР	3	134

Вітаємо з нагородою!	3	135
Вітаємо лауреатів!	5	80

Наші автори

- ПОНОЧОВНИЙ**
Михайло Іванович — старший викладач Київського торгово-економічного інституту
- САВЕНКО**
Ігор Федорович — аспірант кафедри наукового комунізму Дніпропетровського державного університету ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією.
- ТАРЕЛЬНИК**
Борис Іванович — кандидат філософських наук, завідувач кафедри політичної економії і наукового комунізму Сумського педагогічного інституту ім. А. С. Макаренка
- БОЯЧЕНКО**
Іван Васильович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ТКАЧЕНКО**
Олександр Миколайович — кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та інженерної психології Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка
- ФУРСІН**
Іван Іванович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Севастопольського приладобудівного інституту
- КРИМСЬКИЙ**
Сергій Борисович — доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ДЕЙНЕКО**
Микола Іванович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Одеського технологічного інституту харчової промисловості ім. М. В. Ломоносова
- НІЧИК**
Валерія Михайлівна — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- РОГОВИЧ**
Мирослав Дмитрович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- КИРИК**
Дмитро Платонович — кандидат філологічних наук, доцент кафедри марксизму-ленінізму Київського інституту театрального мистецтва УРСР ім. І. К. Карпенка-Карого
- ЮЩЕНКО**
Михайло Дмитрович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри наукового комунізму Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького
- ЛУКАШЕНКО**
Анатолій Аврамович — кандидат історичних наук, доцент Вищої школи міліції МВС СРСР

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. КУЦЕНКО (головний редактор), В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. Л. ВАСИЛЕНКО, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО, В. В. КОСОЛАПОВ, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, О. С. ОНИЩЕНКО, М. О. ПАРНЮК, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного редактора), В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО, В. І. ШИНКАРУК

Відповідальний секретар редакції Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252001, Київ-1, Героїв революції, 4.

Телефони: 29-38-78, 29-48-55.

Художній редактор Б. В. Сушко

Технічні редактори Н. Е. Уханська, Л. М. Кравченко

Коректор І. П. Самоїленко

Здано до набору 18.09.78. Підписано до друку 21.11.78. БФ 33629. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,9. Обл.-вид. арк. 12,78. Тираж 2400 прим. Зам. 8-1020.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ МСП, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидав УРСР, 252004, Київ-4, Репіна, 4.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 6, 1978. (На українському мові). Научно-теоретичний журнал Інституту філософії АН УРСР. Основан в 1927 г. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной книги Республіканского производственного объединения «Полиграфкнига» Госкомиздата УССР, 252004, Киев-4, Репіна, 4.

(17)

Індекс 74526

40 коп.

«НАУКОВА ДУМКА»

Філософська думка, 1978, № 6, 1—136